

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAMİ BİLİMLER ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN'IN ÖNERDİĞİ
VASAT ÜMMET

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. İsmet ERSÖZ

HAZIRLAYAN

Ahmet ÖZ

KONYA- 2006

KISALTMALAR

A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını
b.	: bin, ibn
bk.	: bakınız
Bl.	: Bölüm
bs.	: Basım
c.	: Cilt
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Fak.	: Fakülte
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
md.	: Maddesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
(r.a.)	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
(s.a.v.)	: Sallallahu aleyhi ve selem
Sn.	: Saint
sy.	: Sayı
ŞAİA.	: Şamil İslam Ansiklopedisi
tr.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
Ün.	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
v.dğr.	: ve diğerleri
yay.	: Yayınları

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Metodu	2
3. Araştırmanın Kapsamı.....	2
4. Araştırmanın Amacı	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
VASAT VE ÜMMET İLE İLGİLİ KAVRAMLAR.....	4
1. Vasat Kelimesinin Anlamı	5
1.1. Dengeli, Makul, Adil, Hayırlı... (وسط):	6
1.2. İçine Girmek (وسطن):.....	6
1.3. Orta Halli (وسط):	7
1.4. Makul Olmak (وسطهم):	7
1.5. Orta (وسطي):.....	8
2. Adalet Kelimesinin Anlamı.....	8
2.1. Konuşmada ve Şahitlikte Adalet	9
2.2. Hükümde Adalet	10
2.3. Barış Yaparken Adalet	10
2.4. Öfkeye Hâkim Olan Adalet.....	11
3. Mizan Kelimesinin Anlamı	12
3.1. Genel Denge Kanunu	12
3.2. Tartma İşini Adaletle Yapmak	13
3.3. Yeryüzünde Denge	15
3.4. Amelleri Tartan Terazi	16
3.5. Mizan ve Ekolojik Denge.....	17
4. Kıst Kelimesinin Lügat Anlamı	18
4.1. Adil ve Mutedil olmak	19
4.2. Ölçüyü ve Tartıyı Düzgün Tutmak	20
4.3. Zulmetmek ve Haktan Yüz Çevirmek.....	20
5. İstikamet Kavramının Anlamı	21
6. Hikmet Kavramı	23
7. Kavramların Genel Olarak Değerlendirilmesi	24

8. Vasat Kelimesinin Zıt Anlamlısı Olan Kelimeler.....	25
8.1. İfrat.....	25
8.2. Tefrit.....	25
8.3. Gulüb.....	26
8.4. Tuğyan.....	28
8.5. İfsat.....	29
8.6. Udvân ve Te'addî.....	30
8.7. Zulüm.....	32
9. Kur'an'da Anlatılan Bazı Toplum Türleri ve Ümmet.....	33
10. Ümmet Kelimesinin Anlamı.....	33
10.1. Topluluk.....	35
10.1.1. İnsan Topluluğu.....	35
10.1.2. Hayvan ve Cinler Topluluğu.....	36
10.2. Millet ve Kabile.....	36
10.3. Zaman.....	37
10.4. Önder.....	37
10.5. Din veya İnanç.....	38
11. Kavim.....	38
12. Mele'.....	41
13. Mütraf.....	44
İKİNCİ BÖLÜM.....	49
KUR'AN'IN ÖNERDİĞİ VASAT İNANÇ SİSTEMİ.....	49
1. Vasat İnanç Sistemi Olarak İslâm.....	50
2. Temel İnanç Esaslarında Vasatlık.....	53
2.1. Allah İncisinde Vasatlık.....	53
2.2. Melek İncisinde Vasatlık.....	57
2.3. Peygamber İncisinde Vasatlık.....	61
2.4. Âhiret İncisinde Vasatlık.....	67
2.5. Kader İncisinde Vasatlık.....	71
3. İbadetlerde Vasatlık.....	75
3.1. Namazda Vasatlık.....	83
3.2. Nafile İbadetlerde Vasatlık.....	86
4. Mal Kazanmada ve İnfakta Vasatlık.....	90
5. Emir ve Yasaklarda Vasatlık.....	92
6. İktisadi Alanda Vasatlık.....	95
7. Değerlendirme.....	104
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	106
VASAT İNSAN VE VASAT TOPLUM.....	106
1. Kur'an'da Fert ve Toplum.....	107

2. Tevhid İnançının Sosyal Hayata Etkisi	109
3. Kur'an'da Önerilen Vasat Ümmetin Nitelikleri	114
3.1. Tevhide İnanan Şirkten Uzak Bir Toplum	117
3.2. Aile ve Yakın Akrabalarla İlişkileri İyi Olan Bir Toplum	120
3.3. Yardımlaşma ve İnfakın Hâkim Olduğu Bir Toplum	125
4.4. İyiliği Tavsiye Edip Kötülüklerle Mücadele Eden Bir Toplum	127
5.5. Hoşgörü ve Sevginin Hâkim Olduğu Bir Toplum	133
5.6. İnanç ve İbadet Özgürlüğünün Olduğu Bir Toplum	137
5.7. İsrafın Olmadığı Bir Toplum	150
5.8. Ölçü ve Tartıda Hilesiz Bir Toplum	154
5.9. Adaletin Hâkim Olduğu Bir Toplum	157
5.10. Emniyet ve Güvenin Hâkim Olduğu Bir Toplum	162
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	165
VASAT ÜMMETİ OLUŞTURMAK	165
1. Kur'an ve İdeal Toplum	166
2. Medine İslâm Toplumu	170
3. İnanç Birliği ve Ümmet Bilinci	175
4. Vasat Olmayı Engelleleyen Faktörler	187
4.1. Şeytanın Aldatması	188
4.2. Sorgulama Eksikliği ve Körü Körüne Taklit	191
4.3. Zanna Tabi Olmak	193
4.4. Kibir, Gurur ve Azgınlık	194
4.5. Öfke	197
4.6. İsraf	200
SONUÇ	203
BİBLİYOGRAFYA	206

ÖNSÖZ

Kâinatta var olan her şeyi belli bir ölçü ve denge içerisinde yaratan yüce Allah, insanoğlunun bu dengeyi korumasını ve buradaki düzeni örnek alarak dengeli olmasını istemektedir. Bu yüzden Allah, bu ümmeti “*vasat ümmet*” olarak nitelendirmiştir. Vasat ümmet, vasat insanlardan oluşur. Biz de Allah'ın bu ümmete layık gördüğü sığata uygun vasat fertlerden meydana gelen vasat bir toplum oluşturmalıyız.

Kur'an-ı Kerîm'i incelediğimiz zaman, Allah'ın geçmiş kavimlerin aşırılıklarının neticesinde başlarına gelen musibetlerden örnekler verdiğini görürüz. Bu örneklerin ardından Allah, Müslüman bireyin ve İslâm ümmetinin ifrat ve tefritten uzak bir inanca ve ibadet anlayışına sahip olması gerektiğine dikkat çekmekte ve dengeli ve ölçülü davranmanın yollarını göstermektedir.

Vasat bireylerden meydana gelen vasat ümmeti oluşturmak ve bu ümmetin, gerek inanç açısından, gerekse ibadet ve sosyal hayat açısından düştüğü aşırılıklar konusunda onları uyarmak amacıyla hazırladığımız bu çalışmamız, dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, vasat, ümmet ve bu kelimelere yakın anlamlar ifade eden kelimelerinin lügat ve terim anlamları tespit edilmiş, aynı zamanda Kur'an'daki kullanımları da incelenerek açıklanmıştır. Bu kelimelerin aralarındaki ince farklar ve ortak yönleri vurgulanmış, daha sonra vasat kelimesinin zıddı olan kelimeler incelenerek, vasatlığın tam anlamıyla ne demek olduğu tespit edilmiştir.

Konuştığımız dil olan Türkçe sözlüklerde “vasat” kelimesi, “orta” anlamında kullanılmaktadır. “Vasat insan” veya “vasat öğrenci” dediğimizde, ne iyi ne kötü orta halli insan anlaşılır. Aynı şekilde herhangi bir eşya için de “vasat” dendiğinde, o eşyanın ne işe yaramayacak kadar kötü ne de çok iyi bir kalite olduğu ifade edilmiş olur. Biz bu çalışmamızda “vasat” kelimesini bu anlamda değil de “olması gereken en ideal durum veya davranış” anlamında kullandık. Çalışmamız içerisinde geçen “vasat insan”, “vasat toplum” veya “vasat ümmet” gibi ifadeler, “ideal insan, ideal toplum veya ümmet” şeklinde anlatılmıştır.

İkinci bölümde, İslâm dininin, hem inanç hem de ibadetler açısından vasat olduğu yönler tespit edilerek bunlara dikkat çekilmiştir. Bu meyanda, insanların özellikle melek, Peygamber ve âhîret inancı açısından düştükleri aşırılıklara dikkat çekilmiş ve İslâm'ın bu konulardaki vasat ve ölçülü anlayışına vurgu yapılmıştır. Diğer yandan nafil ibadetlerin çok

fazla abartıldığı ve bazen farz olan ibadetlerden önemli görüldüğüne dikkat çekilerek, bu konuda Hz. Peygamber'in davranışlarını ölçü almanın gerektiği ifade edilmiştir. Allah'ın bizim için koymuş olduğu emir ve yasakların bizim hem bu dünyada mutlu ve huzurlu bir hayat yaşamamız için olduğu, hem de âhiret âleminde cennete gitmemize vesile olacağı önemle vurgulanarak, dinin bize eziyet için gelmediği ifade edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, vasat insanlardan oluşan vasat bir toplumun genel özellikleri verilmiştir. Burada özellikle, İslâm ümmetinin yaşadığı toplumlardaki temel ahlaki esaslar tespit edilmiş ve Kur'an'ın bu konuda ortaya koyduğu ahlâki ilkeler ve sosyal kurallar ortaya konularak bunlara uymanın gerektiği ifade edilmiştir.

Dördüncü bölümde ise, Allah'ın bize önerdiği vasat ümmeti oluşturmanın gereği ve bu toplumun nasıl oluşturulabileceği konusu üzerinde durulmuştur. Bu konuda Hz. Peygamber'in oluşturduğu örnek İslâm toplumu incelenerek, bu toplumun temel öğeleri tespit edilmiştir. Ayrıca insanların ve dolayısıyla toplumların vasat olmasına engel olan faktörler de tespit edilerek, vasat olmaya engel olan davranışlardan uzaklaşmanın gereği vurgulanmıştır.

Diğer yandan, İslâm ümmetinin birlik beraberlik ruhu içerisinde olması gerektiği ifade edilerek, ümmet bilincinin önemi ve bu bilince nasıl ulaşılacağı ortaya konulmuştur.

Çalışmam esnasında destek ve yardımını esirgemeyen danışmanım, Profesör Dr. İsmet ERSÖZ' e teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca Profesör Dr. Ahmet Turan YÜKSEL'e ve Doç. Dr. Fethi Ahmet POLAT' a da teşekkürlerimi sunarım.

Ahmet ÖZ
2006 - KONYA

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Allah'ın, bize hayat rehberi olarak gönderdiği Kur'an-ı Kerim, bize örnek insanlardan oluşan ve insanlığa model ve önder olacak bir toplum modeli önermektedir. Bu toplum modeli, Kur'an'ın ifadesiyle “*vasat ümmet*” tir. Bu çalışmamızda biz, Kur'an'da bize önerilen “*vasat ümmet*”in ne anlama geldiğini, Kur'an'daki kullanımlarını da inceleyerek ortaya koyduk. Aynı zamanda vasat ümmetin Kur'an'da ne gibi özelliklerle anlatıldığını, bu konuda Hz. Peygamber'in oluşturduğu ilk İslam toplumunun örnek alınması gerektiğini ifade ederek bu örnek toplumun günümüzde nasıl oluşturulabileceğini tespit etmeye çalıştık.

Kur'an bize “*vasat*” olmayı önerirken, günümüzde bazı insanların gerek sosyal yaşantılarında, gerekse inanç, anlayış ve davranışlarında ölçüyü kaçırarak aşırılığa düştüklerini görmekteyiz. Dengesiz ve aşırı davranışlar hiçbir zaman insanlara fayda getirmemiştir. Bu yüzden Allah, Müslümanların dengeli ve ölçülü insanlar olmasını istediği için, Kur'an'da “*vasat ümmet*” olarak nitelendirmektedir.

İslâm dini insanlara dengeli ve vasat olmayı tavsiye ederken, günümüzde İslâm adına veya samimi ve takva sahibi Müslüman olma adına, dinde aşırılıklara gidildiğini görüyoruz. Bu insanların, Hz. Peygamber'in davranışlarını ölçü almaları gerekirken, kendi iyi niyetleriyle aşırı dini anlayışlar ortaya koymaktadırlar. Bu konuda bu tür anlayışların yanlış olduğunu ifade eden derli toplu çalışmaya da göremediğimiz için böyle bir çalışmanın ihtiyaç olduğunu düşünerek bu çalışmayı hazırladık. Çalışmamızda biz bu tür aşırı anlayışların bertaraf edilmesi için gerekli olan Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in davranışlarına uygun doğru anlayışı tespit etmeye çalıştık.

Çalışmamızın birinci bölümünde, vasat ve ümmet kelimelerini lügat ve ıstılah açısından değerlendirdik. Aynı zamanda bu kelimelere yakın ve iç içe olan kavramları da tespit ederek ortak yönlerini ifade ettik. Diğer yandan, bu kelimelerin zıt anlamlısı olan kelimeleri de tespit ederek, konumuzun daha net ifade edilmesini amaçladık.

İkinci bölümde inanç sistemi olarak İslâm'ın aşırı anlayışlardan uzak bir din olduğunu, ruhbanlık gibi bir anlayışa karşı olduğunu, ibadetlerin, İslâm'ın emir ve yasaklarının da bizi dengeli ve ölçülü olmaya yönelttiğini ifade ettik. Bu konuda klasik ve çağdaş İslâmi kaynaklardan azami ölçüde istifade etmeye çalıştık.

Üçüncü bölümde, insanların nasıl dengeli ve vasat olabilecekleri, bu insanların vasat toplumu oluşturması için bireysel ve toplumsal yaşantılarında ne şekilde davranışlar

sergilemeleri gerektiği ifade edildi. Özellikle vasat insanın ahlâki açıdan olgun bir insan olmasının önemi vurgulandı.

Dördüncü bölümde ise her konuda davranışlarını örnek almamız gereken Hz. Peygamber'in oluşturduğu örnek İslâm toplumu incelenerek, bu toplumun vasat ümmeti oluşturmak açısından önemi vurgulandı.

2. Araştırmanın Metodu

Kur'an kavramları üzerinde yapılan çalışmalarda, ilk dönemlere ait lügat ve tefsirlere müracaat ederek o kelime veya kavramın o gün nasıl anlaşıldığını ve günümüze kadar anlamda bir değişiklik olup olmadığını tespit etmek gerekmektedir. Bu yüzden biz, çalışmamızda, ilk dönem temel kaynaklardan ulaşabildiğimiz kadarıyla azami ölçüde istifade ederek, çağdaş yazarların araştırmalarından ve ansiklopedilerden de faydalandık. Kaynakları verdiğimiz ilk dipnotta, uzun bir şekilde yani bibliyografyadaki gibi verdik. İkinci ve daha sonraki kullanımlarda anlaşılır kısaltmalar yaparak gösterdik. Ayrıca ulaşabildiğimiz kadarıyla müelliflerin yaşadığı dönemi belirtmesi açısından ölüm tarihlerini hicri ve miladi olarak bibliyografyada ifade ettik.

3. Araştırmanın Kapsamı

“Vasat ümmet” ifadesinin, hem dini hem de sosyolojik bir boyutu vardır. Her iki alanda da tam olarak inceleyecek olursak, çalışmamız kapsam açısından çok fazla genişleyeceği için, sosyolojik açıdan çok kısa tutarak dini açıdan ifade etmeye çalıştık. İslâm dini, gerek inanç ve ibadetler açısından, gerekse sosyal ilişkiler açısından mükemmel bir dindir. Her yönüyle mükemmel olan bu dinin müntesiplerinin de Allah'ın kendilerine layık gördüğü özellikleri taşıması gerekir. Bu yüzden çalışmamızda, “vasat insan” ifadesiyle, ideal mü'minin, inanç, ibadet, ahlak ve sosyal ilişkiler açısından nasıl olması gerektiği ifade etmeye çalıştık. “Vasat toplum” ifadesiyle de ideal İslâm toplumunun özelliklerini tespit ederek, bu toplumun nasıl oluşturulabileceğini ortaya koymaya gayret ettik.

Konumuz ile ilgili ayetleri ve örnekleri kısa tutarak konuyu dağıtmamaya özen gösterdik. Kur'an'da İdeal mü'minin özelliklerini incelerken, çok kısa tutarak ana hatlarıyla ifade ettik. Yoksa Kur'an'da mü'minlerin özellikleri olarak ifade edilenlerin tamamını alsaydık, konumuz çok daha genişleyecekti. Özellikle dini inanç ve ibadetlerde düşülen

aşırılıklar konusunda çok fazla örnek var iken bunlardan sadece birkaç tanesini aktarmakla yetindik.

4. Araştırmanın Amacı

Allah Kur'an'da, mü'minleri “*vasat ümmet*” olarak nitelemiştir. Bu çalışmamızda biz, Allah'ın Kur'an'da “*vasat ümmet*” olarak nitelendirdiği ümmetin ne olduğunu, ne tür özellikler taşıdığını ortaya koyarak, bu ümmetin nasıl oluşturulabileceğini tespit etmeye çalıştık. Günümüzde insanların bir kısmının din konusundaki aşırı tutumlarının dinden kaynaklanmadığını, bu tutumlarının yanlış inanç ve anlayışlardan kaynaklandığını tespit ederek, doğru inanç ve anlayışı ifade ettik.

Amacımız kimseyi suçlamak veya küçük görmek değildir. Vakiayı ortaya koyarak durum tespiti yapmak ve olması gereken durumu açıklamaktır. Bu yüzden biz, dindeki aşırılıklar konusunu işlerken, özellikle belli bir kesimi hedef alarak suçlamamaya gayret ettik. Amacız doğruları tespit etmektir.

Elimizden geldiği kadar yazım ve imla hatları açısından gözden geçirmiş de olsak gözümüzden kaçan, dizgi işlemindeki teknik sorunlardan kaynaklanan bazı hatalar bulunabilir. Gayret bizden başarı Allah'tandır.

BİRİNCİ BÖLÜM
VASAT VE ÜMMET İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

1. Vasat Kelimesinin Anlamı

Vasat kavramı, kök olarak Arapça “وسط” fiilinin mastarıdır. Vast veya vasat şeklinde iki kullanımı vardır. Kelime olarak: iki eşit tarafı olan şeyin ortası,¹ denge, adalet, insaf² gibi anlamlara gelir.

Vasat, sıfat olarak; en hayırlı, en iyi, en adil ve en güzel³ anlamlarında kullanılır. Râzi de Peygamberimiz (s.a.v.)’in Bakara Sûresinin 143. ayetinde geçen “Vasat” kelimesine “adalet” anlamı verdiğini ifade eder. Ayrıca Hz. Muhammed’in Kureyş kabilesinin en vasatı, yani en adil en dengeli ve en seçkin olanı olduğunun söylendiğini belirtir.⁴

Vasat kelimesi, parçalar arasında ayrılık söz konusu olup, ayrı cinsler için kullanıldığında “vast” şeklinde sin harfini sükûnu ile aynı cinsten olanlar için kullanıldığında ise, sin harfinin fethası ile yani “vasat” şeklinde kullanılır. Her iyi ve güzel davranışın, hoş ve uygun karşılanmayan iki aşırı ucu vardır. Örneğin cömertlik; cimrilik ve savurganlık arası güzel ve olumlu kabul edilen bir davranış tarzıdır. Aynı şekilde şecaat; korkaklık ile gereksiz hiddet arasında arzu edilen bir durumdur. İşte vasat, iki tarafı olan şeyin ortasıdır.⁵

Kısaca Araplar, “vasat” kelimesini sıfat olarak, hayır, adalet, iyilik, yücelik, insaf ve yüksek makamı ifade etmek için kullanırlar.⁶ Mekân için sıfat olarak kullanıldığında, o yerin tam ortasını ifade eder. Örneğin “mera vasattır” dediğinde, yer olarak yerleşim birimlerinin ortasında olduğu ifade edilmiş olur. Ortada olduğu için korunmuş ve sağlamdır. Bir saldırı olsa etrafındakiler yok edilmeden oraya ulaşamaz. “Memleket vasattır” dediğinde de, düşman saldırısı açısından en güvenli yerde olduğu, düşmanın kolayca saldıramayacağı bir yerde olduğu anlaşılır.⁷

¹ el-İsfahânî , Râğib, *Müfredâtü elfâzi'l- Kur'an* (nşr. Safvan Adnan Davûdi), Dımeşk, , 1997, s.869

² İbn Faris b. Zekeriyya , *Mu'cemu Mekâyîsu'l-luğa* (nşr. Abdusselâm Muhammed Harun), Beyrut, 1972, IV,108 ; İbn Manzûr Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem , *Lisanu'l-'arab*, Beyrut ts., VII,428

³ el-Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tezhibu'l-luğa* (nşr. Ahmed Abdulhalim) Kahire ts., XIII, 26-28 ; İbn Faris b. Zekeriyya, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-luğa* , VI,108 ; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VII,427 ; Ebu'l-ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzi, *Za'du'l-Mesir fi ilmit-tefsir*, Beyrut, 1964, I, 153 ; Tahir Ahmed ez-Zavi, *Tertibu Kâmusu'l-Muhit*, Libya, 1973, IV,608 ; et-Tabressî, Ebu Ali el-Fadl b. Hasan *Mecmau'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut, 1995, II/416

⁴ er-Râzi, Fahrurddin, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-ğayb*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Tahran, ts., III,243

⁵ el-İsfahânî, *Müfredât*, s.868; Düzenli, Yaşar, *Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, İfav, İstanbul 2000, s.170

⁶ Nasır b.Süleyman, *el-Vasatıyye fi Dav'il-Kur'ani'l-Kerim*, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1413 h., s.18

⁷ İbn Aşûr , Muhammed Tahir, *et-Tahrîr vet-Tenvir*, Dâru Tunusiyye, ts., II,18

Vasat kelimesinin Arapça'da farklı kullanımları da vardır. Örneğin, "Vasat" iki verilmiş soyut kavramın ortasını ifade etmek için de kullanılır. Meselâ "hesap bakımından bu en ortası, (en iyisi)" cümlesinde olduğu gibi.⁸

Ayrıca "vasat" isim olarak kullanıldığında orta, merkez, öz, vücudun orta kısmı, çevre, etraf, âlem⁹, ortalama alet, mümessil, araç, orta derece manalarına gelmektedir.¹⁰

Arapça'da aynı kökten (وسط) türemiş birçok farklı kelime ve kullanım vardır. Bunlardan "vasit": şerefli, soylu anlamlarına gelmektedir. Filan adam kavmi içinde "vasit" dendiğinde; onun soy olarak kavminin en üstünü, şeref olarak ta en şerefli olduğu anlaşılır. "vasût": güneşin gökyüzünü ortalaması, "vâsita": gerdanlığın ortasındaki değerli taş, "vesâta" arabuluculuk, "mütevassıt": ortada, merkezi anlamlarında kullanılır.¹¹

"Vasat" kavramı, Kur'an-ı Kerim'de beş farklı kalıpta ve beş ayette geçmektedir.¹² Şimdi bunları kısaca inceleyelim.

1.1. Dengeli, Makul, Adil, Hayırlı... (وسط):

"İşte böylece sizin insanlar üzerinde şahitler olmanız, Resûl'ün de sizin üzerinizde şahit olması için sizi orta bir ümmet kıldık..."¹³

Ayette zihnen dengeli, adaletli, hayırlı ve makul bir topluluk olduğumuz vurgulanıyor. Çalışmamızın temel dayanağını oluşturan bu ayetle ilgili olarak, ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı açıklama yapacağımız için burada kısaca ifade ediyoruz.

1.2. İçine Girmek (وسطن):

"Topluluğun ortasına dalan (at) lara"¹⁴

Bu ayette Allah, surenin başından beri bahsedilen, düşman ordusunun tam ortasından vurup içine dalan atlara yemin etmektedir. Elmalılı Hamdi Yazır ise bu ayette, düşmanı çevirip ortaya alarak, mağlup ve perişan eden Müslüman ordusuna yemin

⁸ Ertan, Muammer, "Vasat Ümmet", Şamil İslam Ansiklopedisi, Şamil, İstanbul, 1999, VIII,193

⁹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, VII,427

¹⁰ Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul, 2001, II,275

¹¹ el-Cevherî, İsmail Hammad, *es-Sihâh* (nşr. Abdulğafûr Atar), Kahire,1956, III,1167; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, VII,428

¹² Abdülbâki, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an-i'l-Kerim*, İstanbul,1986, s.750

¹³ el-Bakara 2/143

¹⁴ el-Âdiyât 100/5

edildiğini ifade etmektedir.¹⁵ Ayrıca, bir topluluğun arasına dalmak, oraya sızmak ve girmek manalarını da ifade etmektedir.

1.3. Orta Halli (وسط):

“Allah kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefareti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir.”¹⁶

Burada, günlük yemeğin ortalaması sayılan miktarı tespit ederek, onu fakirlere yedirmek gerektiği ifade edilmektedir.

1.4. Makul Olmak (مسطهم):

Kalem Sûresinde anlatılan bahçe sahipleri olayında, içlerinden en mantıklı sözü söyleyen kardeş için “وسطهم” ifadesi kullanılmaktadır. Ayette birkaç kardeşin ortaklaşa sahip oldukları bir bahçenin hasat zamanı geldiğinde, ürünlerini toplamak için akşamdan sözleştikleri, fakirlere hiçbir şey vermemek için de sessizce bahçeye gidip hasat yapmayı planladıkları aynı zamanda da bu işi kesinlikle yarın yapacağız diye yemin edip inşallah demedikleri ifade edildikten sonra, Allah'ın bir gecede bahçeyi kuşatıcı bir afetle kapkara yaptığı anlatılmaktadır. Bu olayı gördeklarinde, içlerinden en mantıklı yorumu yapan kişi şöyle demektedir:

“Onların en makul olanı: - Ben size (Allah'ı) tesbih etmeniz gerekmez mi, dememiş miydim? dedi.”¹⁷

Bu ayette “وسطهم” ifadesi, ism-i tafdil olarak kullanılmaktadır. Anlam olarak: en akıllı, en adil, en mantıklı ve en dengeli manasına gelmektedir. Ayette geçen, ‘Tesbih etmeniz gerekmez miydi’ ifadesinde, istisna yapmalı, yani ‘inşallah’ demeli değil miydiniz? demektir. Çünkü Allah bunları, istisna yapmadıkları için ayıplamıştır. ‘İnşallah’ demenin, tesbih olarak ifade edilmesi mümkündür.¹⁸

¹⁵ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neş. İstanbul 1979, IX,6019

¹⁶ el-Maide 5/89

* “Orta namaz” ifadesi müfessirler tarafından çok değişik şekillerde yorumlanmıştır. Biz konuyu dağıtmamak için bu yorumları burada vermeyi gerekli görmüyoruz.

¹⁷ Kalem 68/ 17-28

¹⁸ Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXX/89

1.5. Orta (وسطى):

“Namazlara, (özellikle) **orta namaza devam edin. Saygı ve bağlılık içinde Allah’a kulluk edin.**¹⁹

Kılınmasında ihmale en çok uğrayabilecek, meşguliyet anına rastlayan ve beş vakit namazın tam ortasında bulunan namazı muhafaza etmeyi emrederken yüce Allah, “vusta” kelimesini kullanmıştır.*

Demek ki “vasat” kelimesi, fiziki manada bir cismin iki ucunun ortasını, psikolojik manada bir toplumun en makul, en adil ve en doğru olanını; ahlâki anlamda da ifrat ve tefrite kaçmamayı ifade etmektedir.²⁰

Kısaca özetlemek gerekirse, “vasat” kelimesi Kur’an’da kullanıldığı bu beş ayette de sözlük anlamıyla uygunluk arz etmektedir. Yani; denge, adalet, ortada olmak, ifrat ve tefritten uzak anlamlarında kullanılmıştır.

Yukarıda meallerini verdiğimiz ayetleri, ayrıntıya girmeden, özet olarak açıkladık. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde, yeri geldikçe, ayetleri ayrıntılara girerek açıklayacağız.

2. Adalet Kelimesinin Anlamı

Arapça “عدل” kökünden mastar kalıbı olan adalet kelimesi, bir şeyi yerli yerine koymak, gerçeği ortaya çıkarmak, doğru olmak, insaf etmek, denk olmak, birbirine eşit olmak, terazinin kefelerini eşit hale getirmek, tarafsızlık, zulmün karşıtı olarak akla, sağduyuya, vicdana göre davranmak anlamlarına gelmektedir.²¹ Diğer bir ifadeyle adalet, doğruluğu zihinde kesin olarak yer etmiş, sabitleşmiş şeydir.²²

“Adl” bazıları tarafından “ıdl” şeklinde de okunmuştur. Aralarındaki farkı Râğıb el-İsfahani şöyle açıklamaktadır: “adl, denkliği basiretle anlaşılan, “ıdl” ise duyularla idrak edilendir.” Kelimenin mastarında meydana gelen değişikliklerle de anlam değişmektedir. Doğru olmak, doğru davranmak anlamlarına gelen kelimenin mastarı “udul” olursa, meyletmek, sapmak anlamlarına gelmektedir.²³

¹⁹ el-Bakara 2/238

²⁰ Bayraklı, Tefsir, II, 275

²¹ el-İsfahânî, *Müfredât*, s.551; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VI,470; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, III,581

²² Cürçânî, Seyyid Şerif, *Kitabu't-Ta'rifât*, ts., s.153

²³ el-İsfahânî, *Müfredât*, s.552

Adalet kelimesi, muvazene, ölçülülük, itidal ve insaf gibi manalara gelirken, “teadil” sözcüğü, ikmal etmek, ayar etmek anlamındadır. “Orta” yahut “iki uç menzil arasında orta nokta” manalarını veren “kıst” ve “vasat” ise, itidal, ılımlılık, ölçülülük anlamlarını taşır.

Görülüyor ki, klasik Arapça’da “adl” sözcüğünün sözlük anlamı, hak yememek, dengeyi gözetmek, itidalden ayrılmamak ve doğru yoldan sapmamak gibi insani ve sosyal değerleri bir arada tutmaktır.

Ayrıca “عدل” kelimesi “fi” harf-i ceri ile kullanıldığında, doğru olmak, “bi” harf-i ceri ile kullanıldığında, aralarını denkleştirmek, birini diğèrinin yerine koymak, iki kişinin arasını bulmak, aralarını düzeltmek “an” harfi ceri ile kullanıldığında ise, sapmak, geri dönmek, fikir ve düşüncesinden caymak, vazgeçmek, görüşünü değıştirmek, terk etmek gibi anlamlara gelmektedir.²⁴

Mefhum olarak, adaletin her bir cephesini ifade eden birçok kelime vardır. Bunlar Kıst, istikamet, vasat, nasip hisse, mizan gibi kelimelerdir. Fakat bunlardan en çok kullanılanı “adl” kelimesidir. Adalet kelimesinin zıddı “cevr” dir. Bu kelimenin de farklı nüansları vardır. Bunlar: zulüm, tuğyan, meyl, inhiraf v.b. dir.²⁵ Ayrıca diyebiliriz ki adalet, top yekûn hem insanın ve hem de bütün bir evrenin yaratılış düzenidir.²⁶

Adalet kelimesinin lügat anlamıyla ilgili az da olsa açıklama yapmaya çalıştık. Şimdi de Kur’an’da adalet kelimesinin, nasıl ve hangi anlamlarda kullanıldığına kısaca bir göz atalım.

Kur’an’da “عدل” kökünden türeyen adalet kelimesi, değışik formlarda toplam 28 ayette²⁷ geçmektedir. Bunlar genellikle, insan davranışlarını düzenleyen adalet örnekleridir. Bu konuyu kısaca birkaç alt başlıkta inceleyelim.

2.1. Konuşmada ve Şahitlikte Adalet

“Konuştuğunuzda –akraba bile olsa- sözünüzde **adil** olun.”²⁸

Bu ayette Allah, gerek hüküm verirken, gerekse şahitlik yaparken, adaletin yerini bulması için, doğru söylemek gerektiğini ifade ediyor.²⁹ İbni Kesir bu ayeti tefsir ederken, aslında bu ayetin Nisa Suresi 135. âyetiyle tefsir edildiğini söylüyor.³⁰ Ayetin meali şöyle:

²⁴el-Ezherî, *Tezhibu'l-luğa*, III,581

²⁵Haddûrî, Macit, *İslam'da Adalet Kavramı* (tr. Selahattin Ayaz), Yöneliş, İstanbul 1991, s.23

²⁶Düzenli, *Evrensel Dengeler ve İnsan*, s.41

²⁷M.Fuad Abdülbâkî, *Mu'cem*, s.448

²⁸el-En'am, 6/152

“Ey imam edenler, kendiniz, anne-babanız ve yakınlarınız aleyhine bile olsa, Allah için şahitler olarak **adaleti** ayakta tutun. (onlar) ister zengin olsun, ister fakir olsun; çünkü Allah onlara çok yakındır. Öyleyse **adaletten** dönüp hevanıza uymayın. Eğer dilinizi eğip bükür (sözü geveler) ya da yüz çevirirseniz, şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”

“...içinizden iki **adil** şahit getirin; şahitliği Allah için yapın...”³¹

Bu ayetin siyak ve sibakına baktığımızda, boşanma ile ilgili olduğunu görürüz. Yukarıda meallerini verdiğimiz ayetlerde de ifade edildiği gibi, yakınlarımızın aleyhine dahi olsa, adaleti elden bırakmamamız ve adaleti Allah için yerine getirmemiz gerektiğini görüyoruz.

2.2. Hükümde Adalet

“Şüphesiz Allah, size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde **adaletle** hükmetmenizi emrediyor. Bununla Allah size ne güzel öğüt veriyor...”³²

Bu ayetle ilgili olarak Muhammed Esed, şu yorumu yapıyor: “burada kastedilen adalet, hem hukuki alanda, hem de başka insanların güdülerini, tavır ve davranışlarını, yargılama anlamındadır.”³³ Râzî ise, “adaletle hükmetmek, bir kimsenin başkası üzerindeki hakkını sahibine vermeye hükmetmektir” şeklinde ifade ediyor.³⁴

Kısaca bu ayette, hüküm verirken adil olmanın gerektiği vurgulanıyor. Hangi şartta olursa olsun, ister bir kişinin tavır ve davranışlarına bakarak onu değerlendirirken, isterse onu herhangi bir konuda yargılarken olsun, adaleti elden bırakmamak gerekiyor.

2.3. Barış Yaparken Adalet

“Eğer mü'minlerden iki topluluk çarpışacak olursa, aralarını bulup düzeltin. Şayet biri diğerine tecavüzde bulunacak olursa, artık tecavüzde bulunanla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın; eğer sonunda (Allah'ın emrini kabul edip) dönerse, bu durumda

²⁹ Yazır, *Tefsir*, III,2097

³⁰ İbn Kesir, *Tefsir*, II,190

³¹ et-Talak 65/2

³² en-Nisa 4/58

³³ Muhammed Esed, *Meal*, I,150

³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XI,101–102

adaletle aralarını bulun ve (her konuda) adil davranın. Şüphesiz Allah, adil olanları sever.”³⁵

Bu ayette de Allah, iki müslümanın veya iki grup müslümanın aralarındaki sorunları çözerken, adaleti ölçü alarak, taraf tutmamak gerektiğini ifade ediyor. Aynı zamanda, yaşadığımız toplumda, Müslümanların kendi aralarındaki kavga ve anlaşmazlıklara karşı duyarlı olması gerektiği, bu konuda arabuluculuk yaparak, adaletle sorunların çözülmesinin önemi vurgulanıyor.

2.4. Öfkeye Hâkim Olan Adalet

*“Ey iman edenler, adil şahitler olarak, Allah için hakkı ayakta tutun. Bir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Adil olun, bu takvaya daha yakındır. Allah’tan korkup sakının...”*³⁶

Bu ayette de Allah, herhangi bir kavme olan kininiz, sizi, onlara zulmetmeye ve onlara karşı haddi aşmaya götürmesin. Aksine size kötülük etseler ve sizi korkutsalar da veya size iyilik etseler de, onlar hakkında adil olunuz! buyurmaktadır. Bu umumi hitap, herkese adaletle muamele etmek gerektiğini, zulüm ve haksızlık yapmanın yanlış olduğunu ifade etmektedir.³⁷

Bu ayetin Kureyş kâfirlerinin, Müslümanların Mescid-i Haram’a girmelerine mani oldukları zaman nazil olduğu da ifade edilmektedir. Aynı zamanda bu âyet, Müslümanların savaş esnasında, müşrik ve kafirlerin çocuklarına, eşlerine ve eli silah tutmayan yaşlılarına, ibadet edenlere karşı herhangi bir zarar vermemesi gerektiğini, eli silah tutan kişilere karşı da çeşitli organlarını kesmek, işkenceyle öldürmek gibi kin ve nefreti körükleyen uygulamalar yapmaksızın, adaletle muamele etmenin gereğini de bildirmektedir.

İnsanlar arasında adaletin sürdürülmesi, insanın adaleti tanınmasına ve öncelikle özel hayatında uygulamasına bağlıdır. Üstün hasletlerden biri olan adalet, resmi ve dini hayata bir sistem olarak girerse, insanlığın istediği en doğru iş yapılmış olur. Bu konuda Allah Peygamberine şöyle emrediyor: *“De ki: ‘aranızda adaleti yerine getirmek ile emr olundum’*³⁸ Yani Allah Resûlünün görevi de adaleti tesis etmektir.³⁹

³⁵ el-Hucurât 49/9

³⁶ el-Maide 5/8

³⁷ Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XI,180

³⁸ eş-Şûra 42/15

3. Mizan Kelimesinin Anlamı

Arapça “مِزَان” kökünden türeyen “mizan” kelimesi bir şeyin ağırlık veya hafifliğini, miktarını öğrenmek anlamına gelir. Aynı zamanda bir şeyi tartmak için kullanılan terazi de vezin diye ifade edilir.⁴⁰

Mizan kelimesi ayrıca, kalıba uygun şiir yazmak, yani şiiri çeşitli kalıplara uygun şekilde düzenlemek, dağın yamacı (*veznü'l-cebel*), günün ortası ve günün yarılanması, hak, adalet ve denge gibi anlamlara gelmektedir.⁴¹

Mizan kelimesi, Kur'an'da “مِزَان” fiilinin değişik kiplerinde yirmi üç kez kullanılmaktadır.⁴² Fazla ayrıntıya girmeden, bunların kısaca hangi anlamlarda kullanıldıklarını inceleyelim.

3.1. Genel Denge Kanunu

Rahman Sûresinde ard arda üç ayette geçen “mizan” kavramı, kainatın genel dengesine dikkat çekerek, bu dengenin korunmasını istemektedir.

“Göğü yükseltti ve **mizanı** koydu. Sakın **mizanı** bozmayın. **Mizanı** adaletle tutun ve eksik tartmayın.”⁴³

Bu surenin başında geçen ayetlerde zikredildiği gibi, kendisine konuşma ve düşünme özelliği verilen insan, diğer canlılardan ayrılmıştır. Ay ve güneş, belirlenen ve bilinen bir ölçüye göre kendi yörüngelerinde akıp gitmektedir. Gök ve yer yaratılmış, aralarında denge ve düzen sağlanmıştır.⁴⁴

Taberi'nin naklettiğine göre Mücahit, “mizan” kelimesini “adalet” olarak tefsir etmiştir. Bu da kâinattaki kusursuz, mükemmel denge ve düzen demektir. Taberi'ye göre, Rahman Sûresi yedinci ayetinde geçen “mizan” kelimesinden murad, Allah'ın yeryüzündeki bütün mahlukat arasına adaleti ve dengeyi koymasıdır. Yüce Allah her hak sahibinin hakkını korumak ve tam olarak vermek suretiyle, mahlukatı arasında adalet ve dengeyi sağlamıştır ki âlem, bu mizan ile düzenli ve dengeli olsun. Âlemin intizamı

³⁹el-Behiy, Muhammed, *Kur'ani Kavramlar* (tr. Ali Turgut), Yöneliş, İstanbul,1995, s.214

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, III,921; Râgıp el-İsfahânî, *Müfredât*, s.868

⁴¹, Firuzâbâdi, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *el-Kamûsu'l-Muhit*, Mısır, ts., IV,275

⁴² M.Fuat Abdulbâkî, *Mu'cem*, s.750

⁴³ er-Rahman 55/7-9

⁴⁴ er-Rahman 55/5; el-En'am 6/78; Lokman 31/ 29; Fatır 35/13; ez-Zümer 39/5

adaletle, adalet de istikametle kaim olur. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.): “Göklerin ve yerin varlığını sürdürmesi adaletledir” buyurmuştur.⁴⁵

Elmalılı Hamdi Yazır ise, söz konusu ayetin, evrendeki dengeye işaret ettiğini ifade ederek, bu dengenin korunması için, Allah’ın varlıklar arasında adalet kanunlarını koyduğunu, bu kanunlar olmasaydı, göklerin ve yerin dengesinin olmayacağını, yukarıda Taberî’den naklederek verdiğimiz hadisi de zikrederek açıklamaktadır.⁴⁶

Bazı müfessirler, yukarıda üç ayette ayrı ayrı geçen “mizan” kelimesinin, her bir ayette farklı anlamlara geldiğini ifade etmişlerdir. Buna göre, “Göğü yükseltti ve **mizanı koydu**”⁴⁷ ayetinde geçen “mizan”, semanın yüksekliği münasebetiyle ortaya çıkan bütün eşya arasında genel denge kanunudur ki; yerçekimi veya ağırlık kanunu bunun en açık görüntüsüdür. Alet olarak terazi ve kantar gibi ölçüğü olan bütün mizanların esası da budur. Bir sonraki ayette geçen “mizan”, şeriat anlamında, üçüncü ayette⁴⁸ geçen “mizan” ise, âhirette amellerimizi tartacak olan terazi anlamındadır.⁴⁹

3.2. Tartma İşini Adaletle Yapmak

“Sakın **mizanı** bozmayın. **Mizanı** adaletle tutun ve eksik tartmayın.”⁵⁰

Rahman Sûresinin bu ayetlerini tefsir ederken Râzî şöyle diyor: Allah, “mizan” kelimesini üç kez ve her defasında farklı anlamlar için kullanmıştır. Birinci ayette, tartı aleti ve o aleti koyma (insanlara verme); ikincisinde mastar manasına, “mizanda yani tartmada haddi aşmayın manasına”; üçüncüsünde de, ism-i mef’ul olarak, “mizanı eksik yapmayın” manasında kullanmıştır. Ama bu üç manayı da, “mizan” kelimesiyle ifade etmiştir.

Kur’an ile mizan-tartı, ölçü arasında bir münasebet vardır. Çünkü Kur’an’da, diğer kitaplarda bulunmayan ilim; “mizan”da da, diğer aletlerde bulunmayan adalet vardır.⁵¹

“Andolsun, biz elçilerimizi apaçık belgelerle gönderdik ve insanlar adaleti ayakta tutsunlar diye, onlarla birlikte kitabı ve mizanı indirdik. Ve kendisinde çetin bir sertlik ve insanlar için yararlar bulunan demiri de indirdik; öyle ki Allah, kendisine ve elçilerine

⁴⁵ et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Camîu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'an* (nşr. Mahmud Muhammed Şakir), Kahire, 1969, XXIV, 118

⁴⁶ Hamdi Yazır, *Tefsir*, VII, 4666

⁴⁷ er-Rahman 55/7

⁴⁸ er-Rahman 55/9

⁴⁹ Beydâvî, *Tefsir*, IV, 332; Yazır, *Tefsir*, VII, 4667

⁵⁰ er-Rahman 55/8-9

⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIX, 90-91

gayb ile (görmedikleri halde) kimlerin yardım edeceğini bilsin. Şüphesiz Allah, büyük kuvvet sahibidir, üstün olandır.”⁵²

Bu ayette geçen “mizan” kelimesi, Katade’ye göre “adalet” anlamındadır. İbni Zeyd’e göre, alışverişte hakkaniyet için kullanılan terazidir.⁵³

İbni Kesir de bu ayette geçen “mizan” için, Katade ve Mücahid’in “adalet” dediğini kaydettikten sonra şöyle der: “mizan, dosdoğru ve sahih akılların hasta, bozuk görüş ve düşüncelerin kendisiyle ayırt edildiği hak ve adalettir.”⁵⁴

Elmalılı Hamdi Yazır ise, yukarıdaki ayette geçen “mizan” ile ilgili olarak şöyle demektedir: “Mizan” terazi demektir ki, alemde mevcut olan denge kanununun bir delili ve ölçüsü olarak, eşyanın dengesini tayin için kullanılır. Bu genel denge kanunu, Allah tarafından beşerin bilgisine verilmiştir. İlham ile bildirilerek çalışma ve kullanımının öğretilmesi emrolunmuştur. Bu da dengeyi kavrayan bir akli ve fikri ölçü ile alakalıdır. Adi terazinin tartabildiği şeyler de bir adalet, bir denkleştirme ölçüsü olmakla beraber, hukuki dengelerin hepsini ölçmek için yeterli değildir. Fakat adalet manasını en güzel simgeleyen “mizan” mutlak adaleti ifade etmek için kullanılır. Bu ayette “mizan”ın hukuki, sosyal ve siyasi dengeyi tayin eden adalet ölçüsü manasına alınması uygundur.⁵⁵

Diğer bir ayette ise “mizan” kavramı şöyle geçmektedir: “*Bu Kitabı ve mizanı hak ile indiren Allah’tır.*”⁵⁶

Bu ayette de Allah, Hakkı, hakkın hükmünü beyan için, hak olarak Kur’an’ı indirmiştir. Buradaki “mizan” denge kanunu, adalet demek olup, bu sayede eşya tartıldığı gibi ameller de tartılır. Akılda ve nakilde Hakkın hükmü ortaya çıkar. Ona göre ceza verilir.⁵⁷

Görüldüğü gibi, yukarıda geçen ayetlerde “mizan”, adaletin ölçüsü olan terazi anlamında kullanılmıştır. Bize adaletli davranmamız için “mizan”ı indiren Allah, adaletten ayrılmamamızı istemektedir.

⁵² el-Hadid 57/25

⁵³ Taberî, *Tefsir*, XXVII,237

⁵⁴ İbn Kesir, *Tefsir*, IV,314

⁵⁵ Yazır, *Tefsir*, VII,4756

⁵⁶ eş-Şûra 42/17

⁵⁷ Hamdi Yazır, *Tefsir*, VI,4233

3.3. Yeryüzünde Denge

“Yere (gelince) onu döşeyip yaydık, onda sarsılmaz dağlar bıraktık ve onda her şeyden ölçüsü belirlenmiş ürünler bitirdik.”⁵⁸

İlahi hikmet gereği yeryüzünde de müthiş bir denge mevcuttur. Hicr suresinde geçen “mizan” kavramı buna işaret etmektedir. Ayette geçen “mevzuun” kelimesi miktarı ve ölçüsü belirli anlamına gelmektedir.⁵⁹ Yani Yüce Allah yeryüzünde her şeyi belli bir miktar ve ölçü içinde ilahi hikmetin gerektirdiği şekilde takdir etti ve bitirdi.⁶⁰ Çünkü yerden çıkarılan madenler, hayvanlar, meyveler ve ekinler insanın yaşamına hizmet ettiğinden hepsi belirli miktarda yaratılır. Bunların hepsi birbiriyle uyumlu ve ölçülüdür. Eğer uyum olmazsa, denge olmaz. Denge olmayınca da hiçbir şey varlığını muhafaza edemez.⁶¹

Allah kainattaki her şeyi ölçülü ve dengeli bir şekilde yaratmıştır. Örneğin dağları birer denge unsuru olarak yerleştirmiştir.⁶² Yeryüzü yekpare bir katı niteliğinde olmayıp, ayrı yoğunlukta kütlelerden meydana gelmiştir. Bu nedenle yerçekiminin şiddeti her yerde aynı değildir. Yer kabuğunun bazı kesimleri özellikle yüksek dağların yer aldığı bölgelerde, daha büyük kütleyle sahiptir. İşte bu kabuk üzerindeki gerek yoğunluk ve gerekse yüksek rölyeften oluşan kütle fazlalığı, iç kısımlarda bir kütle eksikliği ile telâfi edilerek, bir tür denge durumu oluşturur. Bu denge durumuna “izotasi” yani kararlılık denir.

Denizlerde yapılan ölçümler, izotasının deniz diplerinde de olduğunu gösterir. İzotasi kuralına göre bir dağ, yüksekliği oranında daha hafif fakat daha kalın bir kabuk kesimi oluşturarak derine kadar iner.⁶³ “İşte (Yüce Allah) dağları (yeryüzüne) çaktı.”⁶⁴ Mealindeki âyetin de bu ilmi tespiti işaret olduğu söylenebilir. Yani dağları mekanlarında sabitledi ve direkler gibi kıldı. Ta ki insanlar yerde titreyip sarsılmasınlar.⁶⁵

Yani bir bakıma, dağların yeryüzüne çakılması hem yerin, hem de üzerinde yaşayanların dengesi için gerekli kılınmıştır.

⁵⁸ el-Hicr 15/19.

⁵⁹ Taberî, *Tefsir*, XIV,15.

⁶⁰ Beydâvî, *Tefsir*, III, 555.

⁶¹ Vehbi, Konyalı Mehmet, *Hülasatü'l-Beyan fi Tefsiri'l Kur'an*, Üçdal, İstanbul,1983, VII,2738

⁶² Nebe' 78/7

⁶³ Kurter, Acun, *Jeomorfoloji Tatbikatı*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul,1986, s.43

⁶⁴ en-Naziat,79/32.

⁶⁵ el- Meraği, Mustafa, *Tefsirü'l Meraği*, Daru İhyai't-Turâsi'l Arabi, Beyrut,1974, XXVIII, 32

Ayrıca dağların duruşları da hassas denge prensiplerini gösterirler. Daha hafif bir malzemedен oluşmuş bir şekilde, daha yoğun bir manto üzerinde dağlar da denge halinde bulunurlar. Bu durum aynen suda yüzen bir sala benzemektedir. Sal, kalın olduğu ölçüde suya gömülecektir.⁶⁶

Günümüz jeologları, yeryüzündeki engebelere dayanak ve temel teşkil eden, boyutları kilometreleri bulan yer kırılmalarından ve kırılma olayı sayesinde yer kabuğunun istikrar kazanmasından bahsetmektedirler. Dağların bu fonksiyonunu, “*Dağları sapasağlam çaktı*”⁶⁷, “*Yeryüzünde sizi sarsar diye sabit dağlar yerleştirdik*”⁶⁸ “*Yeryüzünü bir döşek, dağları da (yerin dengesini sağlayan) kazıklar yapmadık mı?*”⁶⁹ gibi ayetler gayet güzel açıklamaktadır.

Dağlar gibi Güneş, ay, yıldızlar ve gezegenlerin dengeli bir şekilde yaratıldığı, bu dengenin insan yaşamı için zorunlu olduğu, bilinen gerçeklerdendir. Bu denge kıyamete kadar korunacaktır. Ancak Kıyamet koptuğu zaman, bu denge altüst olacak, böylece yeryüzünde insanların yaşamasına imkan kalmayacaktır.

3.4. Amelleri Tartan Terazi

“*O gün mizan haktır. Kimin tartıları ağır basarsa, işte kurtulanlar onlardır. Kimin tartıları hafif kalırsa, bunlar da ayetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır.*”⁷⁰

Yukarıdaki ayette geçen “mizan” ve “mevazin” kelimeleri ağırlık ölçmeye yarayan tartılar anlamındadır. Yüce Allah bu tartılarla insanların iyi ve kötü amellerini tartar. Kimin Salih amel tartısı ağır gelirse, cennete giderek cehennemden kurtulur, kimin de Salih amel tartıları hafif gelirse, cehenneme gönderilerek cezalandırılır.

İbni Abbas bu konuda şu yorumu yapmaktadır: “mizan, bir dili ve iki kefesi olan terazidir. Onda ancak ameller tartılır. Kur’an’da, ‘*Kitabı ve mizanı bir gerçek olarak indiren Allah’tır.*’⁷¹ ‘*Biz kıyamet günü adalet terazileri kuracağız. Hiçbir kimse, hiçbir şeyle haksızlığa uğramaz. Bir hardal tanesi bile olsa ona (teraziye) getiririz. Hesap görücüler olarak biz yeteriz.*’⁷² buyurulduğu üzere, kıyamet günü için konulacak olan

⁶⁶ Acun Kurter, *Jeomorfoloji Tatbikatı*, s.43

⁶⁷ en-Naziat 79/32

⁶⁸ el-Enbiya 21/31

⁶⁹ Nebe’ 78/6–7

⁷⁰ el-A’raf 7/8–9

⁷¹ eş-Şûra 42/17

⁷² el-Enbiya 21/47

adalet terazileri gibi, dünyada da teraziler, adaleti hakkıyla tecelli ettirmek için kullanılmalıdır. Bu manayla tartının tatbiki ise yalnız cisimlerde değil, arazda da cereyan eder. Nasıl ki ısı ve soğuk gibi arazdan olan şeyler de kendilerine mahsus olan tartılarda tartılır, yüce Allah da insanların amellerini ölçecek tartıları yaratmaya elbette kadirdir.⁷³

3.5. Mizan ve Ekolojik Denge

Ekolojik denge, daha önce tabii denge olarak ifade edilen, tabiattaki varlıklar arasındaki ahenk, insicam, her şeyin belli ölçü ve miktarda olduğunu ifade eden dengedir.⁷⁴ Allah Kur'an'da ekolojik dengeye dikkat çekmiştir.

*“Yeri de (nasıl) döşeyip-yaydık? Onda sarsılmaz dağlar bıraktık ve onda ‘göz alıcı ve iç açıcı’ her çiftten (nice bitkiler) bitirdik.”*⁷⁵

Ekoloji, canlıların birbiriyle ve çevrenin tüm diğer bireyleriyle münasebetlerini inceleyen bir bilim dalıdır ve bazı sorulara cevap vermeye çalışır. Mesela: Neden belirli bitki ve hayvanlar birlikte bulunurlar da, başkalarıyla bulunmazlar? Neden bazı türlerin birçok bireyi bulunurken, bazılarının birey sayısı azdır? Ortaya çıkan değişiklik, canlılar arasındaki ilişkiyi nasıl etkiler?⁷⁶

Ekolojinin araştırma sahası bu olmakla birlikte, bazı problemleri çözmeye çalışmak gibi bir amacı vardır.

1964 yılında Bermuda adasına, yanlışlıkla getirilen bir böcek, beş yıl kadar bir sürede, sedir ağaçlarının % 85'i gibi önemli bir miktarını yok eder. Bu felaketi durdurmak isteyen yetkililer, ağaçları yok eden böceği yiyen ve fakat ağaçlara zarar vermeyen bizdeki “teke” böceğine benzer bir böceği ve “hymenoptera” adlı paraziti bölgeye sokarlar. Fakat önceleri karıncaları yemesi için ithal edilen bir kertenkele de aynı bölgede yaşamaktadır. Kertenkeleler yeni gelenleri daha lezzetli bulduklarından karınca yerine onları yemeye başlarlar. Böylece sayıları gittikçe artar. Bu durumun farkına varan hükümet yetkilileri, bu kez de kertenkelelerden kurtulmak için onları yediği bilinen iki yüz çift “kiskadee” adlı bir kuş türünü ithal ederler. Fakat kiskadeeler de aynı kertenkeleler gibi plana uymayıp, türü sadece Bermuda'da bulunan “vireo” kuşunun yavrularını yemeyi tercih ederler. Sonuç olarak, kiskadeelerin sayısı yüz milyonun üstüne çıkar. Vireo kuşu önemli ölçüde

⁷³ Yazır, *Tefsir*, IX, 6033

⁷⁴ Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, DİB Ankara, 1992, s.19

⁷⁵ Kaf 50/7

⁷⁶ Güner, Adil, *Eko Sistemlerin Dinamizmi ve Denge*, Bilim ve Teknik, Mayıs 1994 Sayı: 318.s.70.

azalır.Ortadan kaldırılması düşünölen böcekler, ağaçları yemeye devam ederken, kertenkeleler ise yine bildiklerini okurlar.⁷⁷

Yukarıda da ifade edildiği gibi, ekolojik denge bir kere bozulduğu zaman, zincirleme olarak yeni dengesizlikler ortaya çıkmaktadır. Allah yarattığı kainattaki bu ekolojik dengeyi korumamızı istemektedir. Bize emanet ettiği bu güzelim nimetleri korumayanları da sevmediğini ve cezalandıracağını ifade etmektedir.

“O iş başına geçti mi yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekini ve nesli helak etmeye çalışır. Allah ise bozguncuları sevmez.”⁷⁸

“Yeryüzü ıslah edildikten sonra orada bozgunculuk yapmayın...”⁷⁹

“Allah’a ve Resülü’ne karşı savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuğa çalışanların cezası, ancak öldürölmeleri, asılmaları ya da elleriyle ayaklarının çapraz olarak kesilmesi veya (buldukları) yerden sürölmeleridir. Bu, dünyadaki aşığılanmalarıdır, âhirette onlar için büyük bir azab vardır.”⁸⁰

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Kur'an’da “mizan” kavramı, kainatın yaratılışındaki ölçü ve denge anlamlarının yanı sıra, yeryüzünde adaletin tesisi için, ölçü ve tartıda hile yapmadan, insanlara hukuk çerçevesinde haklarını vermemiz emredilmektedir.

4. Kıst Kelimesinin Lügat Anlamı

Arapça “قسط” fiilinden türemiş mastar olan “**kıst**” kelimesi, adil olmak, kamil, mutedil olmak, terazi, miktar, pay ve hisse gibi anlamlara gelmektedir. “kıst” kelimesi, adalet kelimesi gibi, sıfat olarak mübâlağa için de kullanılır.

“**Kasseta**” şeklinde okunduğunda, bir şeyi takside bağlamak veya adaletli bir şekilde bölüşürmek anlamına gelmektedir.“**Kıstas**” ise aynı kökten türeyen bir kelime olarak, adil terazi, mizan ve en sağlam ölçü demektir.

Aynı kökten fakat mastarı “**kast**” olarak geldiğinde, adaletsizlik yapmak, zulmetmek, gibi kelime tam zıt bir anlama gelmektedir.⁸¹

⁷⁷ Güner, *Eko Sistemlerin Dinamizmi ve Denge*, s.71

⁷⁸ el-Bakara 2/ 205

⁷⁹ el-A’raf 7/56

⁸⁰ el-Maide 5/33

⁸¹ el-İsfahânî, *Müfredât*, s.670; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'A rab*, III, 86; Cevherî, *Tezhibu'l-Luğa*, III,1152

“Kıst” kavramı çeşitli türevleriyle birlikte Kur’an’da yirmi yedi ayette geçmektedir.⁸² Bunlardan ikisinde (Cin, 72/14-15) “kast” şeklinde, zulüm ve adaletsizlik anlamında, diğer ayetlerde adalet anlamında kullanılmaktadır. Şimdi bunları kısaca inceleyelim.

4.1. Adil ve Mutedil olmak

“De ki Rabbim adaleti (kıst) emretti. Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O’na çevirin. Dini yalnız kendisine has kılarak O’na dua edin. Başlangıçta sizi yarattığı gibi (yine O’na) döneceksiniz.”⁸³

Bu ayette geçen “kıst” kelimesi adalet ve i’tidal anlamına gelmektedir. Kur’an insana, ifrat ve tefritten sakınıp her işte orta halli ve ölçülü bir şekilde hareket etmeyi, her akıl sahibinin beğeneceği tarzda dengeli davranmayı⁸⁴ yani mutedil olmayı, istikamet ve adalet üzere bulunmayı⁸⁵ emretmektedir.

“Ey iman edenler, kendiniz, anne-babanız ve yakınlarınız aleyhine bile olsa, Allah için şahidler olarak adaleti ayakta tutun.(Onlar) ister zengin olsun, ister fakir olsun; çünkü Allah onlara daha yakındır. Öyleyse adaletten dönüp heva (tutkuları)nıza uymayın. Eğer dilinizi eğip bükerek (sözü geveler) ya da yüz çevirirseniz, şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan haberi olandır.”⁸⁶

Ayette insanları adaletten ayıran, dengesizliğe sürükleyen iktisadi, sosyal ve psikolojik sebeplerin hepsi sayılarak insanlar uyarılmış, hükmeden veya şahitlik eden kimsenin yalnızca Allah korkusunun tesiri altında hareket etmesi telkin edilmiştir.

“Ey kavmim, ölçüyü ve tartıyı –adaleti gözeterek- tam tutun ve insanların eşyasını değerden düşürüp-eksiltmeyin ve yeryüzünde bozguncular olarak karışıklık çıkarmayın.”⁸⁷

“Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanlar arasında adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mizanı indirdik...”⁸⁸

Bu ayetlerde geçen “kıst” kelimesi de insaf ve adalet demektir. İnsan nasıl nefesine karşı adil ve insafli davranıyorsa, başkalarına karşı da aynı şekilde adil ve insafli davranıp haklarını teslim etmelidir.⁸⁹

⁸² M.Fuad Abdulbâkî, *Mu’cem*, s.545

⁸³ el-A’raf 7/29

⁸⁴ Taberî, *Tefsir*, VIII, 155–156

⁸⁵ Beydâvî, *Tefsir*, II,540

⁸⁶ en-Nisa 135

⁸⁷ Hûd 11/85

⁸⁸ el-Hadid 57/25

4.2. Ölçüyü ve Tartıyı Düzgün Tutmak

“...Ölçüyü ve tartıyı da adaletle yapın...”⁹⁰

“ (Şuayb, kavmine), *Ve ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı adaletle yapın; insanların eşyalarını eksik vermeyin; yeryüzünde bozguncular olarak dolaşmayın*”⁹¹

Şuayb kavmine şöyle demiştir : “ Ölçü ve (mikyal) ve Teraziyi (mizan) tam ve hakkıyla uygulayın, eksik ve noksan yapmayın.”⁹²

“Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın.”⁹³

Allah insanların kendi aralarında nasıl davranırlarsa adil olabileceklerini kıst kavramıyla şöyle beyan etmiştir:

“*And olsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mizanı indirdik.*”⁹⁴

İnsanlara karşı kıst; yakın-uzak, dost-düşman herkese (ayırım gözetmeden) ahkam ve muamelelerde adil ve eşit davranmaktır.

Herkesin herkese her halükarda adil ve ölçülü davranması farz, zulüm ve aşırılık ise mutlak olarak haramdır. Ölçü ve tartıda adalet, sosyal denge ve huzuru temin etmesi açısından sonuç olarak güzelliğe sebep olur. Nitekim bu husus şu ayette dile getirilmiştir.

“*Ölçtüğünüz zaman tam olarak ölçün ve doğru Terazi ile tartın. Bu hem daha iyidir. Hem de neticesi bakımından daha güzeldir.*”⁹⁵

Bu ayette geçen “Kıstas” kelimesi “kıst” kelimesinden alınmıştır. Mizan ve terazi anlamına gelir.⁹⁶ Buna göre âyet, “düzgün, doğru ve adil terazi ile tartınız, hile ve aldatma yapmayınız” şeklinde, bir mana ifade etmektedir.

4.3. Zulmetmek ve Haktan Yüz Çevirmek

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, “kıst” kelimesi “kast” şeklinde kullanıldığında, tam olarak zıt bir anlama gelmektedir. Yani “kıst” adalet, “kast” ise zulüm anlamında

⁸⁹ el-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmet, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, Beyrut,1987, XVII,260

⁹⁰ el-En'am 6/152

⁹¹ Hûd 11/85.

⁹² Taberî, *Tefsir*, VII,98.

⁹³ Er-Rahman 55/ 9

⁹⁴ el-Hadid 57/25.

⁹⁵ el-İsrâ 17/35.

⁹⁶ İbn Kesir, *Tefsir*, III,39

kullanılmaktadır. Aşağıdaki ayetlerde geçen “kast” ifadesi de zulüm anlamında kullanılmıştır.

“Ve elbette bizden Müslüman olanlar da var, zulmedenler(Kasitûn) de. İşte (Allah'a) teslim olanlar, artık onlar gerçeği ve doğruyu araştırıp bulanlardır. Zulmedenler (Kasitûn) ise, onlar da cehennem için odun olmuşlardır.”⁹⁷

Bu ayetlerde geçen “kasitûn” ifadesi, hak yoldan sapan, kâfir, nefesine ve başkalarına zulmeden kimseler anlamına gelmektedir.⁹⁸

Mücahid’e göre “el-muksit”, adil, Müslüman, “el-kasit” ise, haktan sapan kâfir demektir.⁹⁹ “Kasit” olanlar, yani iman ve İslâm yolundan sapıp da zulme gidenler, kafirler cehennem odunu olmuşlardır.¹⁰⁰

5. İstikamet Kavramının Anlamı

Arapça “س” fiil kökünden türetilmiş, “istif’al” vezninde mastardır. İ’tidal üzere olmak, adaletten, doğruluktan ayrılmamak ve aklın gereğini yapmak anlamına gelmektedir. İstikamet aynı zamanda denge anlamına da gelmektedir. Araplar, “istegame lehu’l-emr” “işî dengeli ve düzgün oldu” derler. “Müstakim” düzgün, doğru yolda olan anlamına kullanılır.¹⁰¹

Fatiha Sûresinde geçen “sırat- müstakim” ifadesi tüm müfessirler tarafından “doğru ve hidayet üzere olan yol, İslâm ” anlamında değerlendirilmiştir.

Kur’an’da on ayette “istikamet” fiil olarak, otuz yedi ayette “mustakim” şeklinde geçmektedir.¹⁰² Şimdi bu ayetleri, kısaca inceleyelim.

“Seninle beraber tevbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Aşırı da gitmeyin. Çünkü O yaptıklarınızı çok iyi görendir.”¹⁰³

Ayette Peygamberimiz (s.a.v.)’e hitaben Allah, rabbinin sana emrettiği gibi sen ve sana tabi olanlar, istikamet sahibi olun, azıtmayın. Zira O yaptıklarınızı görmektedir, buyurmuştur.¹⁰⁴

⁹⁷ Cin 72/14–15

⁹⁸ Zemaşşeri, Keşşaf, IV, 616

⁹⁹ Taberî, Tefsir, XXIX, 113

¹⁰⁰ Hamdi Yazır, Tefsir, VIII, 5406

¹⁰¹ el-Ezherî, Tezhibu’l-Luğa, .IX, 357; Râgıp el-İsfahânî, Müfredât, s.692; Cevherî, Sihah, V,2017; İbn Manzûr, Lisânü’l-’Arab, III, 191

¹⁰² M.Fuat Abdalbâkî, Mu’cem, s.580–581

¹⁰³ Hûd 11/112

*“Şüphesiz Rabbimiz Allah’tır deyip, sonra dosdoğru yürüyenlerin üzerine melekler iner. Onlara: ‘korkmayın, üzülmeysin, size va’d olunan cennetle sevinin’ derler.”*¹⁰⁵

Ayette Allah’ın birliğini ve Rabliğini tasdik ve ikrar edip, şirke dönmeksizin o ikrarda sebat ederek hayatı tanzim etmek, istikamet olarak nitelendiriliyor. İmandan sonra istikametın önemi, “sümme” “sonra” edatıyla beyan edilmiştir. Onun için iman etmeden istikamet sahibi olmak mümkün değildir. Allah’ı tanımanın başı iman, Salih amelin de başı istikamettir. Hz. Ebû Bekir’e göre istikamet, Allah’a şirk koşmamaktır. Hz. Ömer’e göre ise, Allah’a itaat etmek, hayat yolunda dosdoğru yürümektir. Ayette geçen cennetle müjdelenen kişiler, ahlâk, söz ve fiillerinde sırat-ı müstakim üzerinde dosdoğru yürüyenlerdir.¹⁰⁶

İstikamet ile aynı kökten gelen “müstakim” kelimesi de hiçbir yerinde meyil ve eğrilik bulunmayan, dümdüz ve dosdoğru demektir. İstikamet kavramı Kur’an’da ekseriyetle “Sırat” kelimesi ile birlikte geçmektedir. Buna göre; “sırat-ı müstakim” Allah’ın yolu, doğru yol, Hak yol, Allah’ın Kitabı, İman ve imana bağlı olan şeylerdir. Peygamberimiz (s.a.v.) ve Ashabın büyüklerinin yolu, sünnet ve cemaat yolu, cennet yolu, anlamında tefsir edilmiştir.¹⁰⁷

Fatiha suresi 6. ayette, Allah’tan bizi doğru yola iletmesini istiyoruz, yedinci ayette ise, doğru yolun ne olduğu bize örnekle anlatılmıştır. Bu da aşırılıktan uzak düzgün yol, İslâm yoludur. Ayette ifade edilen hak ve adalet yolu, yüce Allah’ın kendilerine iman ve hidayet nimetini bahsetmiş olduğu kimselerin yoludur.

Sırat-ı Müstakim, kendisinde sapma olmayan, en belirgin yoldur. İşte o yol da İslâm dinidir.¹⁰⁸ Her yönüyle dengeli ve mutedil olup beşer fitratına uygun, aşırılıktan uzak, İslâm yoludur.

*“De ki rabbimizin size neleri haram kıldığını okuyayım: Ona hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana-babaya iyilik edin, fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Sizin de onların da rızkını biz veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın ve Allah’ın yasakladığı cana haksız yere kıymayın! İşte bunlar Allah’ın size emrettikleridir. Umulur ki düşünüp anlarsınız.”*¹⁰⁹

¹⁰⁴ Yazır, *Tefsir*, IV, 2830

¹⁰⁵ Fussilet 41/30

¹⁰⁶ es-Sabûni, M. Ali, *Safvetu’t-Tefâsir*, İstanbul 1987, III, 122

¹⁰⁷ Beydâvî, *Tefsir*, I,30; Hamdi Yazır, *Tefsir*, I,124.

¹⁰⁸ Taberî, *Tefsir*, I, 73.

¹⁰⁹ el-En’âm 6/151.

“Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun (başka)yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır.İşte sakınmanız için Allah size bunları emretti.”¹¹⁰

Taberi bu ayette geçen “müstakim” kelimesi için “eğri ve zikzaklı olmayan, haktan saptırmayan sağlam” ifadesini kullanmıştır.¹¹¹Yine Taberi'nin kaydettiğine göre İbni Mesut şöyle demiştir: “Bir gün Resullulah (s.a.v.) bize bir çizgi çizdi. Sonra; ‘Bu Allah'ın yoludur.’ buyurdu. Sonra da çizginin sağında ve solunda birçok çizgi çizdi ve şöyle buyurdu. ‘Bunlar birtakım yollardır. Her bir yolun başında o yola çağıran bir şeytan vardır.’Bundan sonra Resululah şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur...”¹¹² ayetini okudu.¹¹³

Kur'an'da istikamet kavramının geçtiği ayetler bir bütün olarak incelendiğinde, itikat, amel ve ahlakta ifrat ve tefritten uzak insanın, dengeli bir şekilde sırat-ı müstakim üzere olduğunu görürüz. Sırat-ı müstakimin temel noktaları da Asr suresinde, iman, Salih amel, hakkı ve sabrı tavsiye etmek olarak zikredilmiştir. Denge ve istikamet bu temel noktalara riayet ile gerçekleşir.

6. Hikmet Kavramı

Arapça “حَكْمٌ” kökünden mastar olan “hikmet” kavramı, engellemek, mani olmak, sınırlamak suretiyle tecavüzü önlemektir. “hüküm,” zulme engel olmak şeklinde tanımlanırken, rasgele davranmasına mani olduğu için, ata takılan gеме “hakeme” denmiştir.¹¹⁴ “حَكْمٌ” harflerinden türetilen tüm kelimelerde ortak olan engelleme faaliyetinde her zaman sulh, barış ve denge hedefini gözetmek esastır.¹¹⁵Zalimin zulmüne engel olduğu için yargıçlara, “hakim” denmektedir.¹¹⁶

Aynı kökten türeyen “ihkâm” kelimesi ise, söz ve davranışta sağlam ve dengeli olmak demektir. Hikmetin esası, kendisiyle sefihlikten korunulan her şeydir. Onun için ilim bir hikmettir. Kur'an, akıl ve derin anlayış birer hikmettir.¹¹⁷ Diğer bir tanıma göre hikmet,

¹¹⁰ el-En'âm 6/153.

¹¹¹ Taberî, *Tefsir*, VIII, 87.

¹¹² el-En'âm 6/153.

¹¹³ Taberî, *Tefsir*, VIII, 88; İbn Kesir, *Tefsir*, II, 190

¹¹⁴ İbn Faris, *Lügat*, II/91

¹¹⁵ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 249

¹¹⁶ İbn Manzır, *Lisanu'l-'Arab*, XII, 140

¹¹⁷ Kurtubî, *Tefsir*, III, 330

sağlam ve temelli bir ilme sahip olmak, yapılan her şeyi bu ilme uygun olarak yapmaktır.¹¹⁸

Hikmet, ilahi emirlerin, yani Kitab'ın ardındaki hedeftir. Bir bakıma kitapla birlikte indirilen “mizan”¹¹⁹ kelimesi ile ifade edilen denge ve hikmetin eş anlamlı olduğu kabul edilebilir. Hikmet aslında mizandır; kitabın üzerine oturduğu akılcı temeldir ve dengeli, mizan üzere bir yaşam sürdürme konusunda insana yardım eden bir hassadır.¹²⁰ Şüphesiz insan elinin ulaşmadığı tüm evrende, Allah'ın hükmü geçerli olduğu için, tam bir denge hâkimdir. İnsan bu dengeye uyacak şekilde yaratılmıştır. Eğer ilahi hükmün işaret ettiği hikmete uygun davranır, hayatı boyunca hikmetin izini takip ederse, hem kendi dengesini ve hem de içinde yaşadığı tüm evrenin dengesini bozmadan bir hayat yaşayabilir.

Hikmet kelimesi, Kur'an'da sırf yirmi ayette “hikmet” olarak geçmekte¹²¹, aynı kökten türetilmiş farklı kalıplarda ise yüzlerce ayette geçmektedir. Müfessirler onlarca¹²² hikmet tanımı yapmışlardır. Biz konumuzu fazla dağıtmamak için, ayrıntıya girmiyoruz.

Şimdi de yukarıda lügat ve Kur'an'daki anlamlarını verdiğimiz kavramların, genel bir değerlendirmesini yapalım.

7. Kavramların Genel Olarak Değerlendirilmesi

Genel hatlarıyla, “vasat”, “adalet”, “mizan,” “kıst” “istikamet” ve “hikmet” gibi kavramların anlamlarını açıklayıp değerlendirmesini yaparak, ortak olan yönlerini tespit etmeye çalıştık.

Çalışmamızın başından beri, gerek sözlük anlamı olarak, gerekse ıstılah olarak incelediğimiz; Vasat, adalet, mizan, kıst gibi kelimeler, aralarında sadece ince farklar olan kelimelerdir. Örneğin, adalet kıst ve mizan birbiriye iç içe kavramlardır. Adalet daha çok manevi bir özelliğe sahipken, kıst, daha açık, görünürde, müşahhas olarak ortada olan bir adalet türüne işaret etmektedir. Mizana (teraziye) aynı zamanda kıst denir. Çünkü her ikisinde de, ölçü ve tartı anında adaleti bizzat müşahede etmek mümkündür. Allah'ın kıst üzere yaratıp ve ona göre muamele etmesi, O'nun Rahman ve Rahim sıfatına halel getirmez, aksine yapıp-ettiklerinin bütününde ilahi Rahmet ve merhamet, her an tecelli

¹¹⁸ İbn Aşûr, *Tefsir*, III, 61

¹¹⁹ el-Hadid 57/25

¹²⁰ Seyyid Abdullatif, *Kur'an'ın Zihni İnşası* (tr. M.Kürşat Atalar), İstanbul 1995, s.60

¹²¹ M. Fuat Abdulbâkî, *Mu'cem*, s. 213

¹²² Bk. Yazır, *Tefsir*, II, 923–925

etmektedir.¹²³ Allah kainattaki her şeyi hikmetiyle yaratmış, bu eşsiz denge ve uyum üzerinde düşünerek, bu dengeyi korumamızı istemiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bütün bu kavramalar; ölçülü, dengeli, orta halli, ifrat ve tefrit gibi uç noktada olmayan anlamına gelmektedir. Yani hepsi “vasat” lığı, orta yolu ve dengeyi ifade etmektedir.

8. Vasat Kelimesinin Zıt Anlamlısı Olan Kelimeler

8.1. İfrat

Arapça “فراط” kökünden türeyen ve “efrate” kalıbından mastar olan “ifrat,” bir işte, hadde tecavüz etmektir.¹²⁴ “İfrat” aynı zamanda israf etmektir. Galip olmak, öncü olmak. Örneğin suya gidenler için, havuzu temizleyip kovayı hazır etmek amacıyla önce gitmeye “fe-ra-ta” ifadesi kullanılır.¹²⁵ Önde giden at için de aynı tabir kullanılır.¹²⁶

“el-furtatü” ileri geçmek, galip olmak, öne çıkmak ve bir konuda kendi görüşlerini ön planda tutmaktır. Nitekim, Ümmü Seleme, Hz. Aişe’ye şöyle der: “Nebi, senin dinde öne çıkmanı yasakladı”(nehake an’il-furtati fid-din) yani haddi aşarak öne çıkmaktan men etti anlamındadır.¹²⁷

Kur'an'da “ifrat” kavramı, “فراط” kökünden türeyen, farklı kalıplarda, sekiz yerde geçmektedir.¹²⁸ Bunlardan üçü¹²⁹ haddi aşmayı ve aşırı gitmeyi ifade etmektedir. Diğerleri, öncü olmak, eksik bırakmak, tefrit gibi anlamlarda kullanılmıştır.

8.2. Tefrit

İfrat kelimesiyle aynı kökten gelen tefrit, eksik bırakma, israf, ihmal, ortalamanın altında olmak, bir şeyi yok olacak kadar kısmaktır.¹³⁰ Tefrit, vakti boşa geçirip, iyilik yapmayı ihmal etmektir.¹³¹

¹²³ Düzenli, *Evensel Dengeler ve İnsan*, s. 45

¹²⁴ İbn Faris, *Lügat*, IV, 490; Cevherî, *Sihah*, II, 1148

¹²⁵ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 631

¹²⁶ Zemahşeri, *Keşşâf*, III, 64

¹²⁷ İbn Manzûr, *Lisanu'l-'arab*, (fe-ra-ta md.)

¹²⁸ M. Fuat Abdulbâkî, *Mu'cem*, s. 515

¹²⁹ Yusuf 12/80; el-Kehf 18/28; Taha 20/45

¹³⁰ Cevherî, *Sihah*, III, 1148

¹³¹ Taberî, *Tefsir*, XIX, 24

Kur'an'da “tefrit” kavramı iki ayette¹³²geçmektedir. Bunlardan En'am 31. âyet şöyledir:

“Allah'ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten ziyana uğramışlardır. Nihayet onlara kıyamet ansızın gelip çatınca, onlar günahlarını sırtlarına yüklenerek diyecekler ki: “hayatta iyi amelleri terk etmemizden dolayı eyvah bize!” yüklenip taşıdıkları şey ne kötüdür.”

Bu ayetin tefsirini yaparken Râzî şöyle demektedir: “ Buradaki “ferratna” tabirinin manası, terk ettik, ihmal ettik, zayi ettik demektir. Zeccac ise, “biz kusurumuzu, acimizi takdim ettik, öne sürdük” demektedir. Zeccac'a göre “tefrit”, kusurlu olduğunu, aciz olduğunu takdim etmektir.”¹³³

Taberi, “ferratna” tabirini “kaybettiğimiz şeyden dolayı duyulan pişmanlık olarak yorumlar. Yani cennete götürecek olan amelleri işlememekle pişmanız demektedirler.¹³⁴

Kurtubi ise, “Allah'a kulluk etmekte geri kaldık”¹³⁵ şeklinde yorumlamaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse, İfrat, bir konuda ölçüyü aşma ve aşırı gitmektir. Tefrit ise, bir konuda olması gerekenden daha az yapma, yani normalin altında kalmadır. İslâm ise, ne ifratı ne tefriti benimser, çünkü O vasat bir dindir.

8.3. Gulüb

Arapça “غلب” kökünden mastar olan gulüb, bir şeyde haddi aşmak, taşkınlık yapmak, başkalarının hakkına tecavüz etmektir.¹³⁶ Kur'an'da da bu anlamda kullanılmaktadır.

“Ey kitap ehli! Dininizde taşkınlık etmeyin ve Allah hakkında gerçek olmayan şeyler söylemeyin. Meryem oğlu Mesih, sadece Allah'ın elçisi, Meryem'e attığı kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Allah'a ve elçisine inanın.(Allah) “üçtür” demeyin. Kendi iyiliğiniz için buna son verin. Çünkü Allah, yalnız bir tek ilahtır. O çocuk sahibi olmaktan münezzehtir...”¹³⁷

¹³² el-En'am 6/31, 61

¹³³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XII, 198

¹³⁴ Taberî, *Tefsir*, VII,178

¹³⁵ Kurtubî, *Tefsir*, VI, 413

¹³⁶ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, IV,446; Cevherî, *Sihah*, VI, 2448; İbn Manzur *Lisanu'l-'arab*, “ğalâ”md.

¹³⁷ en-Nisa 4/171

“De ki: Ey kitap ehli! Dininizde haksız yere taşkınlık etmeyin. Daha önceden sapan, birçoklarını saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluma uymayın.”¹³⁸

Yukarda geçen her iki ayeti de incelediğimizde, kitap ehlinin dindeki aşırılıklarından bahsettiğini görürüz. Nisa Sûresi 171. ayetiyle ilgili olarak, İbni Kesir şöyle diyor: “Hristiyanlar, Hz. İsa hakkında sınırı aşıyorlar ve Hz. İsa’ya Allah’ın vermiş olduğu konumu, yani O’nun bir kul ve Nebi olduğunu beğenmiyorlar, O’nu Allah’tan başka ilah gibi görüyor, Allah’a ibadet eder gibi O’na ibadet ediyorlar. Tıpkı Tevbe Sûresi 31. ayette ifade edildiği gibi. “ *Onlar, Allah’ı bırakıp bilginlerini ve rahiplerini rablar edindiler ve Meryem oğlu Mesih’i de...*” İşte bunlar Hz.İsa hakkında aşırı giden haddi aşan Hristiyanlardır.¹³⁹

Mevdudi ise, söz konusu ayette Hristiyanların Hz. İsa’ya olan aşırı sevgilerinden dolayı O’nu ilahlaştırırken, Yahudilerin tam aksine, ona düşmanlık beslediklerini ifade etmektedir. Ayrıca Hristiyanların “teslis” inancını kabul ettikleri için de aşırıya kaçtıklarını şöyle izah etmektedir:

Garip görünmesine rağmen, Hristiyanların hem Allah’ın birliğine, hem de teslise inandıkları bir gerçektir. Çünkü hiçbir Hristiyan Hz. İsa’nın Kitab-ı Mukaddes’teki sözlerine göre Allah’tan başka ilah olmadığı gerçeğini reddetmez. Fakat Hristiyanlığın daha ilk dönemlerinde, Logos Doktrini’nin ortaya çıkması, onları yanlış bir inanca saptırdı. Allah ve Kutsal Ruh ile birlikte Hz. İsa’nın ilahlığına inanmaya başladılar. O zamandan beri bu iki zıt inancı uzlaştırmak onların en önemli çıkmazları olmuştur. On sekiz yüzyıldan beri Hristiyan ilahiyatçılar, bu kendi icat ettikleri sorunu çözmeye çalışmaktadırlar. Bundan başka, bu doktrinlerin değişik yorumları üzerine bir çok Hristiyan mezhebi kurulmuş ve her mezhebin diğerini küfürle suçladığı bir çok dini tartışma ortaya çıkmıştır. Bu sorunun çözümünün olmadığı açıktır; çünkü hiç kimse, hem üç kişinin ilahlığı paylaştıkları bir anlayışı, hem de tevhid inancını aynı anda kabul edemez. Bu ikilem, onların ilahi sınırları aşmaları sonucu ortaya çıktığı için, ancak haddi aşmaktan sakınırlar, Hz. İsa’nın ve Kutsal Ruh’un ilahlığı anlayışından vazgeçerler, yalnız Allah’a ibadet edip bağlanırlar ve Hz. İsa’yı Allah’ın ilahlığına ortak değil, Allah’ın Resulü olarak kabul ederlerse, çözülebilir.¹⁴⁰

¹³⁸ el-Maide 5/77

¹³⁹ İbn Kesir, *Tefsir I*, 579

¹⁴⁰ el-Mevdudî, Ebu’l A’lâ, *Tefhimu’l Kur’an*, (tr. Heyet), İnsan, İstanbul 1986, I,387–388

Yukarıdaki ayetlerle ilgili olarak müfessirler, bir çok açıklamalar yapmışlardır. Biz konumuzu dağıtmamak için bu kadarıyla yetiniyoruz. Son olarak, konumuzla ilgili ve çok bilinen bir Hadis-i Şerifi buraya alıyoruz.

Enes bin Malik (r.a)'in şöyle dediği rivayet olunmuştur: Bir defasında ashaptan üç kişi Nebi (s.a.v.) in (bilemedikleri gizli) ibadetini sormak ve öğrenmek üzere Peygamber'in eşlerinin evlerine gelmişlerdi. Bunlara Peygamber'in ibadeti (nin kemiyet ve keyfiyeti) haber verilince güya azımsayarak (bir ağızdan): “Biz nerede, Resulullah nerede? Muhakkak ki Allah, Peygamber'inin geçmiş olan ve gelecekte işlenmesi muhtemel bulunan bütün günahlarını mağfiret etmiştir” dediler. (Sonra da kendi kendilerine şöyle söz verdiler :) İçlerinden birisi:Ben geceleri daima namaz kılacağım dedi. Öteki de, her zaman (her gün) oruç tutacağım, dedi.Üçüncüsü de, Ben de kadınlardan ayrı yaşayacağım, hiç evlenmeyeceğim, dedi.Onlar bu söz üzerinde iken, Resulullah (s.a.v.) bunların yanlarına gelerek: *Siz, şöyle şöyle söyleyen kimselersiniz değil mi? Fakat şunu biliniz ve iyi düşününüz ki: Ben sizin Allah'tan en çok korkunuz ve korununuzum. Bununla beraber ben (kâh) oruç tutarım, (bazı günlerde) tutmam (Gecenin bir kısmında) namaz kılarım.(Bir kısmında da) uyurum. Kadınlarla da evlenirim. Her kim benim bu yolumdan gitmez de, ondan yüz çevirirse, benden değildir,* buyurdu.¹⁴¹

Yukarıdaki ayetlerde ve bu Hadis-i Şerifte de ifade edildiği gibi, insanlar dinde aşırı gitmeye meyletmişler ve bir kısmı iyi niyetlerle, bir kısmı da cahilliğinden dolayı aşırı gitmişlerdir. Oysa İslâm vasat bir dindir ve Allah aşırı gidenleri sevmez.

8.4. Tuğyan

Arapça “طغي” kökünden mastar olan tuğyan, sınırı aşmak, azgın olmak, isyanda fazla ileri gitmek, ölçüsüz hareket etmek ve kâfirin küfründe aşırı gitmesidir.¹⁴²

Kur'an'da “tuğyan” kavramı, isim, fiil ve mastar şeklinde toplam kırk ayrı yerde¹⁴³ geçmektedir. Tüm ayetlerde genel olarak, haddi aşma anlamında kullanılır. Çoğunlukla insanın yaratılmış olduğunu unutup, küstahlaştığı, kendisini her şeyden müstağni zannettiğini, istediğini yapabilme, istediği her şeye sahip olabilecek kudrete sahip olduğu vehmine kapılıp, Allah'a kafa tutmaya kalkıştığını ifade etmek için “tuğyan” ifadesi kullanılır. Bu konuda örnek olarak Firavun'un azgınlığı verilebilir.

¹⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhâri, *el- Camiu's-Sahih*, “Nikâh”,1786, İstanbul, 1992

¹⁴² el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 520; İbn Manzûr, *Lisanu'l- Arab*, XV,7; İbn Faris, *Lugat*, III,412

¹⁴³ M. Fuat Abdalbâki, *Mu'cem*, s. 426-427

“Firavun’a git, çünkü o iyice azdı.”¹⁴⁴

Firavun gibi Nuh kavmi ve¹⁴⁵ Semut kavmi¹⁴⁶ de azgınlıkları, tuğyanları sebebiyle helâk edilmişlerdir.

Tuğyan fiiline önder ve örnek olanlar ise “tâğüt” turlar. “Tağüt” tuğyan anlamında mastardır. Ancak bazen mastar olarak kullanılır, fakat mübâlağa için ism-i fail kastedilir. İnsanın, aklın ve dinin belirlediği sınırın dışına çıkmasıdır. Tâğüt, aşırı zulmeden, Allah'a karşı büyüklenerek, yerine getirmesi gereken kulluk görevine karşı direnen kimsedir.¹⁴⁷

Sonuç olarak, tuğyan, haddi aşmak ve azgınlık olduğu için “vasat”lığın zıddı olan bir kavramdır. İslâm, vasat bir dindir.

8.5. İfsat

Arapça “فسد” kökünden türeyen, “efsede” kelimesinden mastar olan ifsat, bir şeyin dengesini bozmak, alt-üst etmek, zulmetmek gibi anlamlara gelir. Salah kelimesinin zıddıdır.¹⁴⁸

Bir şeyin tabii dengesinin bozulması, “ifsat” olarak ifade edilir. Kur'an'da da bu anlamda kullanılmıştır. Farklı kalıplarla Kur'an'da elli ayette¹⁴⁹ geçen ifsat, genel olarak yeryüzünün dengesini bozmak, kargaşa çıkarıp halkın huzurunu bozarak onlara zulmetmek anlamında kullanılmıştır. Bu ayetler tek tek ele alınıp incelenebilir ancak, konumuzu dağıtmamak için kısaca ifade ediyoruz.

Kur'an'da fesadın, yeryüzünde sulh ve salahın mukabili olarak, daha çok bozguncular tarafından çıkarıldığına işaret edilirken, meydana gelen fesat ile, küfür, isyan ve nifakın yaygınlaşacağı ifade edilmektedir.

“Kendilerine: ‘yeryüzünde **fesat** çıkarmayın’ denildiğinde: ‘biz sadece ıslah edicileriz’ derler. Bilin ki; gerçekten asıl **fesatçılar** bunlardır. Ama farkında değildirler.”¹⁵⁰

Yukarıdaki ayetlerle ilgili olarak Râzî şunları ifade eder: İbni Abbas, Hasan Basri, Katâde ve Süddî’ye göre yeryüzünde fesattan maksat, Allah'a açıkça isyan etmektir. Kaffâl’a göre, Allah'a açıkça isyan etmek, yeryüzünü fesada vermektir. Çünkü Allah'ın

¹⁴⁴ Tâhâ 20/24

¹⁴⁵ en-Necm 53/52

¹⁴⁶ el-Hâkka 69/5

¹⁴⁷ et-Tabatabâî, Muhammed Hüseyin *el-Mîzan fi Tefsîri'l-Kur'an*, Beyrut, 1997, IV, 413

¹⁴⁸ el-İsfahânî, *Müfredat*, s.636

¹⁴⁹ M. Fuat Abdalbâki, *Mu'cem*, 518–519

¹⁵⁰ el-Bakara 2/11–12

yasaları, kullar için vaz' olunmuştur. İnsanlar bu dînî kurallara sınıksız sarıldıklarında, düşmanlık ortadan kalkar ve herkes kendi işiyle gücüyle uğraşır. Böylece kan akıtmalarının önüne geçilmiş ve fitneler dinmiş olur. Bu yolla hem yeryüzünün, hem de orada yaşayanların iyiliği sağlanmış olur. Ama insanlar dînî emirlere sınıksız sarılmayı bırakıp, herkes nefsinin arzuladığı şeyleri yapmaya yönelirse, o zaman kargaşa ve anarşi ortaya çıkar. İşte bu yüzden Allah: “*demek iş başına geçince, hemen yeryüzünde bozgunculuk yapacak, akrabalık bağlarını koparacaksınız, öyle mi?*”¹⁵¹ buyurmuştur. Allah onlara kendisine itaat etmekten yüz çevirdiklerinde, bu davranışlarıyla, yeryüzünde ancak bozgunculuk yapmış olacaklarına dikkat çekmiştir.

Şüphesiz küfür ve isyanla, yeryüzü dengesinin bozulması arasında son derece derin ilişkiler bulunmaktadır. Çünkü insan, hayatın ve varoluşun merkezindedir. Bundan dolayı, objektif âlemin geleceği ve mahiyeti de, insan odağında, onun ruh bazında meydana gelen oluşumlara bağlıdır. Bu oluşumlar zincirinde iman ve takva, bolluk, bereket ve güzellikler fıskıran iki kaynak iken, en geniş anlamıyla fesat, insanlığın göğünü karartan, şahadet ve âhiret yıldızlarını söndüren bir olumsuzluklar simgesidir.¹⁵²

Özet olarak ifade etmek gerekirse, “ifsat” bir azınlık ve haddi aşmadır. Dolayısıyla “vasat” olan İslâm dininde fesatçılığa yer yoktur. طغى الله الله ta fesatçıları sevmez.¹⁵³

8.6. Udvân ve Te’addî

“ع د ر” harflerinden türetilen isim ve fiillerin tümünde ortak olan anlam, geri durulması gerekirken bir şey hakkında ileri gitmek, sınırı aşmak, sınır ihlâlinde bulunmaktır.¹⁵⁴ “Udvân,” uygulamalarda adaleti ihlal etmektir.¹⁵⁵ “Adî,” diğer insanlara karşı zulüm ve düşmanlık yoluyla taşkınlık yapan, “İ’tida” ise, her şeyde sınırı aşmak demektir. “İ’tida” özellikle, zulüm ve isyanda aşırı gitmek anlamında kullanılmaktadır. Hakkın sınırını aşmak, normal sınırların ötesine geçmek, birisine karşı saldırganlık ve haksızlık etmek demektir.¹⁵⁶ Bir bakıma “İ’tida,”evlere kapılarından değil de, arka duvarlarından

¹⁵¹ Muhammed 47/22

¹⁵² Kılıç, Sadık, *Tabiattaki Metafizik ve Guenon'un Doğu Metafiziği*, Ankara 1995, s.42

¹⁵³ el-Maide 5/64

¹⁵⁴ İbn Faris, *Lugat*, IV, 249

¹⁵⁵ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 553

¹⁵⁶ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 328

girmektir.¹⁵⁷ Evlere kapılarından girmek, doğal bir davranıştır. Dengesizlik ise, ona arkadan ve doğal olmayan bir yolla girmektir.

Allah'ın koyduğu sınırlar, tüm davranışların meşru zeminleridir. Çünkü bu sınırlar tabiidir, insan fitratına uygun, her türlü eksiklikten uzaktır. Bundan dolayı kabulü de, uygulaması da kolaydır. İnsan fitri olarak Allah'ın sınırlarına yabancılık çekmez. Onun için tevhid asıl, isyan ve şirk arızî bir durumdur. Bundan dolayı kökü “ady” olan kelimenin, “iftial” kalıbından “i'tida” şekline getirilmiş olması, tekellüf manasına işaret etmek içindir. Yani, “Allah'ın sınırlarını aşmaya yeltenmeyiniz” demektir. Bu sınırları aşmanın doğuracağı sonuç ise, zalim olmaktır.¹⁵⁸

Kur'an-ı Kerim'de “i'tida” daha çok helâl-haram gibi Allah'ın koyduğu hukuki sınırların ihlâli anlamında kullanılmaktadır. İsrail oğullarının peygamberlerini öldürmeleri,¹⁵⁹ savaşta sınır ihlâli,¹⁶⁰ haksız yere savaşı başlatmak,¹⁶¹ kadınlara zulmetmek için boşamamak,¹⁶² yeme-içme hususunda haddi aşmak,¹⁶³ avlarla ilgili sınır ihlalinde bulunmak,¹⁶⁴ yapılan antlaşmalara riayet etmemek,¹⁶⁵ bu cümledendir. Bunların dışında ayrıca iman etmemek,¹⁶⁶ ceza gününü yalanlamak,¹⁶⁷ Allah'a şirk koşturmak,¹⁶⁸ gibi Allah'ın zatına ilişkin sınırları ihlal etmek de aynı kelime ile ifade edilmiştir.¹⁶⁹

Ayetleri tek tek ele alıp, bu ayetlerde ifade edilen haddi aşma olayını incelemek, konumuzun sınırlarını açacağı için, kısaca ifade etmeyi uygun bulduk.

Görüldüğü gibi, “i'tida” ve “udvan” kelimeleri, haddi aşmayı ifade eden, vasatlığın zıddı olan kelimelerdir.

¹⁵⁷ Bk. el-Bakara 2/189

¹⁵⁸ Bk. el-Bakara 2/229

¹⁵⁹ el-Bakara 2/ 61; Âl-i İmran 3/122

¹⁶⁰ el-Bakara 2/ 190; el-Maide 5/2

¹⁶¹ el-Bakara 2/ 194

¹⁶² el-Bakara 2/ 231

¹⁶³ el-Maide 5/87

¹⁶⁴ el-Bakara 2/ 65

¹⁶⁵ et-Tevbe 9/10

¹⁶⁶ Yunus 10/74

¹⁶⁷ el-Mutaffifin 83/12

¹⁶⁸ Kâf 50/20

¹⁶⁹ Düzenli, *Evensel Dengeler ve İnsan*, s. 77

8.7. Zulüm

Arapça “ظلم” kökünden mastar olan zulüm, lügat anlamı olarak, bir şeyi konulması gereken yerden başka bir yere koymak, yersiz yapmak, bir kimsenin malını gasp etmek, hakkını vermemek, karanlık, bir yeri karartmak gibi anlamlara gelir.¹⁷⁰

Kur'an-ı Kerîm'de farklı kalıplarla yüzlerce ayette geçen zulüm kavramı, genel olarak hadde tecavüz ve bir şeyin olması gerektiği yerde olmasını engellemek ve haksızlık yapmak anlamındadır. Râgıb el-İsfahânî, Müfredât'ta zulmün farklı şekillerde değerlendirildiğini söyler ve bunları şöyle sıralar:

a. İnsan ile Allah arasında olan zulüm;

Bu, zulüm olarak en büyüğüdür ki, Allah'a şirk koşmak, küfür ve nifaktır.

“Lokman oğluna öğüt vererek demişti ki: ‘Ey oğlum, Allah'a şirk koşma, şüphesiz şirk gerçekten **büyük bir zulümdür.**’¹⁷¹

“Allah'a karşı yalan uydurup iftira düzenden daha **zalim** kimdir? İşte bunlar, Rabbine sunulacaklar ve şahitler: ‘Rablerine karşı yalan söyleyenler bunlardır’ diyecekler. Haberiniz olsun Allah'ın laneti **zalimlerin** üzerinedir.’¹⁷²

b. Kulların kendi aralarındaki zulüm;

“(Davut) Dedi ki: ‘And olsun senin koyununu, kendi koyunlarına katmak istemekle sana **zulmetmiştir.** Doğrusu ortakçılardan çoğu, birbirinin haklarına tecavüz ederler. Yalnız iman edip, iyi ameller işleyenler müstesna....’¹⁷³

“Allah'ın mescitlerinde, O'nun adının anılmasına mani olan ve onların harap olmasına çalışandan daha **zalim** kim vardır?...’¹⁷⁴

c. Kişinin kendi kendine zulmü;

“Sonra Kitab'ı kullarımızdan seçtiklerimize miras kıldık. Artık onlardan kimi kendi **nefsine zulmeder,** kimi orta bir yoldadır, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda yarışır ve öne geçer. İşte bu büyük fazlın kendisidir.’¹⁷⁵

¹⁷⁰ Halil bin Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, VIII, 162; el-İsfahânî, *Müfredât*, s.537; İbn Manzûr, *Lisanu'l-'arab*, XV, 180

¹⁷¹ Lokman 31/13

¹⁷² Hûd 11/18

¹⁷³ Sâd 38/24

¹⁷⁴ el-Bakara 2/ 114

¹⁷⁵ Fâtır 35/32

“Musa, kavmine demişti ki: ‘Ey kavmim! Şüphesiz siz, buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz..onun için yaratanaınıza tevbe edin de nefislerinizi öldürün....”¹⁷⁶

Görüldüğü gibi zulüm, hadde tecavüz ve sınırları aşmakla, “vasat”ın zıddıdır. Allah zulmü ve zalimliği yasaklar.

9. Kur'an'da Anlatılan Bazı Toplum Türleri ve Ümmet

Kur'an-ı Kerîm’de geçen toplum ve topluluk ifade eden bir çok kavram vardır. Bunlar: ümmet, kavim, karye, şa’b, kabile, aşiret, fırka, şia, zümre, usbe, mele’, sülle gibi kavramlardır. Bunların her birini ayrı ayrı inceleyecek olursak, konumuzun sınırlarını aşacağı için, ümmet kelimesi ve bu kelimeye yakınlık arz eden birkaç kavramı inceleyeceğiz.

10. Ümmet Kelimesinin Anlamı

Ümmet kelimesi Arapça “ ﻣﻤ ” kökünden türemiş bir isimdir.¹⁷⁷ Fakat bazı dilciler bu kelimenin aynı kökten türeyen ve “ümmet” kelimesi ile aralarında anlam yakınlığı bulunan, “ümm”, “ümme” ve “imam” kelimelerinden türetildiğini söylemektedirler.¹⁷⁸

“Ümmet” kelime olarak: kastetmek, niyet etmek, bir şeyi hedef almak, bir topluluğun önünde olmak, bir şeyi sevk ve idare etmek ve ana olmak gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷⁹ Ayrıca asıl, kaynak, cemaat, din, boy, zaman ve yönelmek gibi anlamlar da verilmiştir.¹⁸⁰

Ümmet kelimesinden türetildiği söylenen “ümm” ise, sözlükte, asıl, kök, kaynak, ana, çocuk doğuran kadın anlamlarına gelmektedir.¹⁸¹ Bir şeyin vücut bulmasına, terbiyesine, ıslahına veya başlangıcına asıllık eden her şeye ümm denmiştir. Hatta Hz.

¹⁷⁶ el-Bakara 2/ 54

¹⁷⁷ Cevherî, *Sihâh*, V,1863; İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab*, XII,22; Muhammed Murtaza ez- Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut,1995, XVI,27

¹⁷⁸ el-Ferâhidî, Halil bin Ahmed, , *Kitabu'l-'Ayn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrahim es-Samirâi) Beyrut,1988,VIII,426

¹⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab*, VII,22 ; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, XVI,26

¹⁸⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisu'l-luğa* , I,21

¹⁸¹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab*, VII,28

Âdem'in eşi Hz. Havva'ya, insanlığın ilk meydana gelişine vasıta olan kaynak olduğu için, insanlığın annesi denmesi de bundandır.¹⁸²

Ümmet kelimesini bazıları, “immet” şeklinde de okumuşlardır.¹⁸³ Aslında aynı kökten türeyen bu iki kelime, bazı dilcilere göre aynı anlamda; bazılarına göre ise farklı anlamlardadır.

“İmmet” kelimesi sözlükte; saltanat, nimet, din, âdet, yol, hal, durum gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸⁴ Bu anlamların bir kısmı aynı zamanda ümmet kelimesinin de anlamları arasında yer almaktadır. Demek ki her iki kelime de ortak bazı anlamları içermektedir.¹⁸⁵

Ünlü dilci Ahfeş'e göre ümmet, “immet” ile eş anlamlıdır. O “ümme” kelimesinin Temîm tarafından kullanıldığını, “immet” kelimesinin ise Hicaz bölgesine ait bir kullanım olduğunu söyler.¹⁸⁶

Kısaca özetlemek gerekirse ümmet kelimesi; topluluk, millet, halk, taife, cemaat, bir peygambere nispet edilen her kavim, ister inansın ister inanmasın kendilerine peygamber gönderilen toplum, bir peygambere inanıp onun etrafında toplanan insanlar, insanlardan her bir nesil, kuşak, iyiliği öğreten nefsinde iyi hasletleri toplamış kişi, kendisine uyulan rehber, imam, önder, âlim, din, dinde bir yol, yolun geniş kısmı, her canlı türü, hayvanlardan her bir cins¹⁸⁷ gibi daha birçok anlama gelmektedir. Şimdi de “ümme” kelimesinin Kur'an'da hangi anlamlarda ve nasıl kullanıldığını kısaca inceleyelim.

Ümmet kelimesi, Kur'an'da yirmi beş surede, elli bir tanesi tekil, on üç tanesi çoğul olmak üzere toplam altmış dört yerde geçmektedir. Bunlardan tekil olanlardan kırk dokuz tanesi, kırk yedi ayette “**ümme**” şeklinde, iki tanesi “**ümmekeküm**” şeklinde geçerken, çoğul olanlardan on bir tanesi on ayette, “**ümmeün**” şeklinde, iki tanesi ise “**ümemen**”¹⁸⁸ şeklinde geçmektedir.

¹⁸² el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 85

¹⁸³ Abbâd, İsmail İbn, *el-Muhit fi'l-luğa* (nşr. Muhammed Hasan Âl-i Yasin) Beyrut, 1994, X,460

¹⁸⁴ Halil bin Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, VIII,428 ; İbn Manzûr, *Lisanü'l-'arab*, XII,23-24

¹⁸⁵ Keskin, Hasan, *Kur'an'da Ümmet Kavramı*, Rağbet, İstanbul 2003, s. 16

¹⁸⁶ el-Ahfeş el-Evsad, Saîd b. Mes'ade el-Belhi el- Mec'âşi, *Meâni'l-Kur'an* (nşr. Abdu'l-Emir Muhammed Emin el-Verd), Beyrut, 1995, I,419

¹⁸⁷ Halil bin Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, VIII,428

¹⁸⁸ M. Fuad Abdulbâkî, *Mu'cem*, s.80-81

Genel olarak topluluk, insan topluluğu, anlamına gelmekle birlikte, millet, önder, zaman, yol, hayat tarzı ve din anlamlarında da kullanılmıştır.¹⁸⁹ Şimdi bu âyetleri kısaca inceleyelim.

10.1. Topluluk

Genel olarak topluluk anlamında kullanılan “ümme” kelimesi, Kur’an’da hem insan hem de hayvan toplulukları için kullanılmaktadır.

10.1.1. İnsan Topluluğu

Ümme kelimesi, ister kalabalık ve büyük, isterse az sayıda olsun, her çeşit insan topluluğu için kullanılmıştır.

“İçinizden insanları hayra çağıracak, iyiliği emredecek, kötülükten sakındıracak bir ümme (bir topluluk) bulunsun.”¹⁹⁰

Ayetin genel manasından, buradaki “ümme” kavramı ile toplumu eğitecek aydınlar grubunun kastedildiği anlaşılmaktadır. Bunların, toplumu ayakta tutan, ahlâki, hukuki ve siyasi değerleri topluma öğreten, eğiticiler grubu olduğu söylenebilir.¹⁹¹

“Rabbimiz! İkimizi sana teslim olanlardan kıl, soyumuzdan da sana teslim olanlardan bir ümme yetiştir.”¹⁹²

“Kitap ehlinin hepsi bir değildir. Onlardan geceleri secdeye kapanarak Allah’ın âyetlerini okuyup duran ümme vardır. Bunlar Allah’a ve âhiret gününe inanır, kötülüklerden alıkoyar, iyiliklere koşarlar. İşte onlar iyilerdendir.”¹⁹³

Yukarıda geçen ayetlerde ve benzeri ayetlerde¹⁹⁴ “ümme” kelimesi, “Allah’a inanan insanlar” anlamında kullanılmıştır. Diğer yandan Allah’a inanmayan insanlar için de “ümme” kelimesi kullanılmaktadır. Şu ayetlerde olduğu gibi:

“Allah’a and olsun, senden önceki ümmetlere peygamberler gönderdik. Fakat şeytan onlara işlerini süslü gösterdi de (iman etmediler). O, bugün de onların dostudur. Ve onlar için elem verici bir azap vardır.”¹⁹⁵

¹⁸⁹ Vecdi Akyüz, *Kur’an’da Siyasi Kavramlar*, Kitabevi, İstanbul,1998, s.169; Bayraklı, Tefsir, II,274

¹⁹⁰ Âl-i İmran 3/104

¹⁹¹ Bayraklı, Tefsir, II, 273

¹⁹² el-Bakara 2/128

¹⁹³ Âl-i İmran 3 / 113–114

¹⁹⁴ el-Maide 5 / 66; el-A’raf 7 / 38–39; Hüd 11 / 48

“O gün her **ümmetten** ayetlerimizi yalanlayanları bir grup halinde toplayacağız. Bunlar (topluca hesap yerine) sevk edileceklerdir.”¹⁹⁶

10.1.2. Hayvan ve Cinler Topluluğu

Ümmet kelimesi, insan toplulukları yanında, hayvan ve cin topluluklarını da ifade etmek için kullanılmaktadır.

“Yerde yürüyen hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da ancak sizin gibi birer **ümmettir**...”¹⁹⁷

“Allah: ‘sizden önce geçmiş cin ve insan **ümmetleriyle** beraber ateşe girin’ der. Her **ümmet** girdikçe kendi yoldaşına lanet eder...”¹⁹⁸

Bu ayetlerde de açıkça görüldüğü gibi Allah, hayvan ve cin topluluklarını da ümmet olarak nitelendirmektedir.

10.2. Millet ve Kabile

Ümmet kelimesi Kur’an’da millet, kabile ve soy anlamında da kullanılmıştır.

“Biz seni müjdecî ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. Her **ümmet** için mutlaka bir uyarıcı gelmiştir.”¹⁹⁹

Bu ayette geçen "ümmet" i Zemahşeri, “bir dönemde yaşayan halk” olarak açıklarken,²⁰⁰ Muhammed Esed, “aynı cinsten insanlar topluluğu ve kavim”²⁰¹ anlamını tercih etmiştir.

“Rabbimiz, ikimizi sana teslim olmuş (Müslümanlar) kıl ve soyumuzdan sana teslim olmuş bir **ümmet** ver. Bize ibadet yöntemlerini göster ve bizim tevbemizi kabul et...”²⁰²

“Biz (İsrailoğullarını) ayrı ayrı oymaklar olarak on iki **ümmete** ayırdık...”²⁰³

¹⁹⁵ en-Nahl 16/63

¹⁹⁶ en-Neml 27/83

¹⁹⁷ el-En’am 6/38

¹⁹⁸ el-A’raf 7/38

¹⁹⁹ Fatır 35/24

²⁰⁰ ez-Zemahşeri, Cârullah Mahmut b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi’t-Tenzil ve Uyûni’l-Ekâvil fi Vücûhi’t-Te’vil*, (I-IV) Beyrut, 1995, III, 590

²⁰¹ Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı*, (tr. Cahit Koytak, A. Ertürk), İşaret, İstanbul, 1999, II, 890

²⁰² el-Bakara 2/128

²⁰³ el-A’raf 7/160

*“Onlar geçmiş birer **ümme**ttir. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız da sizedir. Onların yapmış olduklarından siz sorumlu değilsiniz.”*²⁰⁴

Yukarıdaki ayetlere genel olarak baktığımız zaman, "ümme" kelimesinin millet veya soy anlamında kullanıldığını görürüz. Burada “millet” kelimesini, “din” anlamında değil, bugünkü anlaşıldığı anlamda, yani ırk ve soy birliği anlamında değerlendiriyoruz.

10.3. Zaman

Ümme kelimesi Kur'an-ı Kerim’de zaman anlamında da kullanılmıştır.

*“And olsun ki eğer biz onların azabını sayılı bir **ümme**te (süreye) kadar ertelese, ‘onu alıkoyan nedir?’ derler. Bilin ki Allah'ın azabı geldiği gün, artık geri çevrilmez. Alaya aldıkları şey onları mahvedecektir.”*²⁰⁵

*“Hapisteki iki kişiden kurtulmuş olanı, nice **ümme**t (zaman) sonra Yusuf’u hatırladı ve ‘ben size bunun yorumunu haber veririm, beni hemen zindana gönderin’ dedi.”*²⁰⁶

Bu ayetlerde geçen "ümme" ifadeleri zaman olarak tefsir edilmişlerdir.²⁰⁷

10.4. Önder

Kur'an-ı Kerim’de sadece bir ayette, ümme kelimesi, önder anlamında kullanılmıştır.

*“Gerçekten İbrahim, hakka yönelen, Allah’a itaat eden bir **ümme**t (önder) idi. Allah’a ortak koşanlardan değildi.”*²⁰⁸

Kur'an-ı Kerim’de Hz. İbrahim ile ilgili bir çok özellik zikredilir. Örneğin O’nun hanif (Tevhid inancı) olması önemle vurgulanır.²⁰⁹ Ayrıca O’nun yumuşak huylu, ince duygulu ve cana yakın,²¹⁰ siddik (özü sözü bir),²¹¹ güçlü bir irade ve kesin bir kavrayış sahibi,²¹² her türlü güvene layık birisi²¹³ ve O’nun tek başına bir “**ümme**t” olduğu da ifade edilir.

²⁰⁴ el-Bakara 2/134

²⁰⁵ Hüd 11/8

²⁰⁶ Yusuf 12/45

²⁰⁷ Zemahşeri, Keşşâf, II,367; Râzî, Mefâtihu'l-Ğayb XVII, 189; el-Beydâvî, Kadı Nasruddin, Envar’ut-Tenzil, Haşiyetü Şeyhzade, İhlas Vakfi, İstanbul,1994, III,35; M.Esed, Meal, I,422

²⁰⁸ en-Nahl, 16/120

²⁰⁹ el-Bakara 2/135, A.İmran 3/67,95, en-Nisa 4/125 v.dğr.

²¹⁰ Hüd 11/75

²¹¹ Meryem 19/41

²¹² Sad 38/45

²¹³ en- Necm,53/37

Hız İbrahim'in tek başına “**ümme**t” olarak nitelenmesi olayını, müfessirler bir çok yönden açıklamaya çalışmışlardır. Ancak bizim asıl konumuz bu olmadığı için, kısa bir yorum aktararak geçeceğiz. Örneğin Râzî şöyle demektedir: O güzel sıfatları bünyesinde barındıran mükemmel birisi olduğu için, başlı başına bir ümmet olmuştur. Mücahid: “Sadece O mü'mindi. Onun zamanındaki bütün insanlar kâfir idiler. İşte bu manadan dolayı O, başlı başına bir ümmet olmuştur.” demektedir.

Buradaki "ümme

10.5. Din veya İnanç

Zuhruf Suresinde peş peşe iki ayette geçen “ümme

*“Hayır; dediler ki: ‘gerçekten atalarımızı bir **ümme**t (din) üzerinde bulduk ve doğrusu biz onların izleri üstünde doğru olana (hidayete) yönelmiş (kimse)leriz. İşte böyle, senden önce de (herhangi) bir memlekete bir elçi göndermiş olmayalım, mutlaka onun ‘refah içinde şumarıp azan önde gelenleri’ (şöyle) demişlerdir: ‘gerçekten biz atalarımızı bir **ümme**t (din) üzere bulduk ve doğrusu biz, onların izlerine uymuş kimseleriz.’”²¹⁶*

Bu iki ayette geçen “ümme

Ümmet kelimesi Kur'an'da farklı anlamlarda kullanılsa da, biz bu çalışmamızda ümmet kelimesini “vasat” sıfatıyla vasıflandırıp, inanan insanlar topluluğu, yani vasat, dengeli, ölçülü, örnek ve önder bir Müslüman toplum anlamında değerlendireceğiz.

11. Kavim

Kur'an'da yaklaşık olarak üç yüz ayette geçen²¹⁹ “kavim” ifadesi, üç değişik anlamda kullanılmaktadır.

²¹⁴ el-Bakara 2/124

²¹⁵ Daha geniş bilgi için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX,180

²¹⁶ ez-Zuhruf 43/22-23

²¹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVII, 203; İbn Kesir, İsmail b. Ebu'l-Fida, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Beyrut,1969, IV,126; Zemahşeri, *Keşşâf*, IV, 239

²¹⁸ *Zemahşeri, Keşşâf* III/130, İbn Kesir, Tefsir, III,194

²¹⁹ M. Fuat Abdulbâki, *Mu'cem*, s.580

1- Soy birliği anlamında: “Nihayet güneşin doğduğu yere ulaşınca, onu öyle bir kavim üzerine doğar buldu ki, onlar için güneşe karşı bir siper yapmamıştık... Sonunda iki dağın arasına varınca, orada neredeyse hiç laf anlamayan bir kavme rastladı.”²²⁰ Onlardan önce Nuh kavmi, Ress’liler, Semûd, Âd, Firavnun kavimleri, Lût’un kardeşleri, Eyke’liler, Tub’a kavmi de yalanlamışlardı...²²¹

2- Topluluk, grup ve halk anlamında: “Ey inananlar! Allah’ın gazabına uğramış kavmi dost edinmeyin. İnkarcıların kabirde bulunan kimselerden umut kestikleri gibi, onlar da ahiretten umutlarını kesmişlerdir.”²²²

3- “Kimseler” anlamında: “li kavmin yûkinûn, li kavmin ya’kilûn, li kavmin ya’lemûn” gibi. Çok sayıda ayetin sonu böyle biter.

Birinci gruptaki manaya dönersek, özellikle soy birliği manasındaki kavimin esasını teşkil eden ırk gerçeğine ve ırk teşekkülüne de Kur’an’ın işaret ettiğini görürüz: “İnsanı sudan yaratıp, ona soy sop (neseben ve sıhren)veren O’dur. Rabbin her şeye gücü yeter.”²²³

Es-Sıhr : evlilik dolayısıyla oluşan akrabalıktır. Yine Kur’an’da “âlu” kelimesi geçer ki aile, sülale, avâne, kimseler ... soy-sop, kavim manalarındadır. “âl-i Firavn, âl-i İbrahim” gibi.

Kur’an gerçek neseple, itibâri, hukûki ve hissi beraberliği ve yakınlığı birbirine karıştırmamayı istemiştir. “... Evlatlıklarınızı, oğullarınız gibi tutmanızı meşru saymamıştır.” “... Nesepl olarak yakın olanlar, Allah’ın kitabında, birbirlerine diğer mü’minlerden ve muhacirlerden daha evlâdır...”²²⁴

Kur’an, kavim gerçeğini, soy bağı olarak ifade ettikten sonra orada kalmaz. İslâm toplumu ve İslâm’ın evrenselliği söz konusudur ki, bunun tahakkukunun, kavimle sınırlı kalmayacağı açıktır. İslâm toplumunun kendisine has özelliklerini de ifade eder. “Eğer tevbe eder, namaz kılarlar ve zekât verirlerse, sizin din kardeşiniz olurlar”²²⁵

²²⁰ el-Kehf 18/90-93

²²¹ Kaf 50/12-14

²²² Mümtahine 60/13

²²³ el-Furkan 25/54

²²⁴ el-Ahzâb 33/4-6

²²⁵ et-Tevbe 9/11

Bu kardeşlik, kan kardeşliğine, iman ve küfür meselesinden dolayı, üstün hale gelmiştir. “*Ey iman edenler! Babalarınızı ve kardeşlerinizi, küfrü imana tercih ediyorlarsa, dost edinmeyin. Sizden kim onları dost edinirse, zalimlerden olur.*”²²⁶

İslâm'da kavim sevgisi, onlara arka çıkmak, onları ön plana almak, âyet ve hadislerde ifadesini bulan “yakından başlama ilkesi”ne göredir. Fakat iman şartı gözetilmelidir.²²⁷ Hak yolda olma şartı ısrarla önemsenmelidir.²²⁸

Sosyal bir grup olarak kavim, kadın ve erkeklerden oluşan topluluğa verilen isimdir. Daha önceleri sadece erkeklerden oluşan topluluklar için kullanılır iken, Kur'an bu kavramı, hem erkekler, hem de kadın-erkek karışık olan toplumları ifade etmek için de kullanmıştır. Örneğin Hucurat Sûresi 11. ayetinde erkeklerden oluşan topluluk için kullanılmışken, gönderilen her bir elçinin ismine nispet edilerek kendisine tabi olan toplumlardan bahsedilir ki,²²⁹ pek tabii elçi, hem erkeklere ve hem de kadınlara hitap etmekte ve her iki cins birlikte inananlar topluluğunu oluşturmaktadır. Kavim kelimesinin, “*ayağa kalkmak, düzgün durmak, kıvama ermek ve dosdoğru olmak*”²³⁰ anlamlarına gelen “Kvm” kökünden geldiği düşünülürse, toplumda erkeklere, kadınlara oranla özellikle yönetici, kollayıcı ve amir olarak daha fazla sorumluluk vererek, onları “kavvâm” olarak niteleyen Kur'an-ı Kerîm'in,²³¹ kavim terimini erkekler için kullanmasının arka planını anlamış oluruz. Bir bakıma erkekler, toplumu ayakta tutan sütun durumundadırlar. Şüphesiz erkeklerin toplumun oluşumundaki sahip oldukları bu statü, onların kadınlardan faziletli ve üstün oldukları anlamından daha çok, bütün bir canlılar alemindeki vakıadan hareketle, yaşanan gerçeğin böyle olmasından dolayıdır.²³²

Kur'an-ı Kerîm meallerine baktığımız zaman, “kavim” kelimesinin “toplum” olarak çevrildiğini görürüz. Kavim kelimesi Kur'an'da, hem geçmişte yaşayan medeniyetleri belirtmek için kullanılmakta ve hem de sözcüğün geçtiği ayetlerde, medeniyetin çöküşünü hazırlayan nedenler ve çöküş sürecini durdurmayı, varlık sahnesinden silinen medeniyetler hakkında bilgiler verilmektedir.²³³ Ayrıca aynı toplum içerisindeki, farklı değer yargıları etrafında öbekleşen grupları da “kavim” olarak isimlendiren Kur'an,²³⁴ buna

²²⁶ et-Tevbe 9/23

²²⁷ el-Mücadele 58/22

²²⁸ Sezen, Yumni, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, İz, İstanbul, 2004, s.113-115

²²⁹ Bk. El-A'raf 7/69; Hûd 11/60,89; İbrahim 14/9 v.dğr.

²³⁰ İbn Manzur, *Lisanü'l-A'rab*, “kvm” mad.

²³¹ en-Nisa 4/34

²³² Düzenli, *Evensel Dengeler ve İnsan*, s. 152

²³³ Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, İstanbul, 1996, s.42

²³⁴ es-Saffât 37/30

bağlı olarak, hakim kadronun değişmesiyle oluşan durumu da yeni bir kavmin getirilmesi olarak nitelemektedir.²³⁵

Sonuç olarak “kavim” kelimesi,değişik şekillerde de olsa, toplumu ifade eden bir kavramdır. Ümmet kavramıyla ortak olan yönü de budur. Şimdi de toplum içindeki seçkinleri ifade eden **mele'** kavramına bir göz atalım.

12. Mele'

Topluluk, bir toplumun ileri gelenleri; idarecilerin görüşlerine başvurup istişare ettiği grup, toplumun yönetiminde söz sahibi olan yöneticiler. Mele' kavramı Arapça "dolmak, doldurmak, bir kimseye yardım etmek" anlamındaki "Melee" kökünden türetilmiştir. Ayrıca hırs, zan, şüphe, huy ve ahlâk anlamları da vardır.

Mele' kelimesi Kur'an-ı Kerîm'de otuz ayrı yerde geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bu terim, genellikle bir topluma tesir edip yönlendirme gücüne sahip kişiler ve yöneticilerin kendileriyle istişare yaptığı bir kesim için kullanılmaktadır. "Mele'" kelime olarak bir olumsuzluğu bünyesinde taşımamakla birlikte; Kur'an-ı Kerim'de bu kelime ile toplumlarını, Allah'ın peygamberine karşı kıskırtıp, onlara uymaktan alıkoyan ve oldukça kibirli tiplerden oluşan zümre kast edilir. Bu tip mele'nin önemli bir özelliği de; toplumda iyilik, cömertlik, ilim, hikmet gibi insanı gerçekten yükselten vasıflarla değil de; zorbalık, zulüm, hor görme gibi insanı aşağıların aşağısına indiren özelliklerle veya zenginlik ve dünyevî makamlarla üstünlük taslayanlardan oluşmasıdır. Allah Teâlâ peygamberlerini gönderdiği zaman, onlara karşı ilk tavır alanlar ve getirdikleri mesajı reddedenler her zaman büyüklük taslayan müstekbir, mütraf ve mele' kavramlarının içine giren yöneticiler ve sermaye sahipleri olmuşlardır.

Buna karşılık tarih boyunca Cenabı Allah'ın gönderdiği peygamberlere ilk önce uyan kimselerinde mustazaflar oldukları görülmektedir. Müstekbirler (mele') ise kendilerinden daha büyük ve daha şerefli kimselerin olabileceğini kabul etmedikleri için, şereflerin en büyüğü olan peygamberliğin kendilerine değil de dünyevî açıdan kendilerinden aşağı olan kimselere verilmesini hazmedememişler ve onların karşısına dikilip işkenceler yapmış, inananları sürekli olarak küçümseyip durmuşlardır. Müstekbirler (büyüklük taslayanlar)ın, inanan kimseleri küçümsemelerinin sebebi, onların manevî büyüklüklerinin karşısında kendi hiçliklerini daha müşahhas şekilde hissetmeleridir. İnanan insan, hiçbir maddi güce sahip olmasa bile, Rabbinin vaadine güvenerek bütün zalim güçlere karşı meydan okur,

²³⁵ en-Nisa 5/54; Hûd 11/57; Muhammed 47/38

kendilerini ilâhlaştıranları ve onlara uyanları tanımadığını ifade eder. İşte bunun içindir ki, mele' yada müstebirler, kalabalıkları etkilemek için, sahip oldukları servet ve makamları ileri sürerek büyüklenir ve inanan insanlara bu yolla saldırılarda bulunurlar. Aslında bu, müminlere karşı duydukları aşağılık duygusunu değişik bir ifade ile itiraf etmelerinden başka bir şey değildir.

Onların nefislerini ilâhlaştırmış olmaları vahyin gerçekliğini kavramalarını engelliyordu. Allah Teâlâ, Nuh kavminin mele'inin peygamberlerine karşı takındıkları tavrı şöyle dile getirmektedir:

"(Nuh) kavminden ileri gelen (mele') kâfirler dediler ki: "Biz seni ancak bizim gibi bir insan olarak görüyoruz. İçimizden sana basit görüşlü alt tabaka kimselerden başkasının tabi olduğunu ve sizin bize karşı bir üstünlüğünüzü de görmüyoruz. Bilâkis sizin yalancı olduğunuzu sanıyoruz" dediler"²³⁶

Kur'an-ı Kerim'de zikredildiği gibi, sonraki Resuller benzer türde direnmelerle karşılaştılar, sürülmekle hatta öldürülmekle tehdit edildiler. Medyen halkının iman etmeyi kibirlerine yediremeyen mele'i, Hz. Şuayb'a şöyle diyordu; *Ey Şuayb! Seni ve seninle birlikte iman edenleri memleketimizden çıkaracağız; yahut da bizim dinimize döneceksiniz*"²³⁷

Firavn ve mele'sinin Hz.Musa'ya karşı takındığı tavrı Allah Teâlâ şöyle dile getirmektedir:

*"Sonra Musa ve kardeşi Harun'u ayetlerimiz ve apaçık delillerimizle, Firavn ve ileri gelenlerine (mele'ine) gönderdik. Fakat onlar kibirlendiler..."*²³⁸

Mele' eskiden olduğu gibi günümüzde de sistemlere göre değişik niteliğe sahiptir. Sözelimi bunlar, kapitalist toplumlarda daha çok sermaye sahipleri; faşist sistemlerde diktatörler ve çevreleri; askerî dikta ile yönetilen yerlerde ordunun ileri gelenleri; İslâm'da ise daha çok âlimler ve fazıllardan oluşan şûra veya hal ve akd ehlidir.

Risalet, toplumlarda geçerli olan bütün cahilî temayülleri temelinden geçersiz saydığı için, kendilerinde dindışı sebeplerden dolayı bir üstünlük görenlerin konumları da tamamıyla değişmekteydi. Yani onlar, makam ve mevkilerinin gitmesinden korkuyorlardı.

²³⁶ Hûd 11/27

²³⁷ el-A'râf 7/88

²³⁸ el-Müminun 23/45-46

Mekke’li müşrik liderlerin, vahye karşı çıkarlarken kendilerini buna sevk eden sebep, onların büyüklük taslayarak, Resulullah (s.a.v.)’i ve ilk inanları küçümsemeleriydi. Onlar Resulullah (s.a.v.)’in yanında Habbab, Bîlâl ve Ammar gibi fakir müslümanlar bulunduğu bir sırada ona şöyle demişlerdi: "Muhammed! Kavminin ulularını bırakıp bunlara mı razı oldun? Allah, aramızdan şunlara mı lütufta bulundu? Şimdi bunların peşlerinden gidenler mi olacağız? Onları yanından kovarsan belki o zaman seni dinleyebiliriz"²³⁹

Büyüklenerek, iman edenleri maddî sebeplerden dolayı hor gören Mekke müşriklerinin ileri gelenlerinin bu sözleri üzerine Allah Teâlâ peygamberine şöyle vahyetmişti: "*Sırf Allah'ın rızasını dileyerek sabah akşam Rablerine dua edenleri huzurundan kovma. Onların hesabından sen sorumlu değilsin. Onlar da senin hesabından sorumlu değillerdir. Zira senin onları kovman, zalimlerden yana olmana sebep olur.*"²⁴⁰

Yine bir gün Resulullah (s.a.v), Kâbe’de ibadet ederken, ona hakaret maksadıyla, o secdede iken bir hayvan sakatatını boynuna atmışlardı. Resulullah kızı Fatma’nın yardımı ile ayağa kalktığında; “ *Allahım! Kureyş mele’ini, Ebu Cehil, Utbe b. Rabia, Şeybe b. Rabia, Ukbe b. Ebi Muayt ve Ümeyye b. Halefleri sana havale ediyorum*”²⁴¹ şeklinde duada bulunmuştu. Bu kimselerin tamamı Bedir savaşında öldürülmüştü.

Müslümanlar Medine’ye hicret edip İslâm devlet halini aldığıında, ona düşmanlıkta diretenler yine kendilerinde bir üstünlük gören ileri gelen yöneticiler olmuştur. Abdullah İbn Übey ve ona tabi olan münafıkların durumu böyledir. Tarih boyunca Allah’ın dinine karşı çıkıp kendilerine tabi olan kitleleri iman etmekten yüz çevirenler mele' diye tabir edilen zümre olduğu gibi; bu gün ve gelecekte de bu böyle devam edecektir.

Kur'an-ı Kerim’de zikredilen, İslâm’a itirazda bulunmayan tek mele', Hz. Süleyman zamanındaki Sebe Melikesi Belkıs'ın Mele' sidir.²⁴²

Arap dilinde ayrıca "mele" topluluk, ileri gelenler ve istişaresine baş vurulan meclis anlamında da kullanılmaktadır. Habib ibn Mesleme'nin, Tiflis Ermenilerine gönderdiği zimmet şartlarını bildirir mektubunda "Müminler topluluğu (mele'i) önünde size, uymanız gereken şartları ve bu şartlar çerçevesinde vermiş olduğumuz emanı bildiren bu mektubu yazdım" şeklinde bir ifade kullanarak, yanında bulunan bütün Müslümanları mele' olarak nitelemiştir.

²³⁹ İbn Kesir, *Tefsir*, II, 134

²⁴⁰ el-En’âm 6/52

²⁴¹ Buhârî, Cizye, 21; Müslim, Cihad, 39

²⁴² en-Neml 27/29-33

Mele' kavramı Kur'an-ı Kerim'de peygamber kıssalarından ayrı olarak iki yerde "mele'i a'lâ" şeklinde geçmektedir. Âlûsî, İmam Süddî'ye dayanarak, "mele'i a'lâ"dan kastedilenin melekler olduğunu söylemektedir. Melekler yaratılış itibarıyla nezih ve üstündürler. Bunun karşısında "mele'i-esfel" olarak nitelenen insanlar ve cinler vardır. İbn Abbas'tan nakledilen başka bir rivayette "mele'i a'lâ"nın, meleklerin eşrafı, büyük melekler olduğu; başka bir rivayete göre de bundan meleklerin kâtiplerinin kastedildiği söylenmektedir.²⁴³

Her toplumda olduğu gibi, İslâm toplumunda da seçkinler bulunur. Bunlar, ileri gelen veya eşraf diye nitelendirebileceğimiz kişilerdir. Peygamberimiz (s.a.v.) döneminde, İslâm toplumunda da Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve “Aşere-i mübeşşere” gibi seçkin insanlar vardı. Kur'an'da kullanılan mele' kavramı ise bu tür seçkinler için kullanılmamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de, kibirlenerek azgınlaşan mele' ile, güçsüzlerin ahiretteki diyalogundan şöyle bir örnek sunulmaktadır: *“Sen o zalimleri, rablerinin huzurunda tutuklanmış, birbirlerine söz atarlarken bir görsen! Zayıf sayılanlar, büyüklük taslayanlara, “siz olmasaydınız, elbette biz inanan insanlar olurduk.” Derler. Büyüklük taslayanlar, zayıf sayılanlara: “size hidayet geldikten sonra sizi ondan biz mi çevirdik? Bilakis siz suç işliyordunuz” derler.(Buna karşılık) zayıf sayılanlar, büyüklük taslayanlara, “hayır! Gece gündüz (işiniz)hile ve tuzak kurmaktı. Siz daima Allah'ı inkâr etmemizi, O'na ortak koşmamızı bize emrederdiniz” derler.”*²⁴⁴

Buna benzer bir diyalog da Saffat suresinde (27-35) zikredilmektedir. Orada her iki grubun da cehennemde azaba uğrayacağı ifade edilmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, genellikle toplumda ileri gelen ve aynı zamanda, Allah'a karşı kibirli ve azgın olan insanları ifade etmek için kullanılan *mele'* de, Kur'an'da anlatılan bir toplumsal bir sınıftır. Her dönemde bu tür insanlar var olmuştur ve sünnetullah gereği de var olacaktırlar.

13. Mütraf

Kendisine verilen bol nimetlerle azıp şımaran ileri gelenler, anlamına gelen "mütraf" kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de "mele" teriminde olduğu gibi ilâhî emirleri unutup şirke dalan milletlere gönderilen peygamberleri inkâr edenlerin öncüleri olarak kullanılmaktadır. Bundan da anlaşıldığı gibi Mütraf, şirk toplumlarında dengesiz sermaye

²⁴³ Tellioğlu, Ömer, “Mele' ”, ŞAİA, V,171

²⁴⁴ Sebe' 34/31-32

dağılımıyla ortaya çıkan, sermayenin büyük kısmını eline geçiren sınıftır. Bu sınıf, toplumun "müstaz'af" yani fakirliğinden dolayı küçümsenen, hor ve hakir görülen kesimlerinin üzerine basa basa yükselmiş, müstaz'afların ellerindeki bir avuç malı, ezerek, sömürerek, güç kullanarak almış, sonra da elde ettiği bu mallarla azdıkça azmış, şıarmış kimselerdir.

Şu halde mü'min toplumlardaki zenginleri "mütraf" yani servetten şıarmış kimseler olarak nitelendirmek doğru değildir. Çünkü onlar servetlerini meşrû yollardan kazanmışlardır. Kendilerine verilen nimetlerden dolayı kibirlenip şıarmazlar, kumar oynamaz, içki içmez, zina etmez ve israf yapmazlar. İnanışları dinin prensiplerine göre hareket edip şükrederler, kendilerine verilen nimetlerden yoksun olanlara yardım ederler, yardım ettikçe de malları çoğaltılır: "*Eğer şükrederseniz (size verdiğimiz nimetleri) muhakkak artıracaktır*"²⁴⁵ İlahî prensiplere gönülden bağlanan mü'min zenginler zekât, sadaka ve sadaka-i câriye gibi yardımlardan huzur duyar, mutlu olurlar, mutluluğu gayri meşrû eğlencelerde aramazlar.

Mütrafın, ise mal ve servet sahibi olmakla böbürlenip kendilerini Allah'tan müstağnî görme hastalığına sürüklenmişlerdir. Ayrıca üstünlük psikolojisi içerisinde kendilerinden başkalarını beğenmeyip küçümsemiş ve her konuda kendilerini haklı sayarak resûllerin getirmiş olduğu Allah'ın dinine karşı çıkmışlardır.

Kur'an-ı Kerim onların durumlarını şöyle anlatıyor: "*Sizden önceki nesillerden akıllı kimselerin, (insanları) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan alıkoymaları gerekmez miydi? Fakat onlar arasında, ancak kendilerini kurtardığımız pek az kişi böyle yaptı. Zulmedenler ise kendilerine verilen refahın peşine düşüp mütraflaştilar (şıarmadılar) ve suç işleyen (kimse) ler olup çıktılar*"²⁴⁶

Mütrafın, tarih boyunca insanlığa gönderilen her rasûle maddî servetleriyle karşı durmuşlar, Allah'ın kendilerine nimet vermesinin kendilerinin iyi kimseler olduğuna delil teşkil ettiğini iddia etmişlerdir. Nitekim Kur'an-ı Kerim onlardan şöyle bahsediyor:

"Biz şirke dalmış hangi ülkeye bir uyarıcı gönderdiysek mutlaka oranın mütrafları (varlıkla şıarmış kimseleri); "biz sizin getirdiğiniz şeyi inkâr ediyoruz" derler. Her seferinde de, "biz malca ve evlâtça daha çoğuz ve biz azaba uğratılacak değiliz" derler"²⁴⁷

²⁴⁵ İbrahim 14/7

²⁴⁶ Hüd 11/116

²⁴⁷ es-Sebe 34/34-35

Kurtûbî, Katâde (118/736)'den rivayetle, âyetlerde geçen "mütrafiha" kelimesini şöyle açıklıyor: "Beldenin zenginleri, idarecileri, zorbaları ve şerrin kumandanları; peygamberlere dediler ki: "Eğer Allah dinimiz ve faziletimizden razı olmasaydı bu bolluğu, bu zenginliği bize vermezdi"²⁴⁸ Bu sözleri ile zenginliklerini, haklı ve doğru yolda olmalarına açık bir delilmiş gibi göstermek istiyorlar. Halbuki, servetin asıl kaynağını ve sahibini unutanlar için zenginliğin, dalalet kaynağı olduğu, "*Allah kullarına rızkı bol bol verseydi, yeryüzünde muhakkak taşkınlık eder azarlardı*"²⁴⁹ âyetinden anlaşılıyor.

İbn Kesîr ise şöyle diyor: "Allah Teâlâ Rasûlünü teselli edip ve kendisinden önceki peygamberleri örnek almasını emrederek, şirke dalmış olan her memleketin; nimet, haşmet, servet ve riyaset sahipleri ile zorbaları, liderleri ve şerde önderlerinin gönderilen peygamberlere iman etmediklerini haber vermektedir."²⁵⁰

Mütrafin resullere her karşı çıkışlarında yeni bir bahane bulmuşlardır. Halbuki onların karşı çıkışları hep aynı endişeye dayanmıştır. O da ellerinden mallarının, servetlerinin, mevkilerinin, makamlarının gideceği korkusu. Çünkü bu inancın toplum arasında yerleşmesi halinde, gayri meşru yollarla edindikleri malların, lâyük olmadıkları halde kullandıkları yetki ve imtiyazların, sahibi oldukları makamların asıl sahiplerine verileceğini çok iyi bilen mele' grubu, akla gelebilecek bütün metotları deneyip birçok bahaneler ileri sürecektir uzun bir mücadeleye girişmişlerdir. Çoğunun hayatına mal olan bu mücadelede çok ağır bir üslûp kullanmalarına, en acımasız işkencelere baş vurmalarına rağmen peygamberler tebliğ ve irşadın gereği olan tatlı bir dille ikna edici deliller ortaya koyarak muhataplarının seviyesine inmekten daima kaçınmışlar, beşerî takatin üstünde bir sabırla daima hidayete ermeleri ümidini taşımışlardır. Fakat "*İşte Âd (kavmi)! Rablerinin ayetlerini bile bile inkâr ettiler ve peygamberlerine isyan edip (iman etmemekte) inatçı her zorbanın emrine uydular*"²⁵¹

"*Onun (Nuh'un) kavminden kâfir olan âhirete kavuşmayı yalanlayan ve dünya hayatında kendilerine refah verdiğimiz ileri gelenler dediler ki: Bu, ancak sizin gibi bir insandır. Sizin yediğinizden yer ve sizin içtiğinizden içer. Eğer kendiniz gibi bir insana itaat ederseniz elbette hüsrana uğrayan kimseler olmuş olursunuz*"²⁵²

²⁴⁸ Kurtubî, *Tefsir*, XIV, 305

²⁴⁹ eş-Şûra 42/27

²⁵⁰ İbn Kesîr, *Tefsir*, IV, 114

²⁵¹ Hûd 11/59

²⁵² el-Mü'minûn 23/33-34

Bu âyetlerde bahâne olarak Rasûlün bir insan olmasını gösterirken, aşağıdaki âyetlerde de atalarının izini takip edip onları taklid ettiklerini belirttikler.

"İşte böyle, senden önce de hangi memlekete bir uyarıcı gönderdiysek, mutlaka oranın mütrafları (varlıkla şımarmış kimseleri); biz babalarımızı bir ümmet(din) üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uymaktayız" dediler. "Ben size babalarınızı, üzerinde bulunduğunuzdan daha doğrusunu getirmiş olsam da (yine babalarınızın yoluna)mı? (uyacaksınız)" dedi. Dediler ki; "doğrusu biz seninle gönderileni tanııyoruz"²⁵³

Burada, peygamberlere niçin hep kendi toplumlarında ileri gelen kimselerin, sermaye sahiplerinin muhâlefet ettikleri, atalarının dininin savunucuları olarak boy gösterdikleri, yine hep bu insanların Hakk'a karşı tavır alıp halkı peygamberlere karşı kışkırttıkları ve halkın cehâlet içinde yüzmesini arzulayıp, her türlü fitne ve fesadı çıkarttıkları noktasında biraz durulması ve dolayısıyla bunların nedenlerinin incelenmesinde yarar var. Tüm bu sorunların temelinde iki ana neden bulunmaktadır:

a) Zenginlik ve refah içinde yüzen insanlar, hak-batıl arasındaki mücadeleyle ilgilenmeyi akıllarının ucuna getirmeyecek kadar dünya meşgâlelerine dalmış kimselerdir. Dolayısıyla onlar, kendi çarpık mantıklarına göre böylesine basit sorunlarla zihinlerini yormayı istemezler. Zihnen ve bedenen tembelleşmişlerdir. Din hakkında pervasız bir tavır içindedirler. Çünkü mevcut sistemin yürürlükte kalması işlerine geldiği için, onlar yeni bir düzenin gerekliliğini asla düşünemezler bile.

Hak ve batıl nedir, adâlet ve zulüm ne anlama gelir, bunlar, onları pek ilgilendirmez.

b) Onlar, mevcut sistemin âdil olmayan değer ölçülerine göre zenginlik ve refah içinde olduklarından, sistemin yıkılmasını asla arzu etmezler. Onlar, Peygamberlerin öne sürdükleri düşüncelerin kabul görmesi ve yayılması sonucunda, mevcut sistemin sayesinde elde ettikleri makam ve mevkinin ellerinden alınacağını ve gayri meşrû mal ve servetlerine el konulacağını bilirler. İşte bundan ötürü, onlar peygamberlerin yaymaya çalıştıkları davanın en şiddetli muhalifleridirler.

Mütrafların egemen olduğu toplumlar dejenere toplumlardır. Bu toplumlarda Allah'ın emirleri göz ardı edildiği için fisk, fucûr her tarafa yayılmıştır. Yeryüzü fesada boğulmuştur. Geçmiş toplumlarda, bu tür hastalıkların yayılması sünnetullah gereği o toplumların Allah Teâla tarafından helâk edilmelerine yol açıyordu. Kur'ân-ı Kerim'de bu tür kavimlere örnek olarak Ad, Semûd kavimleri Medyen halkı gibi örnekler sık sık

²⁵³ ez-Zuhruf 43/23-24

hatırlatılmaktadır. Bu kavimlerin helâkine sebep teşkil eden en önemli şey, mütrafların hakimiyetidir:

*"Biz bir ülkeyi (dalmış buldukları zulümleri yüzünden) helâk etmeyi dilediğimiz zaman oranın mütraflarına (gönderdiğimiz Peygamberler vasıtası ile itaatı) emrederiz. Buna rağmen, orada fışk yaparlarsa o ülke üzerine (azâb) söz hak olur ve biz de orayı darmadağın ederiz"*²⁵⁴

*"Âzâbımızı hissettikleri zaman onlar, derhal oradan (kaçmak için hayvanlarını) mahmuzluyorlardı. (Boşuna) kaçmayın, (bol bol) verilip içinde şımartıldığınız (nimetle) yurtlarınıza dönün, çünkü sorguya çekileceksiniz"*²⁵⁵

*"Nihayet biz onların refahtan şıarmış ileri gelenleri (mütrafları)nı azab ile yakaladığımız zaman hemen feryada başlarlar. Bugün artık feryâd etmeyin, bize karşı size yardım olunmaz"*²⁵⁶

Allah'u Teâlâ, Vakıa sûresinde insanları *ashab-ı yemin* (amel defterleri sağdan verilenler), *ashab-ı Şimâl* (amel defterleri soldan verilenler) ve *öncüler* olarak üçe ayırmaktadır. Kur'an, mütrafların, *ashab-ı şimâl* olarak Cehennemdeki durumlarını şöyle tasvir etmektedir.

*"Âshab-ı şimâl (kitabı sol tarafından verilenler) ...Nedir o ashab-ı şimal? içlerine işleyen bir ateş ve kaynar su içinde, kara dumandan bir gölge altında ki ne serindir, ne de faydalı. Çünkü onlar bundan önce **mütraflar** idiler (varlık içinde şıarmışlardı). Büyük günahı işlemekte ısrar ediyorlardı. Ve diyorlardı ki: "Biz öldükten, toprak ve kemik yığını olduktan sonra, bir daha mı diriltileceğiz? Önceki atalarımız da mı?" De ki: "Öncekiler de sonrakiler de belli bir günün belli bir vaktinde toplanacaklardır"*²⁵⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kur'ani bir kavram olan "mutraf" da, zenginliğin getirdiği şımarıklık ve azgınlığı ifade etmektedir. İslâm ise vasatlığı öneren bir din olduğu için, şükredilmeyen ve şımartıp azdıran bir zenginlik değil, dünyaya, mala ve mülke geçici olarak bakabilen ve ona göre değer veren vasat bir anlayışı emretmektedir. Şimdi de İslâm'ın inanç sistemi olarak vasatlığa verdiği önemi ifade edeceğiz.

²⁵⁴ el-İsrâ 17/16

²⁵⁵ el-Enbiya 21/12-13

²⁵⁶ el-Mü'minûn 23/64-65

²⁵⁷ el-Vakıa 56/41-50

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'IN ÖNERDİĞİ VASAT İNANÇ SİSTEMİ

1. Vasat İnanç Sistemi Olarak İslâm

İslâm her yönüyle vasat olmayı öngören bir dindir. Ne Hristiyanlık gibi Allah ve Hz. İsa konusunda aşırı, ne de Yahudilik gibi kendilerini dünyanın en yüce milleti ve ırkı görece kadar dengesiz bir din değildir. İslâm, gerek günlük hayatımızda uymamız gereken emir ve yasaklarda, gerekse teşri alanında ve ibadetlerle ilgili konularda her şeyi yerli yerince koyan, vasat bir inanç sistemidir. İslâm'ın vasat olmaya önem veren bir din olduğunu Şâtıbi el-Muvafakât adlı eserinde şöyle ifade ediyor:

“İslâm, teklif konusunda mutedil, orta yolcu; iki aşırı uca meyletmeksizin bir yol izlemekte; kulun gücü dâhilinde ve meşakkatsiz olarak yapabileceği hükümler getirmekte, çözümlere meydan vermemektedir. Onun getirdiği hükümler bütün mükellefler için son derece itidali gerektiren bir denge, orta bir nokta üzerinde bulunmaktadır. Mesela, namaz, oruç, hac, zekât ve benzeri bunların teşri kılınmasını gerektiren açık bir sebep olmaksızın konulan yükümlülükler ile “*Sana ne infak edeceklerini soruyorlar*”,²⁵⁸ “*sana içki ve kumarı soruyorlar*”²⁵⁹ ayetlerinde olduğu gibi, amel için gerekli bilginin bulunmamasına dönük bir sebebe bağlı yükümlülükleri, bunlara örnek olarak verebiliriz.

İslâm hukukunda hükümler, mükellefin orta yoldan ayrılarak iki uçtan birisine doğru sapması yada sapma beklentisinin bulunması neticesinde konulduğuna göre, getirilen kanunlardan amaç, mükelleflerin itidal haline ve orta yola çevrilmesi olacaktır. Ancak bunu yaparken, dengeyi kurmak için, diğer tarafa meylettiği olmaktadır. Aynen çok merhametli olan mahir bir doktorun, hastasını iyileştirmek için, onun içinde bulunduğu haline, adetine, gücüne-kuvvetine, hastalığına, bünyesinin zayıflığına bakarak tedavi uygulaması ve ona, “şunu şunu yap, şunu şunu da yapma” demesi, bunun sonucunda artık iyileştikten sonra sıhhatini koruması ve bir daha hasta olmaması için, onun bütün hallerine uygun gelecek bir tedbirler paketi hazırlaması gibi.

İşte bu noktadan hareketle Yüce Allah aşamalı bir hitap şekli getirmiştir: Dikkat edilecek olursa Allah, her şeyden önce, kullara iyi, temiz, güzel ve faydalı şeyleri nimet olarak ihsanda bulunduğunu, bütün bunları insanların hizmetine sunduğunu ve yeryüzünde yaydığını, böylece hayatlarının devamı ve düzene girmesi için gerekli olan hususların temin edildiğini; bu şekilde davranışlarının bir anlam kazanacağını anlatmakla işe başlamıştır. Bu türden olan hitaplara örnek olmak üzere şu ayetleri hatırlayabiliriz: “O,

²⁵⁸ el-Bakara 2/ 215

²⁵⁹ el-Bakara 2/ 219

yeryüzünü size bir döşek ve göğü de bir bina kıldı. Gökten su indirip onunla size rızık olmak üzere ürünler meydana getirdi.”²⁶⁰

“Gökleri ve yeri yaratan, yukarıdan indirdiği su ile size rızık olarak ürünler yetiştiren, emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri, nehirleri, belli yörüngelerinde yürüyen ay ve güneşi, geceyle gündüzü sizin buyruğunuza veren Allah’tır. Kendisinden isteyebileceğiniz her şeyi vermiştir. Allah’ın nimetini sayacak olsanız bitiremezsiniz”²⁶¹

“Yukarıdan size su indiren O’dur. Ondan içersiniz. Hayvanları otlattığınız bitkiler de onunla biter. Allah onunla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzüm ve her türlü ürünü yetiştirir...”²⁶²

Bu birinci aşamadan sonra, eğer iman ederlerse cennet nimetlerine kavuşacaklarına dair va’dlerde; eğer buldukları küfür hali üzere kalmaya devam ederlerse azaba uğrayacaklarına dair uyarılarda bulunuldu. Sonra inatlık gösterip, nimetlere karşı nankörlükte bulunup, kendilerine söylenen şeylerin doğruluğunda şüphe gösterince, bu kez kendilerine söylenen şeylerin doğruluğunu ortaya koyacak kesin hüccetler getirildi. Peşin dünya zevklerine karşı olan rağbetleri neticesinde bu hüccetlere aldırış etmeyince, dünya hayatının gerçek yüzü kendilerine bildirildi ve onun aslında hiçbir şey olmadığı; çünkü mutlaka bir gün yok olacağı, onun aldatici olduğu ve faniliği vurgulandı ve kendilerine misaller getirildi: “Dünya hayatı gökten indirdiğimiz su gibidir ki, onunla insan ve hayvanların yiyeceği bitkiler yetişip birbirine karışmıştır. Yeryüzünün süslenip bezendiği ve yerin sahiplerinin bütün bunlara malik olduklarını sandıkları sırada, gece veya gündüz buyruğumuz o yere gelir ve orayı hiçbir şey bitirmemişçe çeviririz; bir gün önce bir şey yokmuş gibi olmuştur...”²⁶³; “Dünya hayatı sadece bir oyun ve oyalanmadır”²⁶⁴; “Bu dünya hayatı sadece bir eğlence ve oyundan ibarettir. Asıl hayat âhiret yurdundaki hayattır. Keşke bilseler!”²⁶⁵

İnsanlar iman ettikten sonra, bazılarında dünyaya karşı rağbet izleri gözükünce ve bu arzuların dünya nimetlerine duyulacak talep karşısında kendilerini itidalden uzaklaştıracağı sezilince, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştu: “Sizin hakkınızda endişe ettiğim şeylerden biri de, dünya nimetlerinin yüzünüze gülmesidir...”²⁶⁶ Böyle bir

²⁶⁰ el-Bakara 2/ 22

²⁶¹ İbrahim 14/32-34

²⁶² en-Nahl 16/10-11

²⁶³ Yunus 10/24

²⁶⁴ Muhammed 47/36

²⁶⁵ er-Rum 30/64

²⁶⁶ Buhârî, “Zekât,”47

endişenin belirmediği yada ihtimalinin bulunmadığı bir ortamda ise Yüce Allah: “ *De ki: ‘Allah’ın kulları için yarattığı ziynet ve temiz rızıkları haram kılan kimdir?’ ‘Bunlar dünya hayatında inananlarıdır, kıyamet gününde de yalnız onlar içindir’* ”²⁶⁷; “*Ey Peygamberler! Temiz şeylerden yiyin, yararlı iş işleyin; doğrusu ben yaptığınızı bilirim*”²⁶⁸ buyurmuştur.

Müslümanlar hakkında da, zulümden yasaklama ve bu sebeple şiddetli vaid ve azap tehdidi gelmiş, Yüce Allah: “*İşte güven; onlara inanıp imanlarına zulüm karıştırmayanlardır, onlar doğru yoldadırlar*”²⁶⁹ buyurmuştur. Ayette geçen zulüm, müfessirler tarafından şirk olarak tefsir edilmiştir.²⁷⁰

Diğer yandan, “*İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker...*”²⁷¹ ayeti indiği zaman, bu onlara çok ağır gelmiş ve bunun üzerine de: “*Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler*”²⁷² ayeti inmişti. Bazıları irtidat ve benzeri durumlara düşer gibi olmuşlar ve asla bir daha affedilmeyeceklerinden korku duymuşlardı. Bu durum Hz.Peygamber’e iletildiğinde bunun üzerine: “*De ki: Ey kendilerine kötülük edip aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Doğrusu Allah günahların hepsini bağışlar.*”²⁷³ ayeti inmişti.

Peygamberimiz , dünyaya olan aşırı istek ve arzuyu kırmak için, dünya metaini yerince, sahabeden bir grup uzlete çekilip ruhbanlar gibi yaşamaya; evlenmemeye, her türlü dünya lezzetlerini terk etmeye, kendilerini tamamen ibadete vermeye karar vermişlerdi. Hz.Peygamber onların bu tutumunu reddetti ve: “*Kim benim sünnetimden yüz çevirirse o benden değildir.*”²⁷⁴ buyurdu. “*Doğrusu mallarınız ve çocuklarınız bir fitne(imtihan)dır.*”²⁷⁵ ayeti indikten sonra, insanlara Allah’ın çok mal ve evlat vermesi için duada bulunmuştur. Halbuki yerilen dünya, mal ve evlattan ibarettir. Hz. Peygamber, ahabın dünya malını toplamalarına ve onlar içerisinden helâl olan şeylerle faydalanmalarına ses çıkarmamış, onların bu davranışlarını onaylamıştır. Onları dünyadan el etek çekmeye teşvik etmemiş; zahidlik sürmelerini emretmemiştir. Ancak dünyaya karşı aşırı bir hırs ya da hakkını vermeme gibi bir durum görmüşse, işte o zaman zahidliği

²⁶⁷ el-A’raf 7/31

²⁶⁸ el-Mü’minûn 23/51

²⁶⁹ el-En’âm 6/82

²⁷⁰ Râzi, *Tefsir*, XIII, 82; Mevdudi, *Tefsir*, I,499

²⁷¹ el-Bakara 2/ 2/284

²⁷² el-Bakara 2/ 2/286.

²⁷³ ez-Zümer 39/53.

²⁷⁴ Buhârî, “Nikâh”,1.

²⁷⁵ et-Teğâbun 64/15.

teşvik etmiş ve dünyanın terkinini istemiş; ya da dünyadan tümünden el-etek çekme durumunda, ona yeteri kadar ilgi gösterilmesini istemiştir. Çünkü bu iki uç durumda, itidali bırakma durumu kendisini göstermektedir.”²⁷⁶

2. Temel İnanç Esaslarında Vasatlık

2.1. Allah İnancında Vasatlık

İman esaslarından en önemlisi Allah inancıdır. Bir insanın Müslüman olması için, “Kelime-i Şehadet”i söylemesi gerekir. “Kelime-i Şehadet”i söyleyen bir kişi, Allah’ın hem birliğini, eşi ve ortağının olmadığını, hem de kâinatın tek hâkimi ve ilahı olduğunu kabul ettiğini ifade eder. Dolayısıyla Allah’ı tanımlarken, O’nun en güzel isimleriyle, zati ve subûti sıfatlarına uygun şekilde kabul etmek gerekmektedir.

Kur’an-ı Kerîm’de, gerek kendilerine kitap verilen geçmiş vahyin izleyicileri ve gerekse, nüzulü esnasında Mekke ve çevresinde bulunan müşrikleri inanç açısından dengesizliğe iten en temel etkenin, Allah hakkında yanlış bilgi ve anlayışın olduğu vurgulanır. Özellikle antropomorfist tanrı tasavvuru, bu yanlış anlayışın ana eksenini oluşturmaktadır. İster Kitap ehliyle ilgili olsun, isterse diğer müşrik topluluklarla ilgili, tüm çarpık yaklaşımlara genel bir bakış, bu tespiti doğrulayacaktır. Bundan dolayıdır ki, “Allah’ın bir oğlu var, (kendine bir oğul edindi)” anlayışı bütün bu sayılan grupların ortak bir kanaati haline gelmiştir.²⁷⁷

Buna mukabil gönderilen bütün elçiler, Allah’ın varlığını ispat değil ama, Onu nitelikleri açısından tanıtmaya özen göstermişlerdir. Zira yanlış Allah inancı, sahiplerini asla esenliğe erdirmeyecektir.²⁷⁸ Nitekim, kendilerine yardım için Allah’ın yeterli olmadığı şeklindeki yanlış kanaatleri onları, Allah’a imanla beraber küfrün sınırları içinde gezinmeye kendilerine ne zararı ne de faydası olacak olan bir başka varlığa yalvarıp yakarmaya yöneltmiştir.²⁷⁹

Allah hakkında sağlıklı bilgiden yoksun oldukları için, O’nu hakkıyla tanımayan müşrikler, “*Allah insana hiçbir şey vahyetmemiştir*” demişlerdir.²⁸⁰ Cinleri, Allah’a ortak

²⁷⁶ eş-Şâtubi, Ebû İshak, *el-Muvafakât* (tr. Mehmet Erdoğan), İz, İstanbul, 1999, II, 162-164

²⁷⁷ Bk. el-Bakara 2/ 116; Yunus 10/68; Meryem 19/88; el-Enbiya 21/26

²⁷⁸ Bk. Yunus 10/69

²⁷⁹ Bk. el-Hac 22/12,13

²⁸⁰ Bk. el-En’âm 6/91

koşmuşlar, cehaletleri yüzünden ona oğullar ve kızlar isnad etmişlerdir.²⁸¹ Ayrıca dışı olarak addettikleri cansız sembollere sığınmış,²⁸² kendi yalanlarını Allah'a yakıştırmış, başkalarını Allah'ın yolunda alıkoyma gayreti içinde olmuş ve yolu eğri bir yol olarak göstermeye çalışmış, âhiret hayatını da yok saymışlardır.

Kitap ehli, peygamberleri vasıtasıyla kendilerinden alınan, şayet kendilerine gelen vahiy ve hikmetten sonra sahip oldukları hakikati tasdik eden bir elçi gelirse, ona inanacakları ve yardım edeceklerine dair taahhüdü yerine getirmemişlerdir.²⁸³ Allah'ın mesajını inkâr etmişler ve yine bile bile, o mesaja inanmak isteyenleri yanıltarak, yanlış ve dengesiz bir inanca sürüklemek istemişlerdir.²⁸⁴

Yine aynı şekilde, Yahudilerin, Hristiyanların ve bazı fırkaların Allah'a yakışmayan sıfatlarla Allah'ı tanımladıklarını görmekteyiz. Ayrıntıya girmeden bu konuda birkaç örnek vermek istiyoruz.

Yahudiler: “Allah cimridir, fakirdir, Allah göğü ve yeri yarattıktan sonra, yorulduğu için Cumartesi günü dinlenmiştir vs.” gibi ifadelerle, Allah'a yakışmayan bazı eksiklikleri O'na yakıştırmışlardır. Oysa Allah onların bu sözlerine, Kur'an ayetleriyle cevap vermiştir.

“Yahudiler, ‘Allah'ın eli bağlıdır(Allah cimridir)’ dediler. Kendi elleri bağlandı ve söylediklerinden ötürü lanetlendiler. Hayır Allah'ın iki eli de açıktır, dilediği gibi verir...”
285

*“ Allah: ‘Allah fakirdir, biz zenginiz’ diyenlerin sözünü işitti....”*²⁸⁶

*“Andolsun, biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık, bize hiçbir yorgunluk dokunmadı”*²⁸⁷

Hristiyanlar ise, Allah'ı bir insan gibi kabul ettiler, Hz. İsa'yı da Allah'ın sıfatlarıyla yüceltip, tanrılaştırdılar. Oysa Allah Kur'an'da şöyle buyuruyor:

*“Allah, Meryem oğlu Mesih'tir” diyenler küfre girmişlerdir...”*²⁸⁸

²⁸¹ Bk. el-En'âm 6/100; en-Nahl 16/57; Sebe'34/41 v.dğr.

²⁸² Bk. en-Nisa 4/117

²⁸³ Bk. Âl-i İmran 3/81,86

²⁸⁴ Düzenli, *Evensel Dengeler ve İnsan, s.137-138*

²⁸⁵ el-Maide 5/64

²⁸⁶ A. İmran 3/181

²⁸⁷ Kâf 50/38

²⁸⁸ el-Maide 5/17

“Allah, için üçüncüsüdür” diyenler elbette kâfir olmuşlardır. Oysa yalnız bir tanrı vardır, başka tanrı yoktur. Bu dediklerinden vazgeçmezlerse, elbette onlardan inkâr edenlere acı bir azap dokunacaktır.”²⁸⁹

“Meryem oğlu Mesih, bir elçiden başka bir şey değildir. Ondan önce de elçiler gelip geçmiştir. Annesi de dosdoğruydı. İkisi de (öteki insanlar gibi) yemek yerlerdi...”²⁹⁰

Ayrıca, Yahudiler ve Hristiyanlar Allah'a oğul veya kızlar isnat ederek, onun fizyolojik olarak da bir insan gibi kabul ettiler.

“Yahudiler ve Hristiyanlar; ‘biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz’ dediler. De ki: ‘o halde niçin günahlarınızdan ötürü (Allah) size azap ediyor?’ Hayır siz O'nun yarattıklarından birer insansınız...”²⁹¹

“Yahudiler: ‘Üzeyr Allah'ın oğludur’ dediler; Hristiyanlar da: ‘Mesih Allah'ın oğludur’ dediler...”²⁹²

“Dediler ki: Rahman'ın çocuğu var.. Hakikaten siz, pek çirkin bir şey ortaya attınız. Bundan dolayı, neredeyse gökler çatlayacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp dağılacaktır! Rahman'a çocuk isnadında bulunmaları yüzünden. Halbuki çocuk edinmek Rahman'ın şanına yakışmaz.”²⁹³

“Gökleri ve yeri yoktan var eden O'dur. O'nun eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen de O'dur.”²⁹⁴

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü gibi Allah, Hristiyan ve Yahudilerin Allah tasavvurlarını reddediyor ve kendisinin bu tür sıfatlardan münezze olduğunu ifade ediyor.

Allah'a tam, dengeli ve ölçülü bir imanın gerçekleşebilmesi için, O'nun isim ve sıfatlarının, ifrat ve tefritten uzak bir şekilde anlaşılması ve doğru bir şekilde değerlendirilmesi gerekir.²⁹⁵

Hiç kimse Allah'ın zatını idrak edemez, kavrayamaz. Çünkü insanın duyu organları da akli idraki de sınırlıdır. Allah'ın zatı ve sıfatlarının hakikati ise aklın hudutları dışındadır. Bu sebeptendir ki, insan Allah'ın varlık ve birliğini bilmekle mükellef olduğu

²⁸⁹ el-Maide 5/73

²⁹⁰ el-Maide 5/75

²⁹¹ el-Maide 5/18

²⁹² et-Tevbe 9/30

²⁹³ Meryem 19/88-92

²⁹⁴ el-En'âm 6/101

²⁹⁵ Çetin, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ölçü ve Denge*, Zemzem, İstanbul 2000, s.13

halde, O'nun yüce hakikatini, ilahi hüviyetini araştırmak ve öğrenmekle mükellef değildir. Biz Allah'ı ancak O'nun bize bildirdiği isim ve sıfatlarıyla tanıyabiliriz. Kur'an-ı Kerim'de: *"En güzel isimler Allah'ındır. O'na o isimlerle dua edin"*²⁹⁶ buyrulmaktadır. Aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde bu isimlerin neler olduğu ifade edilmektedir.²⁹⁷ "Esmäu'l-Hüsna" olarak ifade edilen bu isimler doksan dokuz güzel isimdir. Bu isimleri ifrat ve tefritten uzak bir şekilde anlamak gerekmektedir. Konuyu uzatmamak için, Esmäu'l-Hüsna ile ilgili ayrıntıya girmiyoruz.

Allah'ın isimlerinin yanında O'nu sıfatlarını da doğru anlamak zorundayız. İslam tarihi boyunca bazı Şii ve aşırıya kaçan gruplar, Allah'ın sıfatları konusunda teşbih ve teccimi kabul etmişlerdir. Bir kısım mu'tezile, sıfatlar konusunda mübalağa edip, onları yok saymışlardır. Ehl-i Sünnet ise sıfatları ispat edici bir tutumu benimsemiştir. Ancak Ehl-i Sünnete mensup bazı kişiler, sıfatların ispatında bazen aşırılığa düşüp teşbihe ve teccime yaklaşmışlardır. Oysa Peygamberimiz (s.a.v.) zamanında ashab, Kur'an ve sünnette zat ve sıfatlarla ilgili olan hususlara şaibesiz bir imanla inanmışlardır.

Teşbihi benimseyenlerin en önemlisi, aşırı şii bir grup olan Sebeiyyedir. Hz. Ali'yi ilahi vasıflarla niteleyen Sebeiyye, Hristiyanların Hz. İsa'yı ilahlaştırdıkları gibi Hz. Ali'yi Allah'a benzetmişlerdir.

Tecsim konusunda ileri giden grupların en önemlisi ise, Beyân b. Sem'an'a nisbet edilen Beyaniyyedir. Beyân, ma'budunun insan suretinde azaları olan bir nur olduğunu iddia etmiş ve her şeyin fani olduğunu, sadece onun baki kalacağını söylemiştir. O, Allah'a uzuvlar ve organlar isnat etmiştir.

Bunların dışında Muhammed b. Kerrâm es-Sicistâni'nin (ö.256/869) taraftarları olan Kerramiyye'ye göre, Allah arşa oturmuş, ona üst tarafından temas eder. Allah'a cevher ismini veren Kerrâm'a göre, O'nun hakkında intikal, değişiklik ve iniş caizdir.

Tenzih inancını son derece gerekli gören İslâm'a açıkça muhalefet eden bu tür görüşlerle Müslümanlar mücadele etmişler ve onları reddetmişlerdir. Bu konuyla ilgili gerek Mu'tezile kelimcilerinin, gerekse Ehl-i Sünneti temsil eden alimlerin pek çok eserleri vardır. Bu eserlerde, Kur'an ve hadis metinlerine dayandıklarını iddia edip, teşbih ve teccim görüşler ileri sürenlerin, Kur'an ve Sünnet'i doğru ve anlaşılması gereken biçimde anlayamadıkları belirtilmiştir. Bu anlayışları ile kendileri sapıklığa düştükleri gibi,

²⁹⁶ el-A'raf 7/180

²⁹⁷ Gölcük, Şeraftin , Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Selçuk Ün. İlahiyat Fak. Konya,1988, s.169

başkalarını da şaşırtmış olan bu kişiler, Allah'ın Kur'an'da : “...*Hiçbir şey O'na benzemez*”²⁹⁸ şeklinde işaret ettiği tenzihin manasını idrake gücü yetmeyen zayıf akıl sahipleridir.²⁹⁹

Allah Teâlâ kemal ifade eden sıfatlarla vasıflanmıştır. Eksiklik, acz ve devamsızlık belirten şeylerden de münezzehtir. O'nun sıfatları, sonradan vücut bulup bil'âhere yok olan arazlar cinsinden değildir, aksine ezeldir, ebedidir, kadimdir. Zâtı ile mevcuttur. Bu sıfatlar hiçbir şekilde yaratılmışlarınkine benzemez.³⁰⁰

Allah'ın sıfatları zatının aynısı mıdır? Yoksa gayrısı mıdır? gibi kelâmi tartışmaları buraya alarak konuyu dağıtmak istemiyorum. Son olarak, Allah'ın sıfatlarını kısaca zikrederek bu konuyu özetlemek istiyorum.

Allah'ın sıfatları genel olarak beş kısımda değerlendirilir.

1. **Sıfat-ı Nefsiyye:** Allah'ın vücut sıfatıdır.
2. **Sıfat-ı Selbiyye:** Kıdem, Bekâ, Vahdâniyet, Muhalefetün li'l-Havadis, Kıyam bi Nefsihi gibi Allah'ın şanına layık olmayan bir eksikliği gidermeyi ifade ettikleri için, sıfat-ı selbiyye olarak ifade edilmişlerdir.
3. **Sıfat-ı Subûtiyye:** Hayat, ilim, sem'i, basar, irade, kudret, kelâm, tekvin gibi sıfatlardır.
4. **Sıfat-ı Haberiyye:** Âyet ve hadislerde bildirilmiş olup da hakiki manalarını idrak etmek mümkün olmayan yed, vech, istiva, gibi sıfatlardır.
5. **Sıfat-ı Fiiliyye:** Allah Teala'nın kendisiyle vasıflanması da, vasıflanmaması da caiz olan yaratma, rızık verme, öldürme, diriltme gibi sıfatlardır. Bunlara sıfat-ı caize de denir.³⁰¹

2. 2. Melek İncasında Vasatlık

İslâm inanç esaslarından biri de meleklerle imandır. Meleklerle iman etmek farz, inkar etmek ise küfürdür. “*Peygamber, Rabb'inden kendisine indirilene inandı, mü'minler de. Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine inandı.*”³⁰² “*Kim Allah'a,*

²⁹⁸ eş-Şûra 42/11

²⁹⁹ Ş.Gölcük, *Kelâm*, s.174-176

³⁰⁰ es-Sabûni, Nureddin, *Mâturîdiyye Akaidi* (tr.Bekir Topalolu), DİB., Ankara, 1982, s.73

³⁰¹ Gölcük, *Kelâm*, s.182

³⁰² el-Bakara 2/ 285

meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olursa bilsin ki, Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır."³⁰³

Melekler duyu organlarımızla algılanamayan, gözle görülmeyen nûrânî ve rûhânî varlıklardır. Onların varlığı, hususiyetleri, vazifeleri vs. hakkındaki bilgileri yalnız Kur'an-ı Kerîm ve hadislerden öğreniyoruz. Onlar hakkında ne akıl ve ne de pozitif ilimler bilgi verir. Ancak insan aklı, melek ve şeytan gibi gözle görülmeyen, maddi yönü bulunmayan manevi varlıkların mevcudiyetini imkansız görmez. Onların varlıkları naklen kat'î, alken mümkündür.

Meleklerin sayısını ancak Allah bilir.³⁰⁴ Kur'an'da ve hadislerde sadece meleklerin sayısının çok olduğu bildirilmekte, fakat kesin bir rakam verilmemektedir.³⁰⁵

Dört büyük melek olarak ifade ettiğimiz Cebrail, Azrail, İsrâfil ve Mikâil hakkına Kur'an'da ve özellikle hadislerde geniş bilgiler vardır. Biz bunlardan Kur'an'da geçenleri çok kısa bir şekilde sunmak istiyoruz.

Kur'an'da Cebrail, *Ruh*³⁰⁶, *Rûh 'ul-Emin*, *Rûh 'ul-Kudüs*,³⁰⁷ gibi isimlerle anılmıştır. Aynı zamanda O'nun Allah'tan aldığı vahyi peygamberlere iletmekle görevli olduğu³⁰⁸ da ifade edilmektedir.

Kur'an'da "ölüm meleği" diye vâsfedilen Azrail, eceli gelenlerin Allah'ın izniyle canlarını almakla görevlidir.³⁰⁹ İsrâfil, kıyamet kopacağı zaman birinci ve ikinci Sûr'a üflemekle, Mikâil ise kainatta cereyan eden rüzgâr, yağmur ve diğer tabiat olaylarının gerçekleşmesini sağlamakla görevlidir.

Dört büyük melekten başka, çeşitli vazifelerle görevli bir takım melekler daha vardır. Savaşta mü'minlere yardım etmeleri,³¹⁰ insanların yaptıklarını yazmaları,³¹¹ Allah'ı zikir ve tesbih etmeleri,³¹² Peygamberlere salâvat getirmeleri,³¹³ insanları gözetmeleri,³¹⁴ mü'minler için dua etmeleri³¹⁵ gibi görevleri sayılabilir. Bu meleklerle,

³⁰³ el-Bakara 2/ 98

³⁰⁴ el-Müddessir 74/31

³⁰⁵ Çetin, *Ölçü ve Denge*, s.32

³⁰⁶ Kadir 97/4

³⁰⁷ en-Nahl 16/102

³⁰⁸ Tekvir 81/19

³⁰⁹ es-Secde 32/11

³¹⁰ Â. İmran 3/123-126; el-Enfâl 8/9 v.dğr.

³¹¹ Kâf 50/17-18; İnfitar 82/10-11

³¹² el-A'raf 7/206; en-Nahl 16/49-50 v.dğr.

³¹³ el-Ahzâb 33/56

³¹⁴ Târık 86/4

³¹⁵ el-Mü'min 40/7-9

görevlerine uygun olarak çeşitli isimler verilmiştir. “İlliyyun”, “Mukarrebun”, “Hafaza”, “Münker ve Nekir” ve “Kiramen kâtibin” gibi.³¹⁶

Ayrıca Kur'an'da meleklerin ikişer, üçer ve dörder kanatlarının³¹⁷ olduğundan bahsedilerek, bu kanatların bir yerden diğerine intikalde bir güç, kudret kaynağı olduğu ifade edilmiştir. Kanatların mahiyeti bizce malum değildir. Bunları kuş kanadına, yada havada uçan başka varlıkların kanatlarına benzetmek yanlıştır.³¹⁸ Bu konuyla ilgili olarak, İslâm kültürüne girmiş, ilmi değeri olmayan bir çok abartılı ifadeye rastlamaktayız. Örneğin Cebrail hakkında Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme adlı eserinde şu ifadeleri görmekteyiz:

“Cebrail'in altı yüz kanadı ve her kanadında yüz saçağı vardır. Saçaklarının uzunluğu doğu ile batı arası kadardır ve her saçağı dağları parçalayacak güçtedir. Kanatlarının her biri değişik nurdan yaratılmıştır, vücudu kardan beyazdır, ayakları da yerin altındadır.”³¹⁹ Azrail'in, insanların canını ne şekilde aldığı Kur'an'da ve sahih hadis kaynaklarında açıklanmadığı halde, Mârifet name'de şu şekilde açıklanmaktadır:

“Azrail'in önünde eceli gelenleri bildiren defter şeklinde Levh-i mahfûz vardır. Dünyadakilerin ömürleri ağaç ve yaprakla temsil edilmiştir. Dünya da leğen gibi istediği tasarrufu yapabilecek şekilde önüne serilmiştir. Bir kimsenin eceli yaklaştığında, yaprağı sararır ve levhin üzerine düşer. Azrail bu yaprağı dünyaya götürüp o kimsenin yemeğine katmak üzere meleklerle verir. Eceli gelen kimse bu yemekten yiyince hastalanır, vadesi tamam olup defterdeki ismi silinir. Meleklerden biri gidip ruhunu boğazına getirir, Azrail de elini uzatıp kabzeder, saadet ehliyse sağındaki meleklerle, şekâvet ehliyse solundaki meleklerle verir. Azrail'in emrinde yetmiş binlerle ifade edilen melekler olduğundan, işlerini yerinden kıpırdamadan yapar.

Resul-i Ekrem sidretü'l-müntehâ'da gördüğü meleği şöyle anlatır: Sidre'de yetmiş bin fersah yüksekliğinde, yeşil zümrülden büyük bir direk, direğin üzerinde beyaz inciden büyük bir kubbe ve bu kubbenin üzerinde tavus kuşu şeklinde bin beş yüz kanadı, kanatlarında yüz bin saçağı ve saçaklarında besmele, kelime-i tevhid ve “O'nun zatından başka her şey yok olucudur” ibareleri yazılı olan bir melek vardır. Bu melek arş horozudur. Kanatlarını açınca saçaklarından cennettekiler üzerine Nisan yağmuru gibi rahmet yağar, namaz vakitlerinde kanatlarını birbirine vurup ötünce, saçaklarından çıkan sadâ, cennetteki

³¹⁶ Çetin, *Ölçü ve Denge*, s.34

³¹⁷ Fatır 35/1

³¹⁸ Gölcük, *Kelâm*, s.351

³¹⁹ Hakkı, Erzurum'lu İbrahim, *Mârifetnâme* (nşr.M.Faruk Meyan) Bedir, İstanbul,1997 s.20

ağaçların dallarını sabah rüzgarı gibi sallar, huri ve gılmanlar da memnun olup birbirlerine Muhammed ümmetine namaz vaktinin geldiğini haber verirler.”³²⁰

Meleklerin tabiatın işleyişi ile ilgili görevleri hakkında abartılı bir çok ifadeden sonra, Güneşin işleyişi hakkında şunları söyler: “Güneşin işlevini yerine getiren meleklerin yaptıkları da şöyledir: batma zamanı gelince melekler gecenin siyah cevherini gökyüzünün doğu tarafına asarken, ufuklardaki gündüzün beyaz cevherini de tedrici olarak kaldırır, Güneşin aydınlığı kaybolunca, süratle arşın altına götürürler. Cebrail de arşın nurundan güneşe bir günlük elbise giydirir. Doğmasına iki saat kala gündüz melekleri, beyaz cevheri gökyüzünün doğusuna asarak yavaş yavaş ufuklara doğru yayarlar. Gece melekleri de gecenin siyah cevherini kaldırır, güneş gökten indirilip iki saat içinde doğma yerine getirilir. Güneş doğunca üç yüz altmış melek tesbih ederek kanatlarını yayarlar ve onu saat ve dakikasına göre batıya doğru hareket ettirirler. Bu durum kıyamete kadar bu haliyle devam eder. Güneşin tutulması sırasında kendi arabasından düşen güneş, gök denizinin derinliklerine girer. Meleklerin bir bölümü güneşi arabasına doğru, diğerleri de arabayı güneşe doğru çekerler ve iki üç saat içinde onu tekrar arabasına koyarlar.”³²¹

Yukarıdaki abartılı ifadelerin benzeri ifadeler, Mârifetnâme ve Envarü'l-Âşikîn gibi kitaplarda sıkça rastlanan bilgilerdir. Biz sadece birkaç örnek vermekle iktifa ediyoruz.

Aslında bu tür ifadelerin doğru olmayıp, bütün detaylarıyla kanatlarından, yüzlerinden, dillerinden bahseden rivayetlerin aslının olmadığı ifade edilmiştir.³²² Güneşin faaliyetleri ile ilgili meleklerin anlatıldığı rivayetlerin batıl ve mevzu olduğu, arş horozu diye ifade edilen melek hakkındaki rivayetin zayıf ve uydurma olduğu tespit edilmiştir.³²³

Sonuç olarak diyebiliriz ki, melekler hakkında aşırı abartılı ifadeler ve anlayışlar yanlıştır. Kur'an'da Allah'ın bildirdiği ve Peygamberimiz (s.a.v.)'in bize açıkladığı özelliklerin dışında bir melek inancına sahip olmamalıyız. Her konuda olduğu gibi melek inancında da vasat olmak durumundayız.

³²⁰ Mârifetnâme, s.21

³²¹ Mârifetnâme, s.31

³²² Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyat*, DİB., Ankara ts. s..91

³²³ Arpaguş, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca, İstanbul 2001, s.288

2.3. Peygamber İncancında Vasatlık

Allah'ın en büyük nimetlerinden birisi de, insanların içinden nesep ve ahlâk bakımından tanıdıkları, en hayırlı ve en vasat olanını peygamber seçmesidir. Seçilen elçi de, insanları dünya ve âhirette kendileri için faydalı olan şeylere çağırır, zararlı olan şeylerden uzaklaşmalarını ister. Onları Allah'a kulluğa, O'nun emir ve yasaklarına uymaya davet eder, şirkten ve küfürden uzak durmaya çağırır.³²⁴

İslâm inanç esaslarından birisi de, Allah'ın görevlendirdiği bütün peygamberlere iman etmektir. Onlara iman konusunda herhangi bir ayırım yapmamaktır. Vasat olan bir mü'min, Allah'ın görevlendirdiği bütün peygamberlere, ayırım yapmaksızın iman eder. Bununla birlikte, Yahudi ve Hristiyanların, sırf bazı cahili ölçülerle, Allah'ın elçilerinin bir kısmını kabul edip bir kısmını inkâr ettiklerini görmekteyiz.

*“Onlar ki Allah'ı ve elçilerini inkâr ederler, Allah ile elçilerinin arasını ayırmak isterler, ‘kimine inanır kimini inkâr ederiz’ derler; bu ikisinin arası bir yol tutmak isterler. İşte onlar gerçek kafirlerdir. Biz de kafirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.”*³²⁵

Yahudiler, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmeyip diğer peygamberlere inandılar, Hristiyanlar ise, Hz. Muhammed dışında kalan diğer peygamberleri kabul edip Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmediler.

Ayrıca, Yahudi ve Hristiyanların bugün ellerinde bulunan Tevrat ve İncil'i incelediğimizde, peygamberlere yakışmayan bazı davranışları onlara atfettiklerini görmekteyiz. Biz bunlardan kısaca birkaç örnek vermek istiyoruz.

Kitab-ı Mukaddeste Hz. Harun'un buzağı heykeli yaparak kavminin ona tapmasına müsaade ettiği ifade edilir.³²⁶ Halbuki Kur'an, Hz. Harun'un buzağı heykelini yapan Samiri'ye engel olamadığını, buzağıya tapınmaktan da onları men etmeye çalıştığını ifade etmektedir.³²⁷ Diğer yandan Hz. Süleyman'ın eşlerinin etkisinde kalarak azıp Allah'tan başka tanrılara tapmaya başladığı,³²⁸ Hz. Nuh'un içki içerek sarhoş olup zina ettiğini³²⁹ v.b. ifade edilerek peygamberlere yakışmayacak davranışlar onlara isnat edilmektedir.

³²⁴ Baabdullah Muhammed Bakerim, *Vasatiyyetü Ehl-i Sünne Beyne'l-Firak*, Mektebetü Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad 1994, s.259

³²⁵ en-Nisa 4/150-151

³²⁶ *Kitab-ı Mukaddes*, Eski Ahid, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1985, Mısır'dan Çıkış, 32/1-6

³²⁷ Tâhâ 20/83-94

³²⁸ Krallar, 11/3-10

³²⁹ Tekvin, 9/18-26

Müslümanların da Hz. Muhammed'i yüceltmek adına, iyi niyetle, bir çok uydurma hadis ve olay naklederek bunları İslâm kültürüne soktuklarını görmekteyiz. Konu ile ilgili çok fazla örnek var ama biz birkaç örnekle konumuzu özetlemek istiyoruz.

Tarikat kültüründe, Peygamberimiz (s.a.v.) hakkında sıkça söylenen “*Sen olmasaydın sen, alemleri yaratmazdım ben*” sözünün Hadis-i Kutsi olarak ifade edildiğini, aslında bunun peygamberimizi övmek adına uydurulmuş bir söz³³⁰ olduğunu görmekteyiz. Aynı anlayışla, Peygamberimiz (s.a.v.)'in isminin her anıldığında salavât getirmenin vacip olduğunu, hatta Allah'ın bile peygamberimizin ismi zikredildiğinde O'na salavât getirdiğini ifade etmişlerdir.³³¹ Bu bakış açısından hareketle, yine peygamberimizi yüceltmek adına, kainattaki her şeyin hatta ilk mevcudatın “*Nûr-u Muhammedi*” den yaratıldığını iddia etmişlerdir. Bu nur öyle bir nur ki, Hz. Adem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar özenle korunarak bütün peygamberlerin alınlarında görülmüştür.

Hz. Adem yaratılışı tamamlanınca, Hz. Muhammed'in nuru iki kaşı arasında parlamaya başlamıştır. Adem Havvâ ile evleneceği sırada melekler Havva için mehir olarak Adem'in Hz. Muhammed'e üç defa salavat getirmesini söylemişler ve üç defa getirilen salavat Havva'nın mehiri olmuştur.³³² Cennetten çıkarıldığında ise Hz. Muhammed'in sevgisini vesile kılarak, Allah'tan af talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Allah ona Hz. Muhammed'i nereden bildiğini sormuş, Adem de cennetteyken isminin her yerde, arşta, levhte yazılı olduğunu, bundan dolayı kendisini tanımanın ve Allah'a yakınlığını bilmenin zor olmadığını söylemiştir.

Bu konuda daha da ileri giderek şöyle bir olay aktarırlar: Bir gün Hz. İbrahim Allah'a “*Beni kelîm kıldın, Muhammed'i ise habîb yaptın, habîb ile kelîm arasında ne fark vardır?*” diye sorar ve “*Kelim bütün işi Allah rızası için, Habîp ise Allah'ın bütün işi onun rızası için olan kimsedir*” cevabını alır.

Abartılarla dikkatimizi çeken bir diğer konu da Hz. Muhammed'in doğumu sırasında ve öncesindeki olağan üstü olaylardır. Hatta bu olağan üstü hadiseler dedesi, anne ve babasına kadar uzanmakta, kabileleri de harikulâde olaylardan hareketle dünyaya gelecek bebeği beklemektedirler. Böylece Hz. Muhammed'in risaletinden önce peygamber olacağını bilmesi gündeme gelmiştir. Ehl-i kitap da Resûl-i Ekrem'in doğumunu beklemektedir. Mesela Yahudiler, Hz. Peygamber'in babası Abdullah'ın doğumunu

³³⁰ el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzili'l-İlbas*, Beyrut 1352/1931, II/164

³³¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman, Kara Davut, *Delâil-i Hayrat Şerhi* (tr.Abdulkadir Akçipek) Rahmet, İstanbul,1976, s.20

³³² Muhammediyye, s.48

kitaplarından öğrenmişlerdir. Çünkü kitaplarındaki bilgiye göre, Yahyâ aleyhisselâm şehid edildiğinde üzerinde bulunan kanlı cübbenin kuruyan kanları, Hz. Muhammed'in babası Abdullah'ın doğumuyla birlikte damlamaya başlayacaktır. Bundan dolayı Yahudiler bu cübbeyi her gün kontrol ederler. Nihayet bir gün kitapta işaret edildiği üzere kanın damlamaya başladığını görürler ve Hz. Muhammed'in babasının doğduğunu anlarlar.³³³

Abdullah ile ilgili başka bir olay da şöyledir: Evlenme çağına gelince Yahudiler son peygamberin babası olacağından Abdullah'ı öldürmek isterler. Bundan dolayı avlanmak amacıyla ıssız bir bölgeye giden Abdullah'ı, bir grup Yahudi takip eder. Âmine'nin babası Vehb de Abdullah'ın Tevrat'ta bahsedilen kişi olduğunu tahkik etmek amacıyla gizlice Yahudilerin arkasından gider. Vehb durumun vahameti karşısında, tek kişinin büyük bir grupla baş edemeyeceğini düşünerek, Abdullah'a yardım etmeyi aklından geçirir. Fakat onun âhir zaman nebisinin babası olma ihtimali üzerinde durarak, bu insanlar karşısında tek başına başarılı olması gerektiğini düşünür ve yardımdan vazgeçer. Neticede Abdullah, büyük bir grubu başından defetmeyi başarır. Vehb de gösterdiği başarısından dolayı onun Tevrat'ta anlatılan Muhammed'in babasının vasıflarına sahip olduğu kanaatine varır ve kızı Âmine'yi onunla evlendirmeye karar verir. Abdullah'a ve Âmine'ye son peygamberin ebeveyni olacaklarından dolayı birçok evlenme teklifi gelmektedir. Vehb gördüklerinden sonra Mekke'ye giderek kızını oğlu Abdullah'la evlendirmek için Abdülmuttalib'e teklifte bulunur.³³⁴

Resûl-i Ekrem'in ana rahmine düştüğü yılda, o zamana kadar görülmedik bolluk ve bereket ortaya çıkmıştır. Hatta feyiz ve imkanlarından dolayı bu yıla, fetih yılı da denmiştir. Bu yılda doğan çocukların hepsi de erkek olmuştur.

Âmine'nin Hz. Muhammed'e hamile kalmasından itibaren doğumuna kadar başından birçok olağan üstü hadise geçmiştir. Bunlardan bir kısmı şöyledir: Hamilelik döneminde birinci aydan itibaren her ay bir peygamber Âmine'nin yanına gelerek "Selâm sana yâ Muhammed" diye seslenmiştir. Adem, Şit, İdris, Nûh, Hûd, İbrahim, İsmâil, Mûsâ ve İsâ bu işi yapan peygamberlerdir. Başka bir rivayette de rüyasında Âmine'ye bir kimse görünüp son ve ulu bir peygambere hamile olduğunu, bu bebeğin Tevrat'taki isminin Ahmed olduğunu, fakat Muhammed ismini vermesinin iyi olacağını bildirmiştir.

Doğum sırasında Âmine'nin başından geçenler de şöyledir: Yalnız bulunduğu sırada, aniden gelen korkunç bir sesle irkilir ve beyaz bir kuşun göğsünü sıvazladığını

³³³ Kara Davut, *Delâil-i Hayrat Şerhi*, s.110

³³⁴ Kara Davut, *Delâil-i Hayrat Şerhi*, s.114

görür. Sonra bir tas içinde getirilen şerbeti içen Âmine, kalbinin nurla dolduğunu hisseder ve etrafını birbirinden güzel hanımların sarmaya başladığını fark eder. Bunlar âhir zaman nebisini tebci için gelmiş olan Hz. Adem'in hanımı Havva, Hz.İbrahim'in hanımı Sâre, Firavun'un hanımı Âsiye, Hz. İsa'nın annesi Meryem ve bir grup hûri'dir. Şiddetli gürültü ve sedanın arkasından doğacak çocuğu cinlerden korumak amacıyla gökten yere kadar ipekli bir perde gerilmeye başlar. Diğer taraftan Âmine çevresinde burunları ve kanatları yeşil kuşların dönmeye başladığını görür, gözünün perdeleri kaldırıldığından yeryüzünün doğusunu ve batısını seyretmeye başlar. Üç sancak getirilir; doğuya batıya ve Kabe'ye dikilir, semada ellerinde cevahirden leğen, ibrik ve altın tas tutan adamlar belirir ve Âmine birden oğlunun doğduğunu görür. Daha sonra Âmine semada içinden at kişnesine benzer seslerin yükseldiği beyaz bir bulutun, Hz. Muhammed'i saracak şekilde kendisine geldiğini fark eder. Bir melek de Muhammed'i kucaklar ve âhir zaman nebisini müjdelemek amacıyla doğudan-batıya bütün yeryüzünü gezdirir, isminin yeryüzündeki şirk, küfür ve tuğyanı yok eden anlamında “mahi” olduğunu bildirir. Sonra bulut aniden açılır ve içinden Muhammed yeşil ipeklere sarılı bir halde çıkar. Başka bir melek de onun getirdiği dinin özelliklerini anlatmaya başlar. Daha sonra gümüş ibrik, zümrüt leğen ve dürülmüş beyaz ipek taşıyan üç kişi görünür. Bunlar taşıdığı ipeği açarak içinden bir mühür çıkarırlar, getirdikleri ibrikteki suyla Muhammed'i yedi defa yıkarlar ve iki omuzu arasına mühür vururlar. Bir saat kadar kanatları altında tuttuktan sonra Muhammed'i Âmine'ye teslim ederler.³³⁵

Bu olaylar İslâm Edebiyatında “Mevlit” kitapları aracılığıyla, manzum olarak da yüzyıllardır okunmaktadır. Anadolu İslâm kültüründe de “mevlid” önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Müslüman halk “mevlid” aracılığıyla bu olayları abartılarıyla birlikte bilmekte ve inanmaktadır.

Hz. Muhammed'in doğumu sırasında yanında bulunan halası Safiye ondan bir nur zahir olduğunu ve altı alâmet belirlediğini anlatır: Doğar doğmaz secdeye kapanmış, başını kaldırdığında da fasih bir lisan ile kelime-i tevhidi söyleyip Allah'ın elçisi olduğunu bildirmiştir. Safiye onu yıkamak istediğinde yıkanıp temizlendiğini bildiren bir ses duymuştur. Sünnetli, göbeği kesilmiş olarak ve sırtında kelime-i tevhid yazılı nübüvvet mührüyle doğmuştur. Secdeye kapandığında da “ümmetim” diye dua etmiştir.

Hz.Muhammed'in doğumuyla birlikte çevresinde meydana gelen bir takım değişiklik ve olağan üstülükler de söz konusudur. Bunlardan bazısı da şöyledir: Hemen

³³⁵ Kara Davut, *Delâil-i Hayrat Şerhi*,s.124

secdeye kapanan Kabe'nin dört tarafından sedalar yükselmeye başlamıştır. Bu sırada Kabe'de uyuyan Abdülmuttalib ses ve gürültüden uyanmış ve duvarların sevinçten titrediğini, Lat ve Uzza gibi putların yere düşüp secdeye kapandığını görmüştür. Başka bir rivayette de doğum sırasında, Kabe'nin ortadan yarılıp ikiye bölündüğü nakledilmiştir. Haşimoğulları bu yarılmanın Abdullah b. Abdülmuttalib'in, Zühreoğulları da Amine'nin babası Vehb'in vefatından kaynaklanmış olabileceğini düşünmüşlerdir. Fakat bu sırada Kabe konuşmaya başlayarak kendisinin bir kimsenin ölmesinden dolayı yarılmayacağını söylemiş ve Hz. Muhammed'in dünyaya gelmeye başladığını haber vermiştir. Süveybe'nin anlattığına göre Hz. Muhammed'in doğmasıyla birlikte her tarafı güzel ve hoş kokular kaplamış, uyumakta olan amcası Ebu Leheb bile kokulardan etkilenerek uyanmıştır. Süveybe Ebu Leheb'e yeni doğan yeğenini müjdelemiş, çok sevinen Ebu Leheb cariyesini sütanne olma koşuluyla azat etmiştir. Ancak Ebu Leheb yeğeninin doğumu sırasında gösterdiği coşkuyu nübüvvetten sonra devam ettirmediği gibi hayatını da ona karşı düşmanlıkla geçirmiştir. Ölümünden sonra cehennem ehlinde olan Ebu Leheb, bir gün rüyada görülmüş ve Pazartesi gecesini yeğeninin müjdelenmesiyle cariyesini azat edip Resul-i Ekrem'e sütanesi yaptığından Pazartesi günleri şahadet parmağı ile orta parmağı arasında gelen soğuk suyu emerek azabının hafifletildiğini anlatmıştır.

Bu gece dünyadaki putların tamamı yüzüstü düşüp kırılırken şeytanın tahtı da baş aşağı çevrilmiştir. Melekler şeytanı kırk gün deryalarda hapsedmişler. Şeytan buradan kurtulunca kaçıp Ebu Kubeys dağına gelmiş ve büyük bir feryatla bağırmaya başlamıştır. Onun sesini işiten şeytan ve cin taifesi etrafına toplanıp ne olduğunu sormuşlar, şeytan da onlara Muhammed'in doğduğunu ve şimdiye kadar rahatça inip çıktıkları gökyüzüne çıkmaktan engelleneceklerini haber vermiştir.

O gece Mecusiler'in bin yıldan beri yanmakta olan ateşleri sönmüş, hatta ateşten hiçbir eser kalmadığı gibi soğuk su damlamaya başlamıştır. Fars diyarına yakın bir bölgede bulunan Save suyu o gece tamamen yok olup sanki üzerinde uzun zamandan beri ateş yanmışçasına sıcaklık ve hararet oluşmuştur. Yine Kisra'nın yirmi iki kubbeli köşkünün on dört kubbesi yıkılmıştır.

Ka'b el-Ahbar da denizlerde "Talmûsâ" denilen yetmiş başı, yetmiş kuyruğu ve yetmiş dağın sığabileceği genişlikte pulları bulunan balığın Resul-i Ekrem'in doğmasına sevinerek bütün denizleri coşturduğunu haber vermiştir.

Verilen örneklerden risaletin Hz. Peygamber'in doğumuna hatta daha da öncesine götürüldüğü görülmektedir. Oysa bu konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'de herhangi bir bilgiye

rastlamak mümkün değildir. Araştırmalar bu süreç ile ilgili rivayetlerin sahih hadis kitaplarında değil de genellikle tarih ve siyer kitaplarında yer aldığı, buradaki rivayetlerinde isnad ve metin tenkidi usullerine dikkat edilmeksizin nakledildiğini haber vermektedirler. Yine bu rivayetlerin ilk dönem tarih ve siyer kitaplarında oldukça sınırlı buldukları, sonraki dönemlerde ise olağan üstü bir zenginliğe ulaştıkları öğrenilmektedir.³³⁶ Doğum sırasında Mecusiler'in bin yıllık ateşlerinin sönməsi gibi dünyanın değişik bölgelerinde meydana gelen olağan üstü hadiselerin de birçok kimse tarafından görülmesi gerekirdi. Fakat bu olayların tek kişi tarafından nakledilmesi bu rivayetlerin tenkidini kolaylaştırmıştır.

Araştırmalar Hz. Muhammed'in doğumu sırasında meydana gelen olağan üstü olayları anlatan rivayetlerin mevzu olduğunu bildirmektedir.³³⁷ Hz. Peygamber'in doğumu ile ilgili olaylar yaygınlık kazanmış olsaydı, İslami tebliğ başladığında, herkesin Resûlullah (s.a.v.)'a iman etmesi gerekirdi. Halbuki olaylar tam aksine cereyan etmiş ve Kureyşliler peygamberliği Hz. Muhammed'e layık görmemişlerdir. Yine bu rivayetler Resul-i Ekrem'in kendisinden nakledilmiş olsaydı, güvenilir hadis kitaplarında da bulunması gerekirdi. Ayrıca yukarıdaki rivayetlerden Hz. Peygamber'in babası Abdullah'la alakalı olanların ve doğum sırasındaki olağan üstülüklerin büyük bir kısmının Ka'b el-Ahbâr, Abdullah b. Selâm gibi mevzû ve İsrâili rivayet nakledilen kimselerden gelmesi, söz konusu rivayetlerin sahih olabilme ihtimali önündeki en büyük engellerdendir. Ayrıca eserlerde Hz. Peygamber'in doğum yılının gününün ve saatinin ihtilafı olduğunun gündeme getirilmesi de bu döneme ait bilgilerin yetersiz olduğunu göstermektedir. Safiyye'den nakledilen Hz. Muhammed'in doğar doğmaz konuşması şeklindeki olayında Hz. İsa'dan zuhur eden mucizeye benzediği dikkat çekmektedir.

Sahih olmayan bu tür haberlerin halk nezdinde itibar görmesi, peygamber sevgisinin halkta sınır tanımaz boyutlarda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Dini niteliği olmayan, değişik din ve kültürlerin etkisi ve insan hayalinin üretimi sayesinde bu tür haberlerin ortaya çıktığı ve halkın temayülüne paralel bir şekilde geliştiği düşünülmektedir.³³⁸

³³⁶ Uyar Gülgün, *Hz. Muhammed'in Risalet Öncesi Hayatına Dair Bazı Rivayet Farklılıklarının Tesbiti* (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993, s.66

³³⁷ Yıldırım, *Enbiya, Hadis Problemleri*, İstanbul, 1996, s.149.

³³⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bk. Arpağuş, *Geleneksel İslâm Anlayışı*, s.152-161

Bu konuda Osmanlı halkının geleneksel İslâm anlayışında etkili olan, Ahmediyye, Muhammediyye, Kara Davut, Envâru'l-Âşıkîn ve Mevlid olarak yazılmış manzum eserlerde çok fazla örnek bulabiliriz.

Diğer yandan Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'i yüceltmek adına, O'nun insan üstü özelliklere sahip olduğu iddia edilmiştir. Örneğin onun terinin, idrar ve dışkısının misk gibi koktuğu, cinsel yönden yetmiş erkeğin gücüne sahip olduğu gibi daha bir çok abartılı ifadeleri görmekteyiz. Bu yüzden onun abdest suyunun hatta tükürük ve balgam gibi atıklarının sahabiler tarafından kapışıldığı iddia edilmiştir.³³⁹ Oysa Peygamberimiz (s.a.v.)'in buna müsaade edeceğini düşünemeyiz. Çünkü onun ne kadar temizliğe ve sağlığa önem verdiğini biliyoruz.

Kur'an-ı Kerim'de Müslümanların peygamberlere nasıl iman edecekleri açıklanırken, hepsinin eşit olduğu ve aralarında fark bulunmadığı vurgulanmıştır.³⁴⁰ Şüphesiz peygamberlerin kendi aralarında bir takım bilgi ve manevi derece farklarının olması söz konusudur. Fakat Allah'ın elçisi olma açısından hepsi aynı konumda bulunan seçkin insanlardır. Hz Muhammed'in son peygamber olması, Kur'an-ı Kerim'in kıyamete kadar korunması, nübüvvetin kendisiyle son bulması gibi nitelikler onu diğer peygamberlerden üstün kılmıştır. Ancak bu üstünlük, yukarıdaki abartılı ve naslara uygunluk arz etmeyen örneklerin uydurulmasını haklı kılmamaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse İslâm, diğer inanç esaslarında olduğu gibi peygamber inancında da ölçülü ve vasat bir dindir. Peygamberleri Allah'ın görevlendirdiği, örnek alınması gereken birer elçi olarak kabul eder. Onların birer insan olduklarını, melek olmadıklarını ve Allah'ın koruması altında oldukları için masum olduklarını kabul eder.

2.4. Âhiret İnancında Vasatlık

İslâm inanç esaslarının en önemlilerinden biri de âhiret inancıdır. Âhirete inanan kişi, bu dünyada yaptıklarının sonucunu mükafat veya ceza olarak alacağı bir ortama inanan, sorumluluğunun bilincinde olan insandır.

Yüce Allah ilk insan Hz. Adem'i yaratmış, ona kendi ruhundan üflemiş,³⁴¹ onu ve soyundan gelecek olan tüm insanlığı yeryüzünde yaşatarak, kendisine kul olup

³³⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. İslamoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed*, Denge, İstanbul, 2001, s.64-100

³⁴⁰ el-Bakara, 2/ 136, 285

³⁴¹ el-Hicr 15/29; es-Secde 32/9; Sâd 38/72

olmayacakları konusunda onları imtihan etmiştir. Bu imtihanın neticesinde, Allah'tan gelen insanın tekrar O'na dönmesi³⁴² kaçınılmaz bir sonuçtur. İnsan bu inançla yaşadığı zaman hayatın bir anlamı olur. Eğer insan âhiret gibi bir sona inanmıyorsa, en küçük bir sıkıntı karşısında yıkılır ve ümitsizliğe kapılarak hayatını mahveder. Geçici bir dünya hayatından sonra ölümle her şeyin bittiğini kabul etmek insanı huzursuz eder. Böyle bir kişi iç dünyasında rahat edemez.

Kur'an-ı Kerim, âhiret hayatına inanmayan bazı tipleri katı kalpli ve mütekebbir insanlar olarak niteler. Bayağı isteklerini tatmin için uğraşan, maddi ve geçici lezzetler peşinde koşan, gönlünü karartan, kibirli acımasız, ölçsüz, yetimi itip kalkan, fakire bakmayan ve bakılmasını teşvik etmeyen kişi, âhireti inkâr eden ve görmezlikten gelen kişidir.³⁴³

Allah Kur'an'da kıyamet ve âhiret ile ilgili yüzü aşkın terkip ve terim kullanmakta, insanın bu gerçekten gafil olmaması gerektiğini önemle vurgulamaktadır. Bu husustaki tekrarlar, konunun önemini belirtmek, sorumluluk duygusunu güçlendirmek, dünya ve âhiret arasındaki mesafeyi kısaltarak, kişinin dengeli ve tutarlı davranış içinde hareket etmesini sağlamak içindir. Âhiret hayatının ve oradaki hallerin, sanki hemen gerçekleşecekmiş gibi göz önüne serilmesi gerekir. İşte Kur'an bunu gerçekleştirmek için canlı tasvirler yapar. Zira insan, âhirette vuku bulacak olayları uzak gördüğü için, dünya hayatında gerekli hazırlıkları yapamamakta, bir takım dengesiz ve ölçsüz davranışlara yönelmektedir.

Bir çok sûrede kainât ve insanın yaratılışından, her şeyin kişinin emrine verilmişinden söz eden ayetlerle, ebedi alemdeki hayatı bir tablo gibi göz önüne seren ayetler, şaşmaz bir ahenk ve tenasüp içinde yer almaktadır.³⁴⁴ Kur'an'ın belirttiğine göre, âhirete nispetle dünya geçici, değersiz, oyun-eğlence, süs ve bir övünmeden ibarettir; asıl hayat âhiret hayatıdır.³⁴⁵ Ancak Kur'an'ın bu ifadesi yanlış anlaşılmalıdır. “Dünya hayatı geçicidir” diyerek ihmal edilmemelidir. Çünkü aynı zamanda ebedi hayata hazırlanmak için dünyaya son derece önem vermek gerekir. Zira kişi burada ektiğini orada biçecektir. İnsan dünyada çalışıp ürettiği ve insanlığa faydalı olduğu ölçüde âhirette mutlu olacaktır.

Dünya ve âhiret hayatına ölçülü bir şekilde önem vermek, birini düşünürken öbürünü ihmal etmemek gerekir. Zira Allah bu konuda bize şöyle buyurmaktadır: “*Allah'ın sana*

³⁴² el-Bakara 2/ 156

³⁴³ en-Nahl 16/20; el-Müddessir 74/43-47; el-Mutaffifin 83/10-14; Maun 107/1-3

³⁴⁴ Bk. El-Mülk, el-İnsan, elMürselât, en-Nebe', en-Nâziat, et-Târık v.dğr.

³⁴⁵ Âl-i İmran 3/14; el-En'am 6/32; el-Ankebût 29/64; Muhammed 47/36 v.dğr.

verdiğinden(O'nun yolunda harcayarak)âhiret yurdunu gözet; ama dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın sana ihsan ettiği gibi sen de (insanlara) iyilik et..."³⁴⁶

Kârun gibi zengin, bir o kadar da kibirli aşırı birinin şahsında yapılan bir öğütte dahi Allah'ın, "*dünyadaki nasibini de unutma*" tarzındaki emri, dünyaya ait çalışmaya ne kadar önem verdiğini gösterir. Bununla birlikte daha sonraki ayetlerde, tamamen kendini unutup dünyaya dalmanın, sorumsuz davranmanın, her tarafa dehşet salmanın getireceği mahcupluk ve korkunç sonuçlar da canlı bir tablo şeklinde gözler önüne serilmekte, dünya ve âhiret anlayışı dengelenerek itidalli ve ölçülü bir yol izlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.³⁴⁷

Kur'an'a göre Âhiret hayatının önemli bir bölümü olan mizanın sonucunda, tartıları ağır gelen kişiler kurtulacak ve cennete gidecek, hafif gelenler ise hüsrana uğrayarak cehenneme gidecektir.³⁴⁸

Âhiret olaylarını cennet ve cehennem hayatını tavsif ve tasvir eden delil ve nasların üslup, muhteva ve esprisine dikkat edildiğinde ebedi hayatın yalnız rûhen olacağını, bedeninin burada rol almayacağını iddia etmek, te'vilde aşırı gitmektir. Bu, ilahi vahyin hedeflediği neticeye uygun bir yorum değildir.³⁴⁹

Ebedi hayattan söz eden âyet ve hadislerin gözler önüne serdiği maddi varlıklar, insanın onu idrak edebilmesi için dünyadakilere benzetilmektedir. Aslında onların mahiyetini, âhirete mahsus özelliklerini Allah'tan başka kimse bilemez. Sonsuz alem olan âhiret hayatının şartları ve halleriyle bu dünyadakileri kıyas etmek ve bu anlayışla bir neticeye varmak yanlış olur. Çünkü ebedi alemdekiler, görülmeyen, duyulmayan, akıl ve hayale gelmeyen bambaşka şeylerdir.³⁵⁰

Mutluluk yeri olan cennetin ve cezalarla dolu olan cehennem hayatının ebediliği konusunda ihtilaf yoktur. Ancak bazı insanlar, azabın ebediliğini kabul etmekle birlikte, ateşin şiddetinin sonsuzluğunu, ilahi merhamete uygun görmemektedirler. Bu konuda Said Nursi, *İşaratü'l-İ'caz* adlı eserinde şöyle demektedir: "*Pekâla, o ebedi ceza hikmete muvafıktır; kabul ettik. Ama merhamet ve şefkat-i ilahiyeye ne diyorsun? Cevap: Kâfir kendi ameliyle bu duruma kesb-i istihkak etmiş ise de, amelinin cezasını çektikten sonra, ateş ile bir nevi ülfet peyda eder ve evvelki şiddetlerden azade olur. O kafirlerin dünyada*

³⁴⁶ el-Kasas 28/77

³⁴⁷ Bk. el-İsrâ 17/13-14; El-Kehf 18/49; el-Enbiya 21/47; el-Mü'minûn 23/102-103 v.dğr.

³⁴⁸ el-A'raf 7/8-9; el-Mü'minûn 23/102-103; el-Karia 101/6-8

³⁴⁹ Çetin, *Ölçü ve Denge*, s. 48-55

³⁵⁰ es-Secde 32/17

yaptıkları a'mâl-i hayriyelerine mükâfaten, şu merhamet-i ilahiyeye mazhar olduklarına dair işaret-i hadisiye vardır.”³⁵¹

Halbuki Kur'an'da cehennemdeki azabın sonsuz olduğu, hatta azabın sürekliliği için derilerinin yenilenecek tekrar tekrar yanacakları³⁵² ve şiddetinin azaltılmayacağı,³⁵³ ifade edilmektedir. Yine Kur'an'da, kâfirlerin yaptıkları iyi amellerin, âhîret hayatında hiçbir faydasının olmadığı da defalarca vurgulanmaktadır.³⁵⁴

Kıyamet alâmetleri, kıyametin kopuşu, haşr, hesap, mizan, sırat, cennet ve cehennem gibi konular değerlendirilirken, tarikat eksenli İslâm anlayışına kaynaklık eden bir çok kitapta aşırı ve abartılı ifadelerle karşılaşmaktayız. Biz konumuzu dağıtmamak için bunlarla ilgili ayrıntılara girmek istemiyoruz. Yine de çok kısa olmak şartıyla birkaç örnek vermek istiyoruz.*

Vehb b. Münebbih'ten naklen Envâru'l-Âşikîn, Ahmediyye, Muhammediyye, Tenbihu'l-Gâfilin gibi eserlerde Kâbe'nin kıyamet günündeki hali ile ilgili şu olay anlatılır: “Allah Teâlâ kıyamet günü arştan ellerinde altından zincir bulunan yetmiş bin melek gönderir. Bunlar Kâbe'yi mahşer yerine götürmek için razı etmeye çalışırlar. Ancak Kâbe kendisini ziyaret edenler bağışlanmadıkça gelmeyeceğini bildirir. İsteği kabul edilince Kâbe mahşer yerine getirilir, hac vazifesini yapanlar için şefaât eder, kendisini ziyaret etmeyenlere de Hz. Muhammed'in şefaâtçi olmasını ister. Daha sonra çevresindeki halkalara tutunan hacılar Kâbe ile birlikte sıratı geçip cennete giderler.”³⁵⁵

Hesap günü peygamberimizin şefaati ile ilgili de söz konusu eserlerde abartılı ifadeler rastlamaktayız. Envâru'l-Âşikîn'de geçen şu örnekte olduğu gibi. “Hesaba çekileceklerin ilki Muhammed ümmetidir. Hesap görülmeye başlayınca Muhammed ümmetinin pîrleri dizleri üzerinde çökerken, yiğitleri de yüzleri üzerine düşer ve “*Yetiş Yâ Muhammed*” diye yardım isterler. Hz. peygamber hemen harekete geçip Allah Teâlâ'ya ümmetinin zayıf olduğunu, kendisinden sonra öksüz kaldıklarını, buna rağmen kendisine kavuşmak için daima çaba harcadıklarını bildirir. Kızı Fatıma, hanımları Hatice ve Aişe'yi, torunları Hasan ve Hüseyin'i ümmeti yerine feda etmeyi düşündüğünü, kendi sevaplarını da onlara

³⁵¹Nursi, Said, *İşaratü'l-İ'caz* (nşr.Abdulmecit Nursi), Zehra, İstanbul, 1999, s.92

³⁵² en-Nisa 4/56

³⁵³ el-Bakara 2/ 162; A. İmran 3/88; en-Nahl 16/85; Fatır 35/36 v.dğr.

³⁵⁴ Bk. el-Bakara 2/ 217; Âl-i İmran 3/22; el-A'raf 7/147 v.dğr.

³⁵⁵Yazıcâde, Muhammed Bican, *Kitab-ı Muhammediyye fi Kemâlâtı Ahmediyye* (nşr.Mustafa Şükrü, Erzurum'lu Mustafa Necip) Baskı yeri yok, 1278h. s.369 ; Yazıcıoğlu Ahmet Bican, *Envâru'l-Âşikîn* (tr.Mahmut Serdaroğlu, A.Lutfi Aydın), Çelik, İstanbul, 2003, s.494

* Daha çok örnek için bk. Arpaguş, *Geleneksel İslâm Anlayışı*, s. 223-279

vermek istediğini söyler. Onlar azap görürken kendisine verilen cenneti, burağı, havzı ve Makam-ı Mahmûdu istemeyeceğini haber verir. Arş, kürsi ve melekler de ağlamaya başlarlar. Bunun üzerine Allah Hz. Muhammed'in dileğini kabul ettiğini bildirerek, rahmet hazinesinden üzerinde kelime-i Tevhid yazılı nurdan bir varak verir.³⁵⁶

Yine abartılı bir örnek te şöyledir. “kıyamet gününde adı Muhammed olan günahkâr bir kişi getirilir. Allah o kimseye azap etmeye utandığını bildirdikten sonra affettiğini haber verir.”³⁵⁷

Yukarıda alıntıladığımız örnekler ve benzerleri, âhîret inancımızı ve İslâm anlayışımızı etkileyen sahih kaynaklara dayanmayan abartılı ifadelerdir. Oysa İslâm her konuda olduğu gibi âhîret konusunda da dengeli ve vasattır. Ahirete inanan kişi ne tamamen dünyaya yönelerek ahireti unuttur, ne de tamamen dünyayı terk ederek ahirete yönelir. Bu konuda “*Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için çalış, yarın ölecekmiş gibi âhîret için çalış*” ilkesine uygun hareket eder.

2.5. Kader İnancında Vasatlık

İslam inanç esaslarından birisi de kaza ve kadere inanmaktır. Kaza ve kaderin bir çok tanımı yapılmıştır. Biz burada İmam Maturidi'nin yapmış olduğu tanımı vereceğiz.

Kader, Allah'ın ezelden ebede kadar, olmuş ve olacak şeylerin zaman ve mekanlarını, sıfatlarını, hususiyetlerini bilip o suretle takdir etmesidir.

Kaza ise, Allah'ın ezelde takdir ve irade buyurmuş olduğu şeylerin, zamanı gelince, ezeldeki ilim, irade ve takdirlerine uygun olarak yaratmasıdır.³⁵⁸

Kaza ve kader konusu, tarih boyunca üzerinde çokça tartışılan bir konu olmuş, bazen aşırılığa gidilerek birbirlerini tekfir edecek derecede suçlamaları beraberinde getirmiştir. Bu konuda tartışmaya sebep olan ve daha doğrusu Kur'an bütünlüğü içinde değerlendirilmediği için farklı yorumlanan dört temel konu vardır.³⁵⁹ Bunlar şöyle özetlenebilir:

- 1- Allah'ın ezelde, olacak olayları önceden bilmesi
- 2- Allah'ın bunu yazması
- 3- Allah'ın bu olayları dilemesi
- 4- Allah'ın yaratması

³⁵⁶ Ahmet Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s.498

³⁵⁷ Ahmet Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s.521

³⁵⁸ Gölcük, Toprak, *Kelâm*, s.236

³⁵⁹ Abdullah Muhammed Ba kerim, *Vasatiyyetü Ehl-i'Sünne Beyne'l-Firak*, s.363-365

Kelâm kitapları konu ile ilgili tartışmaları, mezheplerin farklı anlayışlarını geniş olarak açıklamaktadırlar. Biz konunun ayrıntısına girmeden, bu konuda üç temel görüş hakkında kısaca bilgi vereceğiz. Bunlardan Cebriyye olarak isimlendirilen görüşle, Kaderiye diye isimlendirilen görüş, iki farklı ucu temsil etmektedirler. Birisi ifrata birisi de tefrite kaçmaktadır. Üçüncü bir görüş ise, bu ikisinin görüşünü delilleriyle birlikte değerlendiren, bu delilleri Kur'an bütünlüğü içinde yorumlayarak orta yolu bulan Ehl-i Sünnetin görüşüdür. Şimdi bu konuda Cebriyenin görüşlerine bir göz atalım.

Cebriyye, isminden de anlaşılacağı gibi, zorlama ifade eder. Allah'ın insana hiç irade vermediğini, insanın dünyadaki olayları kendi iradesinin dışında yaşamaya mecbur olduğunu ifade etmiştir. Bunun için Kur'an-ı Kerimi ve hadis-i şerifleri tedkik etmişler ve ilk bakışta icbar ve ikrah (kulların irade ve hürriyetten yoksun olduğunu) ifade eden deliller bulmuşlardır :

“Eğer Allah dileseydi onların hepsini hidayet üzere toplardı. O halde sakın cahillerden olma!”³⁶⁰

“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir.”³⁶¹ “Hayır, Allah, küfürlerinden dolayı onların kalplerini mühürlemiştir.”³⁶²

Cebriyye, bunlara benzer daha birçok ayetten başka şu mealde bazı hadisler de bulmuşlardır: *“Ebedi saadete eren (mü'min), annesinin karnında mü'min diye yazılan kimsedir; bedbaht da annesinin karnında bedbaht diye yazılan kimsedir.”³⁶³*

Cebriyye bu nevi âyet ve hadislerden istidlal ederek bir görüş ortaya koymuş ve bu görüşün esasını şu şekilde ifade etmiştir: Kul fiillerinde mecburdur, onun kendine has hiçbir gücü ve iradesi yoktur. Cebriyye kader mevzuunda başka türlü inanan kimsenin küfre düştüğünü de söylemiştir.

Kaderci (kaderiyye)olarak nitelendirilen diğer bir grup ta Cebriyye mezhebinin görüşünü bir akide olarak beğenmemiş, bu sebeple bizzat kendileri Kur'an ve Hadis-i Şerifi tetkik etmeye başlamıştır. Bunlar da diğer bir kısım âyet ve hadis bulmuşlardır ki bunların zahiri, kulun kendisine has bir iradeye sahip olduğunu, kendi işini kendisi gördüğünü ve binaenaleyh istediğini yapabileceğini ifade ediyormuş. Mesela şu ayetler:

³⁶⁰ el-En'âm 6/35

³⁶¹ el-Bakara 2/ 2/7

³⁶² en-Nisa 4/155

³⁶³ Benzer hadis için bk. *Müslim*, “el-Kader,” 1

“O, kullarının küfrüne razı olmaz.”³⁶⁴ “Semud’a gelince, biz onlara da doğru yolu gösterdik, fakat onlar sapıklığı doğru yola tercih ettiler.”³⁶⁵ “Biz insana yolu gösterdik, ister, şükredici olsun, ister nankör”³⁶⁶

Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: *“Her doğan çocuk fitrat üzere doğar. Nihayet anne ve babası onu Yahûdi, Hristiyan veya ateşperest yapar”³⁶⁷*

Kaderiye diyebileceğimiz bu ikinci grup ta bu tür âyet ve hadislerden ikinci bir görüş ortaya çıkarmıştır. Birinci grubun görüşüne muhalif olan bu mezhebin temeli şudur: kul muhayyerdur, kendi işi kendisine bırakılmıştır, istediğini yapar, hatta rabbinin murat etmediği şeye bile muktedirdir.

Üçüncü bir grup âlim, söz konusu edilen her iki fırkanın da görüşlerini incelemiş, fakat hiç birini de akide olarak benimsememiş ve her iki görüşün de hatalı olduğunu tespit etmiştir. Çünkü cebriyenin ileri sürdüğü birinci görüş, Allah'ın yarattıklarına zulmettiği neticesini doğurmaktadır. Kaderiyenin savunduğu ikinci görüş ise, yüce Yaratıcı'nın, iradesini yarattıkları arasında yürütememesi gibi bir acz ifade etmektedir. Halbuki gerek zulüm, gerek acz O'nun şanına layık değildir. O ki zatını *“Hakimlerin hakimi”* ve *“gücü yetenlerin en üstünü”* diye vasıflandırmıştır. Bir ayette ise Allah Teâlâ yine kendisini şöyle tavsif etmiştir: *“...Bir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Arzın karanlıklarında bir tek dane, yaşı, kuru hiçbir şey yoktur ki apaçık bir kitapta bulunmasın.”³⁶⁸*

Ehl-i Sünnet alimleri, birinci fırkanın delilleriyle amel etmek ile ikinci fırkanın delilleriyle amel etmek arasında bir fark bulunmadığını söylemişler ve hak mezhebin, her iki tarafın delillerini birleştiren, fakat hatalarından salim bulunan mu'tedil bir görüşte bulunabileceğini kabul etmişlerdir. Ehl-i Sünnet, Kur'an ve Hadis-i Şerifi, Cebriyye ve Kaderiyyeye nisbetle daha sağlam bir metodla (terkib metoduyla) tedkik etmişler ve bu sayede her iki görüşü te'lif eden, bununla beraber hatalarını da ortaya koyan âyet ve hadisler bulmuşlardır: *“Eğer sana sebat vermemiş olsaydık, and olsun ki, sen az da olsa onlara meylediverecektin.”³⁶⁹*

³⁶⁴ ez-Zümer 39/7

³⁶⁵ es-Secde 41/17

³⁶⁶ el-İnsan 76/3

³⁶⁷ Müslim, “el-Kader,” 6

³⁶⁸ el-En'âm 6/59

³⁶⁹ el-İsrâ 17/74

“And olsun kadın ona (Yusuf’a) meyletti. Eğer Rabbinin burhanını görmemiş olsaydı Yusuf da ona meyledecekti.”³⁷⁰ “Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz.”³⁷¹

İlk ayette olduğu gibi, sonuncu ayette de kul için bir dileme, bir irade isbat edilmektedir. Fakat bu, ancak Yüce Allah’ın iradesiyle nazif olabiliyor.

Bu üçüncü grup alimlerin dikkatini çeken noktalardan biri de, Allah Teâlâ’nın Kur’an-ı Kerim’inde “görünmeyen”i de “görünen”i de bildiğini beyan buyurmasıdır: “O, görünmeyeni de bilicidir, görüneni de”³⁷² Yüce Allah’ın görünmeyeni (gaybı) bilmesi, eşya ve hadiseleri meydana gelmeden önce bilmesidir; görüneni (şehade’yi) bilmesi ise onları var olduktan sonra bilmesi demektir.

Ehl-i Sünnet alimleri, ilahi teklifin vaki olması ve olmaması bakımından insanın hallerini de tedkik etmişler ve görmüşlerdir ki, Allah Teâlâ, insana, mutlak manada bakmayacak, dinlemeyecek, yemeyecek, içmeyecek gibi bir mükellefiyet yüklememiştir. O’nun emrettiği şey, insanın, iştme, görme ve yeme... vasıtalarını bazı yerlerde (helâl şeylerde) kullanması ve bazı yerlerde de (haramlarda) kullanmamasından ibarettir. O halde Allah’ın emrine taalluk etmesi veya etmemesi bakımından bu iki husus arasında bir fark olmalıdır. Bu fark şu olabilir: İnsan bu iki şıktan birine muktedir kılınmış, fakat öbür şık için kendisine bir kudret verilmemiştir. El titremesi hastalığına kapılmış kimse ile sağlam bir insanın ellerinin hareketi ayrı ayrı karakterdedir. Bu iki nevi hareket arasında bir farkın bulunduğu muhakkaktır. Bu fark da, kulun kendi fiillerini icad etmekte tamamen serbest olduğunu söyleyen Kaderiyyenin ileriye sürdüğü iddiayı doğrulamayacak tarzda, irade ve kudretin varlığından ibarettir.

Ehl-i Sünnetin Kaza ve Kader mevzuunda ortaya koyduğu görüş şu esasa dayanır: Allah Teâlâ gayb ilmine sahiptir, o olacak her şeyi olmadan önce bilir. Allah insanı yaratmış, onu, kendisine doğru yolu gösterecek bir akıl ve mükellef olmasını gerektirecek bir kuvvetle mücehhez kılmıştır. Cenab-ı Hak gayb ilmini yaratıklarından gizlemiş, onlara emirler vermiş, yasaklar göndermiştir. Yüce yaratıcı, kullarını, onlar hakkında önceden sahip olduğu bilgi bakımından değil ve fakat onlara gönderdiği emirler ve yasaklar yönünden mesul tutmuştur. Binaenaleyh insanlar, “itaatkar” ve “asi” olmak üzere, istedikleri gibi hareket ederler. Bu arada dolayısı ile, Allah Teâlâ’nın kendileri hakkında önceden sahip olduğu bilginin sınırlarını da aşmamış olurlar. O halde Allah’ın önceden

³⁷⁰ Yusuf 12/24

³⁷¹ el-İnsan 77/30

³⁷² el-Haşr 60/22

itaatkar olacağını bildiği kimsenin asi, ma'siyeti tercih edeceğini bildiği kimsenin de itaatkar olması düşünülemez. Aksi halde Allah'ın ilmi kemal derecesinde bulunmamış ve mahlukların ilmine benzemiş olur. Çünkü mahlukun ilmi, bilindiği gibi meydana gelmesi de aksinin çıkması da mümkün olan bir ilimdir.

Ehl-i Sünnet'in görüşüne göre, Allah'ın meydana gelecek olan hadiseleri önceden bilişinde, Cebriyenin iddia ettiği gibi herhangi bir zorlama bahis konusu değildir. Bir kimsenin yapmak istediği bir işe dair sahip olduğu kudret, ancak Allah'ın ona yardım etmesiyle veya fiili ona havale etmesiyle tam nâfiz olabilir. Yüce Allah kulunu, yapmak istediği günahattan korursa bu bir lutûf olur; şayet fiili ona havale eder, tamamen onun isteğine bırakırsa bu da adalet olur.

Kulun durumu, Allah Teâlâ'nın, hakkında önceden bir ilme sahip oluşu yönünden ele alınacak olursa, bir cebr şekli göze çarpar. Şayet kendisine tevdi edilen kudret ve ona gönderilen emir ve yasaklar yönünden bakılacak olursa her şey kendi iradesine havale edilmiş gibi görünür. Binaenaleyh burada ne tam bir icbar ne de tam bir serbest bırakılış vardır. Netice ikisi ortası bir durum arz etmektedir ki bu ince nokta çoğu insanın gözünden kaçmaktadır. İşte mevzuyu kökünden kavrayan Ehl-i Sünnet alimlerinin: "kul ne serbest bırakılmış ne de bağlanmıştır" sözünden anlaşılan mana da budur.³⁷³

Sonuç olarak diyebiliriz ki, kaza ve kader konusunda çeşitli aşırılıklara kaçmadan, âyet ve hadisleri yerli yerince, bir bütünlük içerisinde değerlendirip yorumlamak gerekmektedir.. Bu konuda Ehl-i Sünnetin görüşü en mantıklı ve en doğru görüştür. Biz de kader inancında vasat olmanın, ancak Ehl-i Sünnetin görüşüne uymakla mümkün olduğunu düşünmekteyiz.

3. İbadetlerde Vasatlık

İbadet, kulluk demektir. Allah insanları ve cinleri yalnız kendisine ibadet etsinler diye yaratmıştır.³⁷⁴Bu yüzden insanın Allah rızası için yaptığı her türlü davranış, ibadet olarak değerlendirilmiştir.

İslâm ibadetler konusunda da vasat bir dindir. Hiçbir zaman aşırılığı hoş görmemiştir. Buna rağmen gerek Müslümanlarda, gerekse Hristiyanlarda ve diğer dinlerde birçok

³⁷³ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla, İstanbul, 1985, s.285-290

³⁷⁴ ez-Zâriyat 51/56

aşırılıklar görmekteyiz. Bunların çoğu iyi niyetle yapılan aşırılıklardır. Örneğin Hristiyanların aşırılıkları konusunda, Kur'an-ı Kerîm, Hz. İsa'dan sonra Hristiyanların ruhbanlığı ihdas ettiklerini ve bu inanışa göre bazılarının kendilerini tamamen ibadete vererek, her türlü dünya lezzeti ve zevkenden; yeme, içme, evlenme ve buna benzer şeylerden uzak tutmaya hasrederek, nefislerine meşakkat verdiklerini belirten ayette şöyle buyuruyor:

“Sonra bunların izinden ard arda peygamberlerimizi gönderdik. Meryem oğlu İsa'yı da arkalarından gönderdik, O'na İncil'i verdik ve O'na uyanların yüreklerine bir şefkat ve merhamet koyduk. Uydurdukları ruhbanlığa gelince, onu biz yazmadık. Fakat kendileri Allah'ın rızasını kazanmak için yaptılar. Ama buna gereği gibi uymadılar. Biz de onlardan iman edenlere mükafatlarını verdik. İçlerinden çoğu da yoldan çıkmışlardır.”³⁷⁵

Yukarıdaki ayete ifade edilen ruhbanlık, hristiyanların ihdas ettikleri bir yaşayış ve anlayış tarzıdır. Rivayetlere göre Hz. İsa'da sonra, mü'minler inkarcı zorbalar tarafından yok edilmeye çalışılmış, girişilen üç savaşta mü'minler ağır kayıplar vermişler, sağ kalan iman ehli, kendilerinin de ölümü halinde, dine davet edecek kimse kalmayacağı endişesiyle savaş yapmama kararı almış, sadece ibadetle meşgul olmaya başlamışlardır. İşte bu suretle fitneden kaçarak, dinlerinde ihlas ve samimiyet gösteren bu insanlar, dünyanın bütün zevklerinden, fazla yiyip içmekten ve evlenmekten vazgeçmişler, dağlar, mağaralar, oyuk ve hücrelerde ibadetle meşgul olmuşlardır. Ama bir çoğu buna riayet etmeyerek Hz. İsa'nın dinini inkâr ettiler, hükümdarların dinine girdiler; teslis akidesini ortaya attılar, Hz. Muhammed'i inkâr ettiler ve benzeri sapıklıklara düştüler.³⁷⁶

Yani bu ayete göre Hristiyanlar, iki kez yanlışlık yapmışlardır. Birincisi, Allah'ın emretmediği bir şeyi nefislerine vacip kılmışlar, ikincisi ise, Allah'ın rızasını kazanmak uğruna nefislerine vacip kıldıkları şeyin hakkını da verememişlerdir. Hristiyanların ruhbanlık adına yaptıkları bazı da ibadetler ve aşırılıklara örnek olması açısından, söz konusu ayetin tefsirini yaparken Mevdudî'nin verdiği bazı örnekleri buraya alıyoruz.

“Hz. İsa'dan 200 yıl sonrasına kadar Hristiyanlarda ruhbanlık yoktu. Ancak başlangıcından beri Hristiyanlık, bünyesinde ruhbanlık gibi bir sapmanın doğmasına müsait birtakım özellikler taşıyordu. İnzivaya çekilmek, dünyaya sırtını çevirerek dervişler gibi yaşamak, hiç evlenmemek, aile hayatı kurmamak, ahlaken mükemmel olmak için çalışmak, şeklindeki ruhbanlığın temel özellikleri ve bu tür eğilimleri daha Hristiyanlığın

³⁷⁵ el-Hadid 57/27

³⁷⁶ Mevdûdî, *Tefhim*, VI/130

başlangıcında mevcuttu. Bilhassa bekâr kalmak, Hristiyanlıkta bir kutsallık kazanmıştı. Ruhbanlıkta kişinin vücuduna ve doğal yapısına aykırı bir çok uygulama vardır.

Kişinin bedenine eziyet etmesi, takva ölçüsü olarak kabul edildiğinden ötürü, rahipler kendilerine eziyet etmede adeta yarışıyorlardı. Hristiyanların, azizlerin hayatını konu alan menakıb kitaplarında bu olaylar şöyle nakledilmiştir: İskenderiyeli Sn. Makarios sürekli üzerinde 20 kiloluk yük taşırdı. 6 ay bataklıkta yaşadı, öyle ki zehirli sinekler, onun çıplak vücudunda ısırmadık yer bırakmamışlardı. Halefi (takipçisi) Sn. Yusavius şeyhinden de ileri giderek üzerinde devamlı 75 kiloluk yük taşımış ve 3 yıl kurumuş bir kuyu içinde yaşamıştır. Bu süre içinde ise, mısır yemişti. Sn. Besarius 40 gün dikenler üzerinde yatmış ve 40 sene sırtını yere koymazken, Sn. Pahamius ise, 15 sene (başka bir kaynağa göre 50 sene) sırtını yere koymamıştır. Sn. John 3 sene ayakta durmak suretiyle ibadet etmiş ve bu 3 sene içinde hiç oturmamıştır. Yalnız bazı zaman dinlemek için duvara dayandığı olurdu. Yanı sıra sadece Pazar günleri kendisine sadaka verilen yiyeceği yerdi. Sn. Samius Astalit (390 -449) Hristiyanların büyük azizlerinden kabul edilirdi. O her paskalyanın 40 gün öncesinden başlayarak ağzına hiçbir şey koymazdı. Bir defasında tam bir sene tek ayağı üzerinde dikildi. Zaman zaman manastırından ayrılarak kuyu içinde yaşardı. En sonunda Şam'da Siman kalesinin yanında 60 fitlik bir sütun yaptırmış ve onun üstündeki sadece 3 fit'lik açık bir alan üzerinde yağmur, güneş, soğuk, sıcak altında 30 sene hiç aşağıya inmeden yaşamıştır. Yemeğini, müridleri sütunun tepesine merdiven ile çıkararak ona verirler ve pisliklerini temizlerlermiş. Daha sonra kendisini bir iple bu sütuna bağlamış ve kurtçuklar etini yemeye başlamış. Şayet bir kurtçuk onun yarasının üstünden düşerse, onu yerden alır ve yeniden yarasının üstüne koyarak, "Allah'ın verdiği rızkı yiyin" dermiş. Oldukça uzak bölgelerden gelerek bu şahsı ziyaret eden Hristiyanlar, ölümünden sonra onu, Hristiyanlığın en büyük ve kutsal azizi olarak kabul etmişler ve diğer aziz adaylarına bir örnek olarak göstermişlerdir.

O dönemde yaşayan azizler hakkında bu türden birçok menkıbeler anlatılmıştır. Bazılarının 30 sene hiç konuşmadıkları, ormanlarda ot, yaprak vs. yiyerek yaşadıkları, üzerlerinde sürekli yük taşıdıkları, hatta kendi bedenlerine uzuvlarını bağlayarak işkence ettikleri, bazılarının hayvanların barındığı yerlerde, kurumuş kuyularda, eski mezarlarda yaşadıkları, yine bazılarının sürekli çıplak dolaşip, vücutlarını saçlarıyla örttükleri, yürüyeceklerine, yerde yuvarlandıkları vs. nakledilmiştir. Ben şahsen (Mevdudi), Sn. Katrin manastırında kemiklerle dolu bir kütüphane gördüm. Orada azizlerin kafatasları, el, ayak kemikleri ve hatta cam muhafazalar içinde iskeletleri teşhir ediliyordu.

Bu kimselerin bir diğeri özelliği, sürekli pislik içinde yaşamak ve temizlenmekten şiddetle kaçınmaktır. Çünkü yıkanmayı ve suyun bedene dokunmasını takva ile bağdaştıramıyorlar, bedenın temizlenmesinin, ruhun pisenmesi demek olduğuna inanıyorlardı. Sn.Atannasius, Sn. Antony'nin ömrü boyunca ayaklarını yıkamadığını öğünerek yazar. Sn.Abraham Hristiyanlığı kabul ettikten sonra, 50 sene ayaklarını ve yüzünü yıkamamıştır. Yine meşhur rahibe Bakire Silviya, tüm hayatı boyunca parmakları dışında hiçbir yerine su dokundurmamıştır. Bir manastırdaki 130 rahibenin, hiçbir zaman ayaklarını yıkamadıkları ve banyo adını duysalar ürperdikleri övünçle kaydedilmiştir.

Hristiyan ruhbanlığı, evliliği ve aile hayatını fiilen haram kılarak, acımasızca nikah bağlarını koparmıştır. Öyle ki 4. ve 5. asırlarda “bekâr kalmak” en yüce ahlaki erdemlerden biri olarak kabul ediliyordu. Onlara göre iffetli olmanın anlamı, cinsel ilişkiden kaçınmak ve evlenmemektir. Hatta nikahlı olsalar bile kadın-erkek ilişkisi onların iffet telakkilerine tersti. Çünkü pak ve temiz bir ruhsal terakki, nefsi öldürmeyi gerekli kıldığından lezzet ve zevklerden uzak kalınmalıydı. Onlara göre, maddi istekleri yok etmek, insanın hayvani arzularını öldürmek demektir. Dolayısıyla lezzet ve günah aynı şeylerdi. Öyle ki, bir şeyden memnuniyet duymak, hoşlanmak. Allah'ı unutmak anlamına geliyordu. Bu yüzden Sn. Bastil gülmeyi ve tebessüm etmeyi dahi yasaklamıştır. Yine aynı nedenler dolayısıyla bir erkek ile kadının evlenmesi kötü bir fiil olarak kabul görüyordu. Rahipler için değil evlenmek, bir kadının yüzüne bakmak bile günahtı. Nitekim bir kimse evliya veya rahip olmak istiyorsa hanımını terk etmek zorundaydı. Aynı husus erkekler gibi kadınlarında zihinlerine de yerleştirildi. Yani, şayet onlar da semavi saltanatın içine girmek istiyorlarsa, hiç evlenmemelidirler, veya evli iseler kocalarından ayrılmalıdırlar. Sn. Jerom gibi ünlü bir Hristiyan alim şöyle diyor: “Şayet bir kadın İsa uğruna bakire kalır ve ömrü boyunca evlenmezse, o artık İsa'nın gelini olur. O kadının annesi de Tanrı'nın yani İsa'nın kayınvalidesi olma şerefine erer.” Yine Sn. Jerom bir başka yerde, “İffetin kılıcıyla evliliğin ipini kesmek, bu yolun yolcusu için ilk şarttır.”demektedir. Böyle bir talimatın evli bir kadın ile erkek üzerindeki ilk etkisi, onların mutlu evliliklerinin son bulması şeklinde tezahür etmekteydi. Çünkü Hristiyanlıkta boşanmak söz konusu olmadığından, kadın ve erkek ayrı kalmak zorundalardı. Örneğin iki çocuk babası olan Sn. Nilus, ruhbanlığın etkisi altına girdiğinde, karısını ağlar bir halde bırakarak, ondan ayrılmıştır. Sn. Ammon zıfak gecesinde, karısına iffet üzerine vaaz etmiş ve sonunda her ikisi de hayatları boyunca ayrı yaşamak konusunda anlaşmışlardı. Sn. Abraham ise, daha ilk gece karısını bırakarak kaçmıştır. Aynı davranışı Sn. Alex'te yapmıştır. Öyle ki Hristiyanların aziz

menkıbelerini anlatan kitapları, bu tür örneklerle doludur. Kilise, ilk üç asır süresince bu şiddetli ve aşırı tutum karşısında olmuştur. Nitekim bu zaman boyunca bir kimsenin papaz olabilmesi için, bekârlık şartı aranmıyordu. Yahut papaz olmadan önce evli olan bir kimsenin, hanımı ile birlikte hayatını sürdürmesinde bir mahzur görülmemiştir. Ancak papaz olduktan sonra evlenmeye izin yoktu. Ayrıca dul bir kadınla evlenen, iki karısı veya cariyesi olan bir kimse de papaz olamazdı. Bu düşünceler 4.asra kadar yavaş yavaş o derece kök salmıştır ki, kiliseye hizmet edenlerin evlenmeleri çok kötü bir davranış olarak görülmeye başlanmıştır. M.S. 362’de, Gingira konsülünün son meclisinde bu tür düşünceler (ruhbanlık) dine aykırı kabul edilirken, çok kısa bir zaman sonra, M.S.386’da Roma konsülünde tüm papazlara evlilik hayatından uzak kalmaları tavsiye edilmiştir. Bir sene sonra Papa Serikius, papazların evlendikleri ya da evli olup hanımlarıyla ilişkilerini sürdürdükleri taktirde azledilmelerini bildiren bir emirname çıkarmıştır. Sn. Jerom, Sn. Embruz, Sn. Ağustiun gibi ileri gelen Hristiyan alimler de bu emirnameyi kesinlikle onaylamışlardır. Az çok muhalefetin sonunda ise, batı kiliselerinde titizlikle uygulanmaya geçilmiştir. Bu dönemde, papazların eşleriyle ilişkilerini sürdürmeleri ile ilgili şikayetlerin dinlenmesi için meclisler tertiplenmiştir. Zira yeni çıkan kanuna göre, papazların bu davranışı gayri meşru idi. Bu tür yeni çıkan problemleri çözüme kavuşturmak ve ıslah etmek amacıyla, evli olan papazların açık yerlerde yatmalarını öngören ve karılarıyla yalnız kalmalarını engelleyen yasalar çıkarılmıştır. Hatta bir papazın hanımıyla görüşebilmesi için, onlarla beraber en az iki kişinin daha bulunması şart koşulmuştur. Sn. Gregory, bir papazın hanımından 40 yıl ayrı yaşadığını ve öyle ki hanımı, ölümü anında yanına geldiğinde, ona “benden uzak dur” dediğini övünçle nakleder.

Ruhbanlığın en korkunç yönü sıla-i rahimin kökünü kazımak istemiş olmasıdır, onlar insanlardaki, anne, baba, kardeş ve evlat sevgisini yok etmeye çalışmışlardır. Bu Hristiyan azizler, çocukların anne, baba ve kardeşlerine, anne ve babasının çocuklarına sevgi duymasını günah saymışlardır. Onlara göre, ruhsal yüceliş için bu duygu ve ilişkilerin ortadan kaldırılması gerekir. Nitekim Hristiyanların kendi azizleriyle ilgili menkıbelerinde, bu mukaddes ilişkilerin nasıl parçalandığına, insanlara din adına nasıl zulmedildiğine dair korkunç hadiseler anlatılır. Örneğin rahip Evagirius, anne ve babasını terk edip, yıllarca çöllerde dolaşmış ve anne babası onun hasreti içinde çırpınıp durmuştur. Yıllar sonra anne ve babasından gelen mektuplar kendisine ulaştığında, “onları okuduktan sonra insani duyguları uyanır korkusuyla”, daha mektupları açmadan ateşe atmıştır. Sn. Theodoros’un annesi ile kızkardeşi, pek çok papazdan aldıkları referans mektuplarıyla, Sn. Theodoros’un

kaldığı manastıra gitmiş, oğul ve kardeşlerini bir kez olsun görmek üzere müracaatta bulunmuşlardır. Fakat Sn. Theodoros onlarla görüşmeyi reddetmiştir. Sn. Markus'un annesi ise, oğlunun kaldığı manastıra giderek, oradaki pisikopostan binbir rica ile oğlunu görmek için izin almış, ayrıca piskoposa, kendisi ile görüşmesi için, onu ikna etmesini istemiştir. Sn. Markus ise annesi ile görüşmeyi reddetmiş, ama pisikoposun emrini yerine getirmek amacıyla, kıyafetini değiştirip, gözlerini kapatarak annesinin karşısına çıkmıştır. Böylece annesi oğlunu tanımadığı gibi oğlu da annesini görmemiştir...

Dünyaya sırt çevirmek, derviş olmak v.s. gibi iddialarına rağmen kilise, servet, mal ve mülk elde etmeden de geri kalmamıştır. Beşinci asrın başında bile, Roma'da Papa, krallar gibi sarayda oturuyordu. Şehirde dolaşmaya çıktığı zamanlar, bir kraldan daha az debdebeli ve şatafatlı değildi. Sn. Jerom kendi döneminde (IV. Asrın son zamanlarında) papa ve papazların verdikleri davetlerin valilerin verdiği davetlerin yanında bir hiç mesabesinde olduğundan şikayet eder. Nitekim yedinci asra gelindiğinde manastır ve kiliselerde servet bir sel gibi akıtılmaktaydı. Halkın zihnine, bir kimse en büyük günahı işlemiş olsa bile, azizlerin kabirlerinde, manastırlarda veya kiliselerde bir kurban adarsa günahının affedileceği düşüncesi yerleştirilmiştir. Tabii ki böylece ruhbanların kendisinden kaçtıkları dünya, onların ayaklarına gelmiş oldu. Ancak meselenin en kötü yanı, ruhbanlığın halk nezdindeki kutsallığını bilen birçok kurnaz kişinin derviş kılığına girerek, rahipler sınıfına dahil olmasıdır. Bu kurnaz kişiler, dünyayı terk etmek bahanesiyle öyle bir servet elde etmişlerdir ki, dünyaperestleri dahi geride bırakmışlardır.

İffet hususunda ruhbanlık, fitrata karşı savaş açtığından ötürü çok büyük bir hezimete uğramıştır. Nefislerini öldürmek adına, bazı riyazet ve çileler için rahip ve rahibeler manastırlarda bir yerde kalırlar ve bazen –riyazet heyecanından(!) olsa gerek- kendilerini ispat için birlikte aynı yatağa girerlerdi. Meşhur rahip Sn. Evagrius, Filistin rahipleri hakkında övünçle şunları yazmaktadır: “Onlar nefisleri üzerinde öyle kontrol sahibi idiler ki, rahip ve rahibeler birlikte yıkanır. Rahipler rahibeleri çıplak olarak görmekten, onlara dokunmak hatta onları kucaklamaktan bile etkilenmezler. Çünkü fitratları onların iradelerini yenemez. Gerçi yıkanmak onlara göre kötü bir şeydi ama onlar nefislerini öldürmek ve ibadet kastıyla yıkanıyorlardı.” Filistin manastırlarının sonu hakkında ise, Nyssa'lı Sn. Gregory (ö.M.S.326) manastırların genelevi haline geldiğini yazmaktadır.

Görüldüğü gibi, fitrata karşı savaş açanlardan, fitrat muhakkak intikamını almaktadır. Ruhbanlar da fitrata karşı savaş açtılar ve VIII. asırdan XI. asra kadar Hristiyanlık tarihi, kendilerinin kara bir lekesi olacak kadar ahlâki bataklığa düştüler. X. asırda İtalyan bir

papaz, şöyle yazmaktadır: “Şayet kilise ve manastırlardaki din adamlarını kötü ahlâktan yargılayacak olsak, gençlerin dışında hiçbir din adamı ceza almaktan kurtulamaz. Yine gayr-ı meşru çocukları kilise hizmetinden men etsek, kilisede hizmet edecek genç kalmaz...”³⁷⁷

Hristiyanlığın ruhbanlık adı altında ibadetler konusundaki bu aşırılıklarına karşın İslâm, her konuda olduğu gibi, Allah'a kullukta da dengeli bir ibadet anlayışı geliştirmiştir. İslâm'ın ibadetler konusundaki vasatlığını Şatibi, el-Muvafakât adlı kitabında şöyle açıklamaktadır:“Resulullah’ın ve değerli sahabelerinin tutmuş oldukları yol orta yoldur. Resulullah, bazı sahabilerin rahipler gibi evlenmeksizin uzlete çekilerek yaşama teklifini geri çevirmiştir. Muaz, cemaatle namaz kıldırırken çok uzatmış ve bu yüzden şikayete konu olmuştu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) kendisine: *Muaz! Sen fitneci misin?* diye ağır uyarıda bulunmuş ve: *“İçinizde dinden nefret ettirenler var”* buyurmuştur.³⁷⁸ Yine O şöyle buyurmuştur:

*“(Ashabım!) Doğruluğa dikkat edin, ibadetlerinizde ifrata düşmeyin. (yolcu gibi) gündüzün ilk ve son saatlerinde yürüyün, gecenin bir saatinden de istifade edin. (her hal ve hareketinizde) itidali elden bırakmayın ki maksadınıza ulaşasınız.”*³⁷⁹ Bir başka defasında:

*“Amellerden güç yetirebileceğiniz şeyleri yapmaya çalışınız. Çünkü siz usanmadıkça Allah asla sevap vermekten usanmayacaktır”*³⁸⁰ buyurmuştur.³⁸¹

Aynı şekilde, *“Aşırılık gösterenler helak oldu”*³⁸² buyurmuştur. Diğer bir hadisinde ise, *“kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir”*³⁸³ buyurmuştur.

Hz. Peygamber bu hadislerini, devamlı her gün oruç tutmak, geceleri devamlı namaz kılmak, kadınlara yaklaşmamak ve benzeri daha önceki ümmetler için geçerli olan fakat yüce Allah'ın *“ ... onların ağır yüklerini indirir, zor tekliflerini hafifletir”*³⁸⁴ buyruğu ile bu ümmetten kaldırdığını bildirdiği ağır işlere yeltenen ve böyle hayat sürmeye azmeden kimseler hakkında söylemişlerdir.³⁸⁵

³⁷⁷ Mevdûdî, *Tefhim*, VI/132-136

³⁷⁸ Buhârî, “Edep,” 74; Müslim, “Salat” 178

³⁷⁹ Buhârî, “Rikâk,” 18

³⁸⁰ Müslim, “Sıyam,” 177

³⁸¹ Şâtübî, *Muvafakât*, IV, 260

³⁸² Müslim, “İlim” 7

³⁸³ Buhârî, “Nikâh,” 1

³⁸⁴ el-A'raf 7/157

³⁸⁵ Şâtübî, *Muvafakât*, I, 344-345

Peygamberimiz (s.a.v.) döneminde, sahabeden bazı kişilerin de ibadette aşırılığa meylettiklerini, Peygamberimiz (s.a.v.)'in ise bunları uyardığını görmekteyiz. Örneğin, Osman b. Maz'un (ö.624) hakkındaki rivayetler, onun kendisini gece ve gündüz tamamen ibadete verme eğilimi içinde olduğunu göstermektedir. O, bu niyetle Hz. Peygamber'den izin isteyerek bekârlığı tercih etmek, nefis ve şehvet duygularını tamamen yok etmek istemişse de, Peygamberimiz buna müsaade etmemiştir.³⁸⁶ Bu hadiseyi gören ve nakleden Sa'd b. Ebi Vakkâs (ö.675), rivayetine şunu ilave ediyor: "Eğer Peygamber onun için tebettüle, yani kadınlarla ilişkiyi tamamen kesmesine ve böylece dünyadan el etek çekmesine izin buyursa idi, biz de hadım olurduk."³⁸⁷

Aslında Osman b. Maz'un'un bu ruhbanlık ve tebettül eğilimi daha başlangıçtan itibaren mevcuttu. Onun, içinde oturup ibadet edeceği özel bir ev yaptığı haberi Resûlullah (s.a.v.)'in kulağına gelince, derhal onun yanına gitmiş, içinde bulunduğu evin kapısının iki yan dilmelerini tutarak, iki veya üç defa şöyle buyurmuştur: "*Ya Osman! Şüphesiz ki Allah beni ruhbanlıkla göndermedi ve Allah katında dinin en hayırlı ve makbulü, baştan başa kolaylık olan İslâm dinidir.*"

Osman b. Maz'un'un bu aşırılığı ve Hz. Peygamber'in onu insan fıtratına uygun bir itidâl ve denge çizgisine çekmek için gösterdiği gayrete rağmen, Osman'ın buna karşılık verdiği cevabı, sahabenin ileri gelenlerinden de olsa bir mü'minin sünneti yanlış anlaması ve değerlendirmesi halinde, her zaman patolojik bir dini hayatın içine düşebileceğini göstermektedir.³⁸⁸

Hz. Peygamberin bizzat kendileri de, hem insanlar içerisinde iken, hem de tenhada bulduklarında ruhsatlardan istifade etmişlerdir. Mesela, yolculuk esnasında namazını kısaltması ve orucunu tutmaması, (attan düşüp) yanı soyulduğu zaman namazı oturarak kılması, rükû etmek istediği zaman ayağa kalkıp biraz okuyup sonra rükûya gitmesi gibi. Hz. Peygamberin ashabı da aynı yola girmişler ve hiçbir zaman bu sebepten dolayı birbirlerini kınamamış ve azarlamamışlardır.³⁸⁹

Buna rağmen, İslâm kültürüne tarikatlar aracılığı ile giren bazı bid'atlar, İslâm adına ve ibadet niyetiyle yapılmaktadır. "Nefsimi tezkiye edeceğim" diyerek eşinden uzak duran, eşini ve çocuklarını terk ederek uzak diyarlara gidip oralarda tekkelerde yaşayan, sünnet

³⁸⁶ Buhârî, "Nikâh," 8

³⁸⁷ Buhârî, "Nikâh," 1

³⁸⁸ Âşık, Nevzat, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu*, Tıbyan, İzmir, 2003, s.116-118
Daha fazla örnek için bk. s.116-150

³⁸⁹ Buhârî, "Savm", 37; Müslim, "Sıyam", 95-100

kabul ettiği için yazın sıcak günlerinde cübbe giyerek dolaşan şeyhlere, dervişlere rastlamaktayız. Öte yandan Peygamberimiz (s.a.v.)'in yapmadığı bazı ibadetleri yapan, örneğin üç aylarda, üç ay boyunca aralıksız oruç tutan, mübarek gecelerde sabaha kadar uyanık durarak gündüzleri uyuklayan ve buna benzer birçok bid'ati, sünnet kabul ederek yapan kişilerle karşılaşmaktayız.

3.1. Namazda Vasatlık

Allah insanları yaratıp başıboş bırakmamış, onların günlük yaşantısını dahi programlayarak beş vakit namazı emretmiştir. Günde beş defa Allah'ın huzuruna çıkan insan, Allah'a karşı sorumluluğunu ve kulluğunu hatırlayarak O'na ibadet etmektedir. Dolayısıyla namaz kılan bir insanın hayatı dengeli, ölçülü ve vasat olur. Çünkü namaz, insanı kötülüklerden, ahlâksızlıktan uzaklaştırarak³⁹⁰ onu güvenilir, dürüst ve ne yapip ettiğini bilen bir insan haline getirir.

Kur'an-ı Kerîm'de Allah, namaz esnasında sureleri okurken dahi ölçülü olmamızı emrediyor. “...*Namazda pek bağırma, sesini o kadar da kısıma. İkisinin arası bir yol tut...*”³⁹¹ Bu ayetin tefsirini yaparken Râzi, Allah'ın iki aşırılıktan, yani ne çok yüksek ne de çok alçak sesle okumaktan men ettiğini ve, “*ikisi arası bir yol tut*” buyurarak itidâli emrettiğini ifade ettikten sonra, şöyle bir rivayet aktarır: “Hz. Peygamber bir gece sahabenin evlerini dolaşır. Hz. Ebû Bekir'in, namazda Kur'an okurken sesini kısıtığını; Hz. Ömer'in de sesini yükselttiğini görür. Gündüz olup da Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer yanına gelince, Resûlullah (s.a.v.), Hz. Ebû Bekir'e: “sesini niye kısıyorsun?” der. O da: “ben rabbime münacât ediyorum; O benim hacetimi zaten biliyor” diye cevap verir. Hz. Ömer'e de “sesini niçin yükseltiyorsun?” diye sorunca, O da: “şeytanı kovuyorum ve uykuyu da dağıtıyorum” der. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'e sesini biraz yükseltmesini; Hz. Ömer'e de, sesini biraz alçaltmasını emreder.”³⁹²

Hz. Peygamber'e ilk gelen ayetlerden olan Müzzemmil sûresinin ilk bölümünde, gece namazına kalkan Allah Resûlü'nün, gecenin bir kısmında namaz için kalkması emredilmektedir. “*Geceyi tamamen değil de, yarısını yahut yarıdan az eksikliğini veya fazlasını yatmadan ibadetle geçir ve Kur'an'ı tane tane oku.*”³⁹³ Oysa Peygamberimiz (s.a.v.) ve bir grup arkadaşı, gecenin büyük bir kısmında namaz kılıyor ve uykusuz

³⁹⁰ el-Ankebût 29/45

³⁹¹ el-İsrâ 17/110

³⁹² Râzi, *Tefsir*, XX, 160

³⁹³ el-Müzzemmil 73/2-4

kalıyorlar, hatta ayakları şişene dek ibadet ediyorlardı. “*Senin gecenin üçte ikisine yakın kısmını, (bazen) yarısını, (bazen de) üçte birini yatmadan (ibadetle)geçirdiğini ve beraberinde bulunanlardan bir topluluğun da (böyle yaptığını) Rabbin elbette biliyor. Gece ve gündüz ölçüp biçen ancak Allah’tır. O sizin bunu sayamayacağınızı bildiği için, sizi bağışladı. Artık Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyun. Allah bilmektedir ki, içinizden hastalananlar olacak, diğer bir kısmı Allah’ın lutfundan (rızk) aramak üzere yol tepecekler, başka bir kısmınız da Allah yolunda çarpışacaklardır...*”³⁹⁴

Ayetlerin tefsirini yaparken Râzî, gece ibadeti ile ilgili sürenin en az ne kadar olacağı ile ilgili olarak bir çok farklı görüşü zikrettikten sonra, konuyu şu şekilde bağlar: ayetin manası, “gecenin yarısı müstesna, gece kalk” şeklindedir. Böylece elde edilen netice, “sen gecenin yarısını kıyamda geçir” manası olmuş olur. Daha sonra Allah, “*yahut ondan birazını eksilt*” buyurmuştur ki bu, “yahut o yarıdan yarısını eksilt” demek olur. Böylece geriye dörtte bir kalmış olur. Allah daha sonra, “*yahut onun üzerine artır*” buyurmuştur ki bu, “bu yarının üzerine yarısını kat” demektir. Böylece de toplam, dörtte üçü olmuş olur. Bu durumda âyet, Hak Teâlâ’nın, Hz. Peygamber’i, gecenin yarısının tamamı, dörtte birini ve dörtte üçü sırasında muhayyer bıraktığı neticesine varır. Bu izaha göre, mutlaka yerine getirilmesi gereken gece kıyama, dörtte bir olmuş olur. Bunun üzerine ilave ise, mendup ve nafil olur.³⁹⁵

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü gibi Allah, Hz. Peygamber’e zorunlu olan, mü’minlere ise nafil olan gece ibadetinde bile ölçüyü kaçırmamak gerektiğini ifade ediyor. Yirminci ayetin sonunda da, gece boyunca uykusuz kalmanın mü’minlerin üzerine ağır geleceğini bildiği için onları bu konuda mecbur etmiyor ve ölçüyü kaçırmadan uykuya da zaman ayırmalarını emrediyor.

İbadetlerden maksat nefsi öldürmek değil, ihsan derecesine ulaşmayı sağlamaktır. Ancak bu sağlanırken, insan için gerekli olan ihtiyaçların karşılanması engellenmeyecek, herhangi bir hakkın ihlâlüne imkan verilmeyecektir. İbadet adına iyi niyetle yapılan birçok davranış, bir sonraki nesil için, semavi bir zorunluluk gibi zannedilmeye başlar. Bir sonraki nesil ise o zannı kesin bir bilgiye dönüştürür. Bunun sonucunda din muharref bir hal alır. Allah’ın, “*Uydurdukları ruhbanlığa gelince, onu biz yazmadık. Fakat kendileri Allah rızasını kazanmak için yaptılar.*”³⁹⁶ buyruğu bu manayı ifade eder.

³⁹⁴ el-Müzzemmil 73/20

³⁹⁵ Râzî, *Tefsir*, XXX, 187

³⁹⁶ el-Hadid 57/27

Eğer bir kimse, Allah'ın ancak zor ibadetlerle razı olacağına, şayet bu konuda ihmal gösterirse, kendisi ile nefis terbiyesi arasına büyük bir perdenin gireceği ve bu durumda Allah'ın hakkına riayette büyük bir kusur göstermiş olacağı zannını taşırsa, o kişi bu zannı doğrultusunda muaheze olunur ve itikadınca nasıl yapması gerekiyorsa o şekilde hareket ederek, tefrit (ihmal) halinden çıkması istenir. Eğer bunu yapmazsa, o zaman bilgisi, kendi aleyhine döner ve zararlı bir hal alır; aydınlatıcı olmaktan çıkar, zulmete dönüşür. Bunun sonucunda da nefsindeki kusur sebebiyle kulluğu kabul olunmaz.

Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Sizden biri namaz kılarken uyuklarsa, uykusu dağılıncaya kadar yatsın. Zira uyuklayarak namaz kılarca, ne yaptığını bilemez; belki istiğfar ediyorum diye kendisine söver.”*³⁹⁷ Yani Resûlullah (s.a.v.) şunu demek istemiştir: kişi usandığı ve uykulu olduğu bir anda, içinde bulunduğu halin etkisiyle tâat ile tâat olmayan şeyi ayıramaz. Bu durumda ibadetin hakkını nasıl verebilir?!

Yine Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Din kolaylıktır. Hiçbir kimse yoktur ki, din hususunda (amellerim eksiksiz olsun diye) kendini zorlasın da din, ona galebe etmesin. (yani ezilip tamamen amelden kesilmesin) Öyleyse orta bir yol tutun, ona yaklaşın, sevinin. Sabah, akşam ve gecenin bir kısmında yardım isteyin”*³⁹⁸

“Orta yol”dan maksat, üzerinde devamlı olma imkanı bulunan itidâl halidir. “ona yaklaşın” sözünden maksat ise, “sizler O’na, ancak zor ameller yaparak yaklaşacak kadar uzak değilsiniz” demektir.³⁹⁹

Buna rağmen Peygamberimiz’in sahabelerinden bazılarının nafile namazlar konusunda aşırıya kaçan bir tutum içine girdiklerini, peygamberimizin ise bunları uyardığını görmekteyiz. Bu konuda Enes b. Malik’ten bir rivayet aktarmak istiyoruz.

“Enes b. Malik şöyle naklediyor: bir defasında Nebi (s.a.v.) mescide girdi. Birden mescidin iki direği arasına çekilmiş bir ip gördü ve: *“bu ip nedir?”* diye sordu. Sahabiler: *“bu Zeyneb’in ipidir. O burada namaz kılar. Namazda ayakta durmaktan yorulunca ve gevşeklik hissettiği zaman ipe tutunur”* dediler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *“Hayır! (bu doğru değil) ipi çözünüz. Sizden biriniz zinde ve dinç olduğu sürece namaz kılsın, yorulduğu zaman ise otursun”*⁴⁰⁰

³⁹⁷ Buhârî, Vudû, 53

³⁹⁸ Buhârî, “İman,”29

³⁹⁹ ed-Dihlevî, Şâh Veliyyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa* (tr.M. Erdoğan), Ankara 2003 II/75-76

⁴⁰⁰ Buhârî, “Teheccüd”18; Müslim, “Müsafirûn”219

Görüldüğü gibi Resûlullah (s.a.v.), ibadetin canlı ve istekli olduğu zamanlarda yapılmasını istiyor ve bu konuda itidâli yani orta yolu teşvik ve tavsiye buyuruyor.

3.2. Nafile İbadetlerde Vasatlık

Nafile ibadetler, yapıldığı zaman sevap kazanılan, terk edildiğinde her hangi bir günah ve yükümlülüğün olmadığı ibadetlerdir. Buna rağmen bazı insanların nafile ibadetlere, farzmiş gibi önem verdiklerini veya insanları nafilelere yöneltmek için, abartılı bir şekilde, nafile ibadetlere çok büyük mükafatlar verileceğini söylemektedirler. Bunları duyan veya okuyan İslâmi bilgisi eksik insanlar, o zaman farzlardan daha çok nafilelere yönelmekte, bazen de nafileleri yapıp farzları yapmadan bile cennet gireceğine inanmaktadırlar. Mesela, kandil gecelerinde, sabaha kadar namaz kıлып tespih çeken, o gecelerin dışında başka ibadet etmeyen, hatta beş vakit namaz kılmayan fakat, Ramazan aylarında teravihleri kaçırmayan insanlarımız vardır. Bütün bunlar, nafileleri överken, farzdan daha önemliymiş gibi gösteren anlayışların birer göstergesidir. Bu konuda yaşadığımız toplumda çok fazla örnek verebileceğimiz kaynak mevcut ama, biz bunlardan birkaç örnek aktararak konumuzu özetlemek istiyoruz.

Bir kimse Cuma gecesini ilk rek'atta Fatiha'dan sonra Kâfirûn, ikinci rek'atta Nasr suresini okuyarak namaz kıldığında bütün ilahi kitapları okumuş ve seksen yıl ibadet etmiş gibi sevap alır, cennette bedenindeki kıllar sayısınca şehre sahip olur, öldüğünde şehid mertebesine ulaşır ve hesaba çekilmeden cennete girer. Yine bir kimse Cuma namazını kıldıktan sonra dünya kelamı konuşmadan Fatiha, İhlas ve Muavizeteyn surelerini yedi defa okursa öbür cumaya kadar bütün afetlerden ve şeytanın şerrinden korunur. Diğer bir rivayette ise, Cuma günü cemaatle Cuma namazını kılana, makbul bir hac sevabı, aynı gün ikinci namazını cemaatle kılana, umre sevabı yazılacağı ve Cuma günü Allah'ın o gün hürmetine, altıyüzbin cehennemliği azad edeceği bildirilmiştir.⁴⁰¹

Kur'an-ı Kerim'de de bu konuya dair bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Haftanın gün ve gecelerine nispet edilen namazların ve Cuma gününde yapılan ibadetlerle ilgili rivayetlerin aslının olmadığı⁴⁰² bu konuyla ilgili benzer üsluptaki haberlerin zayıf, mevzu

⁴⁰¹ Geylani, Abdulkadir, *Günyetü't-Tâlibîn İlim ve Esrar Hazinesi* (tr.A.Fârûk Meyân), I-II, Bereket, İstanbul, 1974, II, 373

⁴⁰² eş-Şevkani, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidu'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a* (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Beyrut, 1407/1987, s.58-60.

ve münker kategorisine girdiği belirtilmiştir.⁴⁰³ Fakat konuyla ilgili rivayet bolluğu bu konuların halkın yaşam ve inanç dünyasındaki yerine ve önemine işaret etmektedir.

Geleneksel kültürümüzde çokça okunan dua ve Yasin cüzlerinde, farz olan ibadetlerden ziyade, nafileler üzerinde durulmuş ve birbirinden abartılı ve teşvik edici anlatımlara yer verilmiştir. Bu ibadetlerin dünyada, kabirde ve ahirette sağlayacağı faydalardan bahsedilmiştir. Mesela, Allah Musa'ya fakirlikten kurtulmak için kuşluk namazını, ölüm sarhoşluğundan emin olmak için akşam ile yatsı arasında namaz kılmasını, kabir azabından kurtulmak için iki veya dört rek'atlık bir namaz kılmasını, kıyamette emniyette olması için de Receb ayında oruç tutmasını öğütlediği,⁴⁰⁴ ifade edilmiştir.

Yine ifade edildiğine göre, Berat gecesinde yapılan ibadetlerin de sınırsız faziletleri vardır. Çünkü Resul-i Ekrem bu gecede Araplar arasında meşhur olan Kelb kabilesinin koyunlarının kılı sayısınınca ümmetinin asilerine rahmet edileceğinden bahsetmiştir. Yine Hz. Peygamber falcılar, sihirbazlar, üç günden fazla dargın duranlar, içki içip tövbe etmeyenler, ana babaya asi olanlar, riyakarlar ve kibirlerinden dolayı eteklerini uzun yapıp ayaklarını örtenler dışındaki bütün ehl-i İslâm'ın bağışlanacağını haber vermiştir. Bu gece dualar ve tövbeler kabul edildiğinden duası kabul edilen asilerin iyiler grubuna kaydedileceği ifade edilmiştir. Hz. Peygamber şaban ayının on üçüncü gecesini sabaha kadar ümmetinin asileri için dua ettiğini ve onların üç zümresinden birinin affedildiğini, on dördüncü gecesinde diğer ikinci zümrenin, on beşinci gecesinde de üçüncü zümrenin bağışlandığını bildirmiştir. Bu üç şefaât gecesinin bir Fatiha üç İhlas ile kılınan yüz rek'atlık namazı vardır. Hz. Peygamber şaban ayının on beşinci gecesinde bir Fatiha ve on beş ihlas ile kılınan on iki rek'at namaz mukabilinde on iki bin şehid ve on yıllık ibadet sevabı verileceğini haber vermiştir. Başka bir rivayette de beraat gecesinde yüz rek'at namaz kılan kimseye Allah'ın otuz cenneti müjdeleyen, otuz cehennemden, otuz dünya belalarından, onu da şeytanın fitnesinden koruyan yüz melek göndereceği bildirilmiştir. İbn Abbas'tan gelen haberde şaban ayının on üç, on dört ve on beşinci gecelerinde Fatiha, üç Kadir ve on İhlas suresi okuyarak yüz rek'at namaz kılan kimsenin, bütün ihtiyaçlarının karşılanacağı, levh-i mahfuzdaki isminin şaki bile olsa silinip, said yazılacağı bildirilmiştir.⁴⁰⁵

⁴⁰³ İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali, *Kitabu'l-Mevzû'ât* (nşr. Ali Boyacılar), I-IV, Riyad 1997, II, 427-428; eş-Şevkani, *el-Fevaid*, s.60; Elbânî, Muhammed Nasruddin, *Silsiletü'l-Ehâdisi'z-Zaîfe ve'l-Mezû'a*, I-V, Riyad, 1988, IV, 248-249

⁴⁰⁴ Ahmet Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s.142

⁴⁰⁵ Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn*, I, 294

Resul-i Ekrem receb ayının Perşembe günü kuşluk vaktinde Fatiha, İhlas ve Muavizeteyn surelerini okuyarak on altı rek'at namaz kılan kimsenin doğduğu gün gibi günahlarından arınacağını, kıyamette şehitlerle beraber peygamberlerden sonra cennete gireceğini haber vermiştir. Yine Recep ayının ilk günü oruç tutanın bu orucun, Allah tarafından yetmiş yıllık günahına kefarete sayılacağı ifade edilmiştir.⁴⁰⁶

Kuşluk namazının en azının iki, en çoğunun da on iki rek'at olduğu haber verildikten sonra on iki rek'at namaz kılan kimseye cennette altından bir ev yapılacağı kaydedilmiştir.⁴⁰⁷ Hz. Peygamber Cebrail ile birlikte cenneti gezerken Bilal'in ayak sesini duymuş ve ona bu makama ulaşmasına vesile olan şeyi sormuştur. Bilal de her abdest bozduğunda yenisini alıp iki rek'at namaz kıldığını söylemiştir.⁴⁰⁸

“Eyyam-ı bîyz” orucu her kameri ayın on üç, on dört ve on beşinci günlerinde tutulan oruçtur. Bu günleri oruçlu geçiren kimsenin şehid sevabına nail olacağı bildirilmiştir. Hz. Adem cennetten çıkarken, tırnakları hariç bütün vücudu kapkara olduğundan bugünlerde oruç tutarak tövbesinin kabul edilmesini ve vücudunun beyazlatılmasını sağlamıştır. Bundan dolayı bugünlerde tutulan oruca eyyam-ı bîyz orucu denmiştir.⁴⁰⁹

Aşûre günü yapılanlar karşısında elde edilecek sevap ve mükafat da şöyledir: Bugünde oruç tutan kimse, on iki bin nafîle hac ve umre, on iki bin şehid sevabı kazanır, bir yetimin başını sıvazladığında, elinin altına gelen kıl sayısınca cennetteki derecesi yükselir, bu gecede oruç tutan kimseyi iftar ettiren bütün Muhammed ümmetine ziyafet vermiş gibi olur. Başka bir haberde de aşûre günü dağlardaki hayvanların bile oruç tutup hiç bir şey yemedikleri bildirildiğinden bugünde oruç tutan kimsenin İsmail Peygamber evladından yüz bin kulu azat etmiş olacağı, cennetten kırk köşke sahip olacağı, tenine cehennemden haram kılınacağı ve cennetin bütün kapılarının açılacağı bildirilmiştir.⁴¹⁰

Receb ayının sevabına inanarak bir gün oruç tutan kimsenin Allah'ın rızasına layık olacağı, iki gün tutanın yer ve gök ehlinden hiç kimsenin anlatamayacağı derecede sevaba ulaşacağı, üç gün tutanın bu seaplardan başka, cehennemden korunmasını sağlayacak yetmiş yıllık yol kalınlığında bir perdeye sahip olacağı, dört gün tutanın delilik, cüzzam, adam öldürmek gibi musibetlerden, sancı ağrısı, akciğer iltihabı, deccalin fitnesi ve kabir azabı gibi belalardan emin olacağı, başka bir rivayette de Receb ayını ihya eden kimsenin

⁴⁰⁶ Geylâni, *Gunyetü't-Tâlibîn*, I, 277

⁴⁰⁷ Geylâni, *Gunyetü't-Tâlibîn*, II, 410

⁴⁰⁸ Kara Davud, *Delâil-i Hayrat Şerhi*, s.318

⁴⁰⁹ Geylâni, *Gunyetü't-Tâlibîn*, II, 387

⁴¹⁰ Geylâni, *Gunyetü't-Tâlibîn*, II, 362; es-Semerikandi, Ebû'l-Leys, *Tenbihü'l-Gâfilin* (tr. Abdulkadir Akçiçek), Bedir, İstanbul, 1977, s.355

üzerine hayır ve bereketin su gibi döküleceği, anasından doğduğu gibi pak olacağı ve yetmiş kişiyi cehennemden kurtaracağı haber verilmiştir.⁴¹¹

Yine aynı şekilde, Receb'in ilk günü oruç tutanın orucunun bir yıllık oruca eşit olduğu, yedi gün oruç tutana cehennem yedi kapısının kapanacağı, sekiz gün oruç tutana cennetin sekiz kapısının açılacağı, dokuz gün oruç tutanın günahlarının Allah tarafından sevaba çevrileceği, on gün oruç tutana ise gök yüzünden bir sesin, geçmiş günahlarının affedildiğini bildireceği, ifade edilmiştir.⁴¹²

Şaban ayının ilk gecesinde her rek'atta Fatıha ve beş İhlas okumak suretiyle on iki rek'at namaz kılan kimseye on iki bin şehid ve on iki bin itaat sevabı verileceği, bütün günahların bağışlanıp anasından doğduğu gün gibi olacağı, başka bir rivayette de Şaban ayının üç gün başında, üç gün ortasında, üç gün de sonunda oruç tutan kimseye yetmiş Peygamber sevabı verileceği, o yıl içinde öldüğünde de şehid mertebesine ulaşacağı ifade edilmiştir.⁴¹³

Musiki ile meşgul olan bir genç, Zilhicce ayında hilali görünce oruç tutar. Bu durum Peygamber'e bildirilince genci çağırarak oruç tutma sebebini sorar. Genç hac günleri olduğunda kendisinin de hacıların dualarına ortak olma umuduyla oruç tuttuğunu söyler. Resul-i Ekrem ona, tuttuğu orucun yüz köle azat etmeye, yüz deve kurban etmeye ve Allah yolunda binilen yüz ata denk geldiğini, Zilhiccenin sekizinci günü orucunun da bin deve kurbanı ve Allah yolunda binilen bin ata, arefe günü orucunun ise iki bin köle azadı, iki bin deve kurbanı, Allah yolunda binilen iki bin ata denk geldiğini, önce ve sonraki yılların orucuna bedel olduğunu haber verir.⁴¹⁴

Halk öğretisindeki bu şekildeki zengin nafile ibadet rivayetlerinden sonra Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda, bu rivayetleri destekleyecek herhangi bir bilgiye ulaşmamız mümkün değildir. Fakat kaynak ve araştırmalar haftanın belli günlerinde, aşure, Receb, Regaib, Recebin yirmi yedisinde, Şabanın on beşinde kılınan namazlara dair rivayetlerin sahih olmadığı,⁴¹⁵ gün ve gecelere tahsis edilen namazlarla ilgili hadislerin hepsinin yalan,⁴¹⁶ Receb ayında tutulacak orucun faziletine dair rivayetlerin,⁴¹⁷ aşure günü orucunun

⁴¹¹ Gazâli, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâ'u Ulûmi'd-Din (tr. Ahmet Serdaroğlu)*, (I-VI), Bedir, İstanbul, 1974, I, 555

⁴¹² Geylâni, *Gunyetü't-Tâlibîn*, I, 277

⁴¹³ Geylâni, *Gunyetü't-Tâlibîn*, I, 290

⁴¹⁴ es-Semerkindi, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, s.350

⁴¹⁵ Ateş, Süleyman, *Yeni İslam İlmihali*, İstanbul, 1986, s.185-186

⁴¹⁶ İbnü'l-Cevzi, *Kitabu'l-Mevzû'ât*, II, 576-581; eş-Şevkani, *el-Fevâid*, s.102-103

⁴¹⁷ Kandemir, M.Yaşar, *Mevzu Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara, 1987, s.170

karşılığında vaad edilen sevaplarla ilgili hadislerin sahih olmadığını haber vermektedirler.⁴¹⁸

Süleyman Ateş, kandil geceleriyle ilgili rivayetlerin sağlam bir mesnede dayanmadığını, Beraat gecesini kutlamayla ilgili rivayetlerin zayıf, bu gecede özel namaz kılmanın ve ibadet etmenin faziletine dair hadislerin uydurma olduğunu, Kadir gecesi namazıyla ilgili sahih veya zayıf bir hadisin bulunmadığını, Mi'rac gecesi namazıyla ilgili hadisin de münker ve zayıf olduğunu haber vermektedir. Hz. Peygamber ile ashab-ı kiramın da Ramazan ve Kadir dışındaki geceleri birbirinden üstün tutmadığı, hepsini güçleri ölçüsünde ibadetle ihya ettikleri öğrenilmektedir.⁴¹⁹

Yukarıdaki rivayetlerin her birinde, va'd edilen mükafatlar sayesinde, İslam'ın ortaya koyduğu sistem ve dengeyi tamamen altüst edecek bir anlayışın ortaya konduğu görülmektedir. İnsan bu ibadetleri ve bunlara va'd edilen karşılıkları gerçek olarak kabul ettiğinde, hayatında hiçbir şeye önem vermeden, yalnızca nafîle namaz ve oruçla meşgul olacak, dolayısıyla dünya ve âhîret hayatını garanti altına alacaktır. Oysa böyle bir şey akla ve mantığa da aykırıdır.

Fakat bu rivayetlerin dini değer açısından durumunun bu şekilde olduğunu söylemek, “nafîle ibadet yoktur” anlamına gelmemektedir. Bilakis bahsedilen hususlar nafîle ibadetlerle va'd edilen sonsuz mükafat anlayışının, İslam'ın ana ilkelerine ters düşecek şekilde vaz' edildiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu yaklaşım tarzı da fikhın konuyla ilgili kanaatini ifade etmektedir. Yukarıdaki anlatımlardan, halkın böyle bir endişesinin bulunmadığı ve onların inanç dünyasında nafîle ibadetlerin yerinin oldukça önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴²⁰

4. Mal Kazanmada ve İnfakta Vasatlık

Allah Teâlâ biz insanların dünyada rahat bir şekilde yaşayabilmesi ve geçimini sağlaması için çeşitli şekillerde nimetler sunmuş ve mal-mülk edinme fırsatı vermiştir. Malı meşru yöntemlerle kazanmamız gerektiğini ifade ederek alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır.⁴²¹ Mal kazanırken de aşırı bir hırsla mala yönelmemizi istememiştir. Çünkü dünya malı geçicidir ve ebedi olan âhîret yurdudur.⁴²² “Kadınlardan, oğullardan yığın

⁴¹⁸ İbnü'l-Cevzi, *Kitabu'l-Mevzû'ât*, II, 567-575; eş-Şevkani, *el-Fevâid*, s. 99-101

⁴¹⁹ Ateş, *İlmihal*, s.186

⁴²⁰ Arpağuş, *Geleneksel İslâm Anlayışı*, s.324-326

⁴²¹ el-Bakara 2/ 275

⁴²² el-Kehf 18/46

yığın biriktirilmiş altın ve gümüşten, salma atlardan, sağmal hayvanlardan ve ekinlerden gelen zevklere düşkünlük ve bağıllık insanlar için bezenip süslendi. Bunlar dünya hayatının metâdır. Nihayet varılacak güzel yer Allah'ın huzurudur.”⁴²³

İnsanoğlu dünyaya olan aşırı sevgisinden dolayı, hırsızlık, yetim malı ve haksız yere birilerinin malını yemek gibi gayr-ı meşru yollarla mal kazanmaya çalışmaktadır. *“Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını, yalan yere yemin ve şahadet ile yemeniz için o malları o hakimlere vermeyin*”⁴²⁴ Yukarıdaki âyet ve benzeri âyetlerde de ifade edildiği gibi Allah, mal kazanırken de helâl yollardan kazanmak gerektiğini vurgulamaktadır.

Biz insanları sonsuz nimetlerle donatan Yüce Allah, bu nimetlerin bir kısmını da ibadet niyetiyle ve O’na karşı şükürümüzün ifadesi olarak, muhtaç olan kimselere vermemizi emretmiştir. Allah isteseydi, herkese mal ve mülkü eşit olarak verirdi. Ama O insanların bir kısmına bol, bir kısmına da az vermiştir. Bunun sebep-i hikmeti, insanları hem imtihan etmek, hem de birbirlerine muhtaç olmalarını sağlayarak, sosyal dengeyi oluşturmaktır.

Zekât, Allah tarafından emredilen ve belli oranlarda verilen bir ibadettir. Zengin olan kimselerin vermek zorunda olduğu bu farz ibadetin yanı sıra Allah, her müslümanın, gücü nispetince sadaka olarak infakta bulunmasını istemektedir. İnfak konusunda ne çok cimri olmak ne de çok fazla eli açık davranarak kendisini zor duruma düşürecek bir şekilde davranmak iyi görülmemiştir. Her konuda olduğu gibi Allah bu konuda da vasat bir yol izlememizi emretmektedir. Konu ile ilgili birkaç âyet mealini buraya almak istiyorum.

“Allah'ın kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır. Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”⁴²⁵

“De ki: Rabbimin rahmet hazinesine eğer siz sahip olsaydınız, harcanır korkusuyla kısıtıkça kısırdınız. İnsan oğlu da pek eli sıkıdır.”⁴²⁶

Yukarıdaki ayetlerde, insanın ne kadar cimri ve nankör olduğu vurgulanıyor. Oysa cimrilik, insana fayda değil zarar getirmektedir. Diğer yandan Allah, çok fazla saçıp

⁴²³ A. İmran 3/14

⁴²⁴ el-Bakara 2/ 188

⁴²⁵ A. İmran 3/180

⁴²⁶ el-İsrâ 17/100

savurmanın da cömertlik olmadığını, israf ile cimrilik arası bir yol izlemek gerektiğini ifade etmektedir.

“Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesi saçıp savuranlar şeytanın dostlarıdır. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür... Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır (kaybettiklerinin) hasretini çeker kalırsın”⁴²⁷

“Ve onlar ki, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arası bir yol tutarlar.”⁴²⁸

Görüldüğü gibi Allah, mal kazanmada ve onu harcamada da orta yolu izlemek gerektiğini ifade etmektedir. İnsanoğlu bazen bu konuda ölçüyü kaçırıyor; ya çok cimri davranarak hiç infakta bulunmuyor, yada çok fazla israfı kaçarak zor duruma düşüyor. Belki de kendisi muhtaç duruma düşerek -ayette de ifade edildiği gibi- kınanacak bir duruma geliyor. Her konuda olduğu gibi Allah, infak konusunda da vasat olmayı emretmektedir.

5. Emir ve Yasaklarda Vasatlık

Allah'ın biz insanlar için koymuş olduğu emir ve yasaklar, bizim hem bu dünyada mutlu ve huzurlu olmamızı sağlamak, hem de öbür dünyada mutlu bir sona ulaşmamız içindir. Kur'an-ı Kerîm'i incelediğimiz zaman, Allah'ın bize yapmamızı emrettiği ibadetlerin bizim lehimize; yasakladığı şeylerin de aleyhimize olduğunu görürüz. Yani Allah bize bir şey yapmayı emretmişse, o işi yaptığımızda bize mutlaka faydası vardır. Bu fayda ya sosyolojik, ya psikolojik ya da sağlık açısından kendini gösterir. Aynı şekilde Allah bize bir şey yapmamızı yasaklamışsa, o şey mutlaka bizim aleyhimize sonuçlar doğuracak nitelikte olan zararlı bir şeydir. Yani Allah onu bize bir çok yönden zararlı gördüğü için yasaklamıştır.

Namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerin hikmetleri üzerinde düşündüğümüz zaman, bu ibadetlerin hepsinin bir çok yönden bizim lehimize olduğunu görürüz. İçki, kumar, zina ve benzeri haramlar da aynı şekilde, bize birçok yönden zararlı olduğu için yasaklanmıştır. Allah'ın haram kılmış olduğu fiiller, insanlık için bireysel ve toplumsal açıdan zararları ispat edilmiş olan ve işlendiğinde toplumsal huzursuzluklara sebep olan fiillerdir.

⁴²⁷ el-İsrâ 17/26-29

⁴²⁸ el-Furkan 25/67

Bunları ayrıntılı bir şekilde değerlendirmek, bu faydaları ve zararları tek tek ortaya çıkarmak, konumuzun sınırlarını aşacağı için ayrıntıya girmiyoruz.

Eğer bir konuda Allah'ın bir hükmü, yani emir veya yasağı söz konusu ise, müslüman bireye düşen görev, ona uymaktır. *“Allah ve Resûlü, bir işte hüküm verdiği zaman, artık inanmış bir erkek ve kadına, o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur...”*⁴²⁹ Yani Allah'ın hükmünü; helâl veya haramı kendi arzumuza göre değiştiremeyiz. Allah'ın haram saydığı bir şeyi helâl, helâl olan bir şeyi de haram sayma hakkına sahip değiliz.

*“ Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez. Allah'ın size helâl ve temiz olarak verdiği rızıklardan yeyin ve kendisine iman etmiş bulunduğunuz Allah'tan korkun. ”*⁴³⁰

Bu ilahi emir iki şeyi ima etmektedir:

1- Bazı şeyleri helâl, bazı şeyleri haram yapmada sizin hiçbir yetkiniz yoktur. Helâl ancak Allah'ın helâl kıldığı; haram da ancak Allah'ın haram kıldığıdır. Bu nedenle, helâli haram, haramı da helâl yaparsanız İlahi kanunu değil, kendi kanununuzu izliyorsunuz demektir.

2- Hristiyan rahipleri, işraki mutasavvıfları, Hindu fakirleri veya Budist dilencileri ve benzerleri gibi böyle bir zühd yolu benimsenmemelidir. Dindar kişiler arasında her zaman var olagelen beden arzularının, normal şekilde doyurulmasını bile ruhi gelişmeye aykırı bulmak biçimindeki genel eğilime karşı, müslümanları uyarmak için ayette böyle bir ifade tarzı kullanılmıştır. Böylesi nefse eziyet etmeyi, benliği inkarı ve sürekli perhizi kendi başlarına fazilet kabul edip, bu türlü zühd yolları olmadan Allah'a yaklaşılamayacağını sanırlar. Nitekim bazı sahabeler arasında bu tür eğilimler baş göstermişti. Hz. Peygamber, ashabından bazılarının gündüzleri oruçlu bulunup, geceleri hiç uyumayıp Allah'a ibadet etmek, et ve yağ yemeyip kadınlara da yaklaşmamak için yemin ettiklerini duyduğunda, onları bu tür uygulamalardan men etmiş ve bir hutbe irâd etmişti. Hutbede şöyle buyurmuşlardı: *“Bana böyle şeyler emredilmiş değildir, nefsinizin de üzerinizde hakkı vardır; bu yüzden oruç da tutun, yiyeceğinizi de. Geceleri ibadet ettiğiniz gibi uyuyun da. Ben*

⁴²⁹ el-Ahzâb 33/36

⁴³⁰ el-Maide 5/87-88

*bazı günler oruç tutarım, bazı günler tutmam; et de yerim, yağ da, (benim sünnetim budur), benim sünnetimi beğenmeyen benden değildir.”*⁴³¹

Aynı türden bir başka olay şöyle rivayet edilir: Bir kadın halife Hz. Ömer’e gelip, “kocam gündüz oruç tutuyor, geceyi ise ibadetle geçiriyor” diye şikayette bulunur. Hz.Ömer Ka’b b. Sevr el-Ezdi’yi durumu öğrenmek üzere gönderir ve kocasının üç geceyi ibadetle geçirip dördüncü gece karısına yaklaşmasını emreder.⁴³²

Elmalılı Hamdi Yazır bu ayetin tefsirini yaparken Resûlullah (s.a.v.) döneminden bir rivayet aktarır: “Resûlullah (s.a.v.) tavuk ve palûza yerdi, tatlı ve bal hoşuna giderdi. Buyurdu ki: “*mü’min tatlıdır, tatlılığı sever*” İbni Mesud’dan rivayet edilir ki bir zat ona, “ben döşeği kendime haram ettim” demiş o da bu ayeti okumuş ve “*döşegine yat ve yeminine kefarete ver*” diye cevap vermiş. Hasan Basri hazretlerinden rivayet edilmiştir ki, bir gün yemeğe davet edilmiş, beraberinde Ferkad-i Sebhi ve arkadaşları da varmış. Sofraya oturmuşlar, yağlı tavuklar, tatlı vs. her türlü yemeği görünce, Ferkad bir kenara çekilmiş, Hasan Basri de oruçlu mu diye sormuş. Hayır oruçlu değil fakat bu tür çeşitli yiyeceklerin bir arada yenmesini mekruh görür de ondandır demişler. Hasan Basri, Ferkad’e dönmüş ve: “Ya Ferkad, sen halis tereyağı ve buğday özü ile yapılmış yemeği yiyen mü’minleri ayıplıyor musun?” demiştir. Ferkad da, filan zat palûza yemiyor, şükürünü eda edemem diyor” demiş, “soğuk su içiyor mu?” diye sormuş, “evet” demişler. Buyurmuş ki, “o halde bu adam cahil, Allah Teâlâ’nın ona soğuk sudaki nimeti palûzadan daha çok olduğunu bilmiyor.”⁴³³

Râzî, bu ayette geçen, “*sınırı aşmayın*” ifadesini şu şekilde açıklamaktadır: Allah Teâlâ, hoş ve temiz olan şeyleri haram kılmayı haddi aşma ve zulüm kabul etmiştir. Aynı zamanda “*sınırı aşamayın*” demek, israf ederek aşırıya kaçmayın demektir. Zira Allah, Arâf suresi 31. ayette de, “*Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz*” buyrulmaktadır.⁴³⁴

Günümüzde bazı insanların, Allah’ın haram kıldığı konuları hiç önemsemediklerini veya sünnet olan bazı davranışları farz kabul ettiklerini görmekteyiz. Örneğin, Allah’ın yasak ettiği içki, kumar, faiz gibi davranışlar çok rahat bir şekilde işlenirken, Allah’ın emrettiği ve yapılması farz olan ibadetler terk edilmektedir. Aynı şekilde, peygamberimizin sünneti olan sakal, bazı kişiler tarafından farz gibi zorunlu sayılmakta ve

⁴³¹ Buhârî, “Nikâh”, 1

⁴³² Mevdûdî, *Tefhim*, I/445

⁴³³ Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, III/1800

⁴³⁴ Râzî, *Tefsir*, XII, 72

kesilmesi haram kabul edilmektedir. Bu ve benzeri aşırılıklar, İslâm'ın vasat olarak anlaşılmasına engel olan davranışlardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Allah'ın koymuş olduğu emir ve yasaklarını iyi anlamak ve iyi değerlendirmek gerekmektedir. Bu emir ve yasaklar, bizi vasat ve dengeli bireyler olarak yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla Allah'ın emir ve yasaklarına gereği gibi uymalı ve onları değiştirmeye kalkışmamalıyız.

6. İktisadi Alanda Vasatlık

İslâm, insan hayatının her boyutunda önemli bir yere sahip bir din olduğu için, iktisadi ve ekonomik alanda da vasat ölçüler koyan bir dindir. İslâm'ın iktisada ilişkin görüşünü kavrayabilmek için, temel dünya görüşünü, insan, evren, yaratılış ve hayat konusunda getirdiği çözümleri doğru anlamak gerekir.⁴³⁵

Her şeyden önce Allah yeryüzünde yeteri kadar kaynaklar yaratmış, üstelik de geçim araçlarını onları arayanlar arasında eşit olarak paylaşmıştır.⁴³⁶ Herkesin istifadesine sunulan rızık kaynaklarıdır. Her türlü geçim vasıtaları dengeli bir şekilde yaratılmıştır.⁴³⁷ Ayrıca, insanlar kendilerinde bulunan potansiyel imkanlarını farklı alanlarda kullanabilir ve o doğrultuda geliştirebilirler. Bir kısmı sanatta, bir kısmı ilimde, bir kısmı ekonomik imkanlarını genişletmede kullanabilir. Bunu da, yeryüzünün nizamını korumak bakımından Allah'ın belirlediği bir uyum yasası; “*Bir kısmının diğerine iş yaptırabilmesi için*”⁴³⁸ olarak düşünmek mümkündür. Öyleyse her alanda infak mekanizması çalıştırılarak, kendisinde var olanın olmayana vermesi suretiyle karşılıklı yardımlaşmayı geliştirmek gerekmektedir.⁴³⁹

Bugün var olan hiçbir sistem veya ideoloji, İslâm'la kıyaslanamaz ama, yine de İslâm'ın üstünlüğünü açığa çıkarmak için, bazı örnekler vereceğiz. Günümüzde bazı insanlar, Allah'ın insanlara mal verirken eşit vermediğini, İslâm'ın da bu eşitliği sağlamak için herhangi bir çözümünün olmadığını iddia etmektedirler. Öncelikle, İslâm'ın mülkiyet nizamını anlamak için, zihinlerimizde şu üç gerçeğin netleşmesi gerekir:

1- Mal yönünden insanlar arasında tam bir eşitlik sağlamak imkansızdır. Buna bir örnek verelim: Herhangi bir ülkede, bu konuda mutlak bir eşitliği sağlamaya

⁴³⁵ Bulaç, Ali, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, Beyan, İstanbul, 1987, s.276

⁴³⁶ Fussilet 41/10

⁴³⁷ eş-Şûra 42/27

⁴³⁸ ez-Zuhuf 43/32

⁴³⁹ Düzenli, *Evrensel Dengeler ve İnsan*, s.180

çalıştığımızda, daha başlangıçta bunu yapmakta aciz kalırız. Çünkü aralarında küçüğü vardır, büyüğü vardır. Birine verdiğimiz diğerine de verirsek eşitsizlik olur. Ama yine de böyle yaptığımızı kabul edelim. Ve bundan sonra herkesi çalışkanlığı, mali, akli, cinsi ve ruhi kabiliyetleriyle baş başa bırakalım. Bir yıl sonra eşitlik devam edecek midir? Kesinlikle hayır. Şayet ikinci defa eşitliği getirmeğe çalışır; yanında daha çok bulunandan malını alır ve daha az malı bulunana verecek olursak, ne olacaktır? Daha çok çalışarak daha çok kazanan, çalışmasının karşılığını göremediği için çalışmayı bırakacaktır. Ve bir gayret sarf etmeyen de, yorulmadan kazanç elde ettiğine bakarak daha çok tembelleşecektir. Bu işi ne kadar kontrol altında tutmaya çalışırsak çalışalım yine de iddia edilen eşitlik olmaz. Çünkü o kadar kontrolcüye ihtiyaç duyulacak ki, çalışmaya adam kalmayacaktır. Böylece büyük bir çoğunluğun gelir getirici olmasına engel olunacaktır. Ayrıca her zaman için kontrol da kolay değildir.

O halde bu düşünce, temelinden yanlıştır. Onun için Allah, Kur'an-ı Kerim de, beşeri hayatın, ancak rızık konusunda insanların birbirlerinden farklı olmalarıyla düzene girebileceğini bildirmiştir. İktisat meselelerinde Allah'ın sünnetlerinden biridir bu. Yüce Allah şöyle buyurur: *“Allah rızık hakkında bir kısmınızı bir kısmınızdan üstün kıldı.”*⁴⁴⁰

Bundaki hikmeti de şöyle açıklar: *“Ey mü'minler, Allah O'dur ki, sizi arzın halifeleri yaptı ve derecelerle kiminizi kiminizin üstüne çıkardı. Bunun hikmeti ise, sizi size verdiği şeylerde imtihan etmek içindir.”*⁴⁴¹

*“Rabbinin rahmetini onlar mı bölüyorlar? Onların bu dünya hayatındaki geçim rızıklarını aralarında biz böldük. Bir kısmını da derecelerle diğerlerinin üstüne çıkardık ki, bir kısmı bir kısmını tutup çalıştırsın...”*⁴⁴² Şayet herkes gücüne göre bir diğerinin işinde çalışmamış olsaydı, sosyal yaşamın devam etmesi için gerekli olan bir çok işi yapacak insan bulunamazdı ve kimse kimsenin işini görmezdi.

2- Mülk edinme konusu ile ilgili bir düzen, program ve kuralların olması gerekir. Çünkü böyle yapılmadığı takdirde, işi anarşiye bırakmak demek olacak; güçlü zayıf yiyecek, mal, haklı haksız el değiştirecek, zulüm hakim olacak ve adalet yok olacaktır. O halde mülk edinme, adaletli ve tutarlı bir düzenlemeye tabi tutulmalıdır. Böylece, bir yanda adalet gerçekleşecek ve diğer tarafta malların hepsi tek elde veya azınlığın elinde birikmeyecektir. Malların tek elde veya azınlığın elinde toplanması bazı insanların

⁴⁴⁰ en-Nahl 16/71

⁴⁴¹ el-En'âm 6/165

⁴⁴² ez-Zuhruf 43/32

azgınlaşmalarına vesile olduğu gibi, çoğunluğun ölümle pençeleşmesi gibi kötü bir sonuç ortaya çıkacaktır. Onun için Yüce Allah, İslâm toplumunda malların belli ellerde toplanmamasını hedef olarak kabul etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: “*Ta ki mal, sizden zenginler arasında dönen bir devlet olmasın.*”⁴⁴³

3- Devletin her şeye sahip olması ve herkesin bir işçi sayılması da doğru bir yol değildir. Çünkü:

a) Bu, devletin ihtisas alanlarının sınırlarını aşmasıdır. Devletin görevi; düzenlemek, adaleti gerçekleştirmek ve zulmü ortadan kaldırmaktır. Şayet bu, sınırı aşar ve halkının mallarına tecavüz ederse, bizzat kendisi zulmetmiş olur.

b) Halkın hepsi işçi durumuna düşünce, enerjinin büyük bir kısmı kaybolur. Çünkü çalışan bir kimse kendi işinde gösterdiği samimiyeti, başka bir kimsenin işinde göstermez.

c) Halkın hepsi devletin yanında işçi durumuna düşüp bütün maddi kuvvetler devletin eline geçerse, insan köle durumuna düşer. Zulme uğradığında bir dayanağı kalmaz. Kendisinden yardım beklenen durumda olanın, kendisi zulüm yaparsa, bu zulmün ortadan kaldırılması kimden istenebilir ve buna kim engel olabilir?

d) Devlet, bütün bu işçilerin hareketlerini bir düzene sokmak için çok sayıda görevliye ihtiyaç duyacaktır. Hem bu işçiler hiçbir işte de çalışmayacaklardır.⁴⁴⁴

İslâm, sadece iktisadi ve gayri iktisadi kanunlarla ilgilenmez.. O, bunların yanında, ahlaki ve ruhi davete de önem verir. Komünist istemi savunanlar, İslâm'ın iktisadi konulardaki önerilerini, ameli esasa dayanmayan şeyler olarak görüyorlar. Halbuki İslâm nizamı, birbirinden ayrı olarak, ruha başka bir davet; iktisadi tanzime başka bir davet yöneltmez. İslâm, ruhun terbiyesi ile toplumun tanzimini eşsiz bir sistemle birbirine meczeder. Ferdi, teori ile pratik arasını birleştirmeye çalışan, fakat doğruyu bulamayan ve buna da gücü yetmeyen, yolunu şaşırılmış bir şaşkın olarak bırakmaz. Çünkü İslâm, koyduğu kanunları ahlaki bir esas üzerine ikame eder ve ahlaki daveti kanunla beraber yürütür. Böylece iki taraf bir tek nizamda birleşir. Çatışma ve ayrışma olmadan onlardan her biri diğeri tamamlayan bir bağ haline gelir.

Ahlaki davet, işçiye zulmü ve onun hak ettiği ücretinin ödenmemesini haram kılar. Kazançların belli ellerde toplanması, ücretle çalışanlara zulümden başka bir yoldan meydana gelir mi? İslâm'ın ahlâk nizamı, ücretle çalışana zulmü ve ona ücretini tam

⁴⁴³ Haşr 59/7

⁴⁴⁴ Said Havva, *İslâm* (tr. Said Şimşek), Arısan, Ankara, tarihsiz, s.341-342

vermemegi yasaklar. İnsanı, gerektiğinde, bütün malını Allah yolunda harcamaya davet eder.

Ruhi davet, insanı Allah'a bağlar. Allah rızası uğrunda ve âhiret sevabını bekleyerek dünya nimet ve zevklerinden uzaklaşmasını sağlar. Böylece ahlaki ve ruhi davetin vazifesi, kapitalizmin karşısına dikilecek olan iktisadi prensipleri hazırlamaktadır. Ta ki bu kanunlar gelince, beşerin ona olan itaati, kanun korkusundan değil, ancak vicdanın derinliklerindeki bir inanç ve arzudan kopup gelsin.

Komünist sistemi savunan insanları, bir an kendi hallerine bırakacak olursak, insanın davranışlarında, duygularında ve fikirlerindeki fitri ve müstesap olan hususları sınırlama konusunda, psikolog ve sosyologların, birbirleriyle şiddetli ihtilafa düştüklerini görürüz. Çünkü onlar şahsi mülkiyet meselesinde anlaşmazlık halindedirler, şöyle ki: İnsanı çevreleyen şartlar göz ardı edilince, “acaba şahsi mülkiyet duygusu insanla beraber doğan fitri bir karakter midir? Yoksa o çevrenin tesirinden mi meydana gelmiştir?” sorusu akla gelir. Yani çocuğu, oyuncuğunu ve eşyasını koruma teşebbüsüne sevk eden sebep, acaba onun oyuncuğunun yetersizliği mi veya başkasının onu almasına karşı koyma ihtiyacı mıdır? Mesela: Bir yerde on çocuk olduğu halde, bir tek oyuncak bulunduğu zaman, çocuklar o oyuncak üzerinde mutlaka kavga yaparlar. Fakat, on çocuk için on tane oyuncak bulunduğu zaman, herkes kendi oyuncuğı ile iktifa eder de böylece kavga ortadan kalkar mı? Kalkmaz, çünkü on çocuğun içinde mutlaka en az bir veya birkaç çocuk çıkacak ve açgözlülükle diğerlerinin elindekini almaya çalışacaktır. Bu konuda en güzel adalet, Allah'ın koyduğu adalet ilkeleridir.

Kapitalizme gelince, Kapitalizm, ferdin mukaddesliği esası üzerine kurulmuştur. Ona göre “ferd mukaddes bir varlıktır. Cemiyetin onun hürriyetini tehdit etmesi doğru olmaz. Bu sebepten dolayı, kapitalizmde şahsi mülkiyet, hudutsuz olarak mübahtır. Komünizm ise, cemiyetçidir. Ona göre “ Asıl olan cemiyettir. Yalnız başına ferdin hiçbir kıymeti yoktur.” O, ferdi her türlü mülkiyetten mahrum eder.

İslâm'ın iktisat anlayışı, bütün bu sistemlerle kıyaslanmayacak derecede üstün bir özelliğe sahiptir. Çünkü O, temel ölçüleri Allah tarafından belirlenen ve bu yüzden en doğru ve tutarlı olanıdır.

İslâm'ın fert ve toplum hakkındaki görüşüne gelince O, ferdi bir anda iki sıfat sahibi bir yaratık olarak görür:

1- Müstakil bir fert olarak haiz olduğu sıfatı.

2- Cemiyette bir üye olarak haiz olduğu sıfatı.

İslâm açık bir şekilde bazen bu sığata, bazen da o sığata cevap verir. Fakat sonunda, her ikisini de birleştirir, her ikisine birden cevap verir.

İslâm'ın bu görüşünden doğan bu toplumsal düşüncesine gelince O, fert ile toplum arasını ayırmaz ve her iki tarafı birbirini alt etmek isteyen ve birbiri ile çarpışan zıt kuvvetler haline koymaz. Madem ki her fert hem müstakil bir değer ve hem de cemiyetin bir uzvudur, o halde, bu konudaki bütün mesele, ferdi karakterle, toplumsal karakter arasında denge kurmaktır. Dolayısıyla İslâm, iki karakterden birini diğersinin hesabına yok etmediğı gibi, toplum hesabına da ferdi değersiz bir şey saymaz.

Fert veya fertler hesabına toplum düzenini bozmadan, her ferdin menfaatleri arasında bir denge kurar. Bunun için İslâm iktisadiyatı, kapitalizm ile komünizm ortasında yer alır. Böylece, ölçülü bir görüşü temsil eder. Her ikisinin de yanlışlıklarına düşmeden, onlardaki değerlerin en üstün olanlarını ortaya koyar. İslâm'ın iktisat sistemi, prensip bakımından, şahsi mülkiyeti mübah sayar fakat, onu başı boş bırakmaz. Muhtemel zararlarına mani olacak sınırlar çizer. İslâm, zaruret anında, şahsi mülkiyetin toplumun maslahatını gerçekleştireceğini gördüğü zaman, cemiyet veya onun temsilcisi olan devlete, bu mülkiyeti gerekli yerde kullanma yetkisini verir.

Böylece, İslâm, şahsi mülkiyetten gelecek zararları, çeşitli vesilelerle izale etmeğe kadir olduğu müddetçe, onunla çelişme durumuna düşmez, yani prensip olarak mülkiyet hakkını tanır.

İslâm'da sınıflar nizamı mevcut değildir. Şu kesin olarak bilinmelidir ki, Avrupa'daki asiller sınıfında olduğu gibi, İslâm'da miras yolu ile elde edilen meziyetler yoktur. Bu şekilde İslâm, servetlerin bir yerde yığılmasını önler, bir sınıfı değil, birçok ferdi servet sahibi yapar.⁴⁴⁵ Şimdi de, dünya nimetlerinden nasıl istifade etmemiz gerektiğine, kısaca bir göz atalım.

Cenab-ı Hakk cennette, Adem babamız ve Havva annemize, “*Cennet meyvelerinden bol bol dilediğiniz yerden yiyiniz.*”⁴⁴⁶ buyururken, sıkıntılar yurdu olan dünyada, Adem oğullarına “*İsraf etmeyiniz*” buyurmaktadır. Yani “kıt kaynakları savurmayıp ölçü ve dengeli bir şekilde kullanınız” denilmektedir.

⁴⁴⁵ Kutub, Muhammed, *İslâm'ın Etrafındaki Şüpheler* (tr.Ali Özek), Tuğra, İstanbul, ts., s.118-122

⁴⁴⁶ el-Bakara 2/ 35

Eğer insan, Kur'an'ın öngördüğü tavsiyeler doğrultusunda iktisadi dengeleri oluşturursa, o zaman bu denge, bozulmayacak ve toplumda kanaat hakim olacaktır.

Ancak kanaat etmek, iktisat etmek, cimrilikle ve stokçulukla kesinlikle karıştırılmamalıdır. İnsanlık eğer iktisadi dengelerin refahını yaşamak ve yaşatmak istiyorsa, biriktirdiklerini muhtaçlara vermesini de bilmelidir. Aksi takdirde, artırılan mal, varlık içinde yokluk yaşatır. İktisadi dengeleri bozar. Sonunda bu dengeleri bozanlar, *“Altını, gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu. İşte onlara elem verici bir azabı müjdele!(Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılır, bunlarla onların alınları ve sırtları dağlandığı gün (onlara denilir ki): işte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yağmakta olduğunuz şeylerin azabını tadınız.”*⁴⁴⁷ âyetindeki tehdide maruz kalırlar. Kısaca, Kur'an'ın ekonomik prensipleri, ihtiyaç olsun yada olmasın daha fazla üretme, daha fazla tüketme anlayışının aksine, kendi prensiplerine dayalı ekonomik gelişmeyi ve “denge”yi hedef tutmaktadır.⁴⁴⁸

Maddede gözlenebilen fiziksel ve kimyasal her alış veriş, günlük yaşantımızda da göze çarpmaktadır. Şüphesiz insan, daima nefes alamaz. Bir noktadan sonra nefes vermek zorundadır. Sınırlı bir cisim sonsuza kadar dolamaz. Bir noktadan sonra ısı fazlasını vermek zorundadır. Bütün bu alış verişler, hep denge halini yakalamak içindir. İşte bu fiziksel sirkülasyonda olduğu gibi, insan da elinde çeşitli vesilelerle yığılan malı, vermek zorundadır. Aksi takdirde, toplum aşırı zenginlerle aşırı fakirlerin bulunduğu dengesiz bir ünite durumuna düşecektir. Ortaya çıkan bu dengesizlik de diğer bazı dengesizlikleri beraberinde getirecektir. Bu konuda en güzel örnek, İslâm'ın temel esaslarından olan, zekât ibadetidir.

Zekât, temizlik ve nema (büyüme, gelişme) demektir. Zekât vermek ise, bu bir nevi aşırıya doğru giden büyümeyi verme; azaltma, fakir ile zengin arasındaki uçurumu dengeleme işlemidir. İnsan güç yetirebileceğinden fazla olan yükü atınca, nasıl ferahlıyorsa, farz kılınmış bu hakkın ödenmesiyle de borçtan kurtulmuş ve vicdanını temizlemiş oluyor. Aynı zamanda nefsin ve kalbini de cimrilik ve bencillik gibi duygulardan korumuş oluyor.⁴⁴⁹

Toplumsal dengesizlikler, bir toplumda bir grup insanın aşırı zengin, bir grubunun ise aşırı fakirliğinden kaynaklanmaktadır. İslam, insanların fakirlik ve ihtiyaç içerisinde

⁴⁴⁷ et-Tevbe 9/34-35

⁴⁴⁸ Roger Garaudy, *İslâm'ın Va'dettikleri* (tr. Nezih Uzel), Pınar, İstanbul, ts.,s.81

⁴⁴⁹ Kutub, Seyyid, *İslam'da Sosyal Adalet* (tr.. M. Beşir Eryarsoy), Şûra, İstanbul, ts.s.201

kıvrannmalarından hoşlanmaz. Herhangi bir yerde bulunan insanlar içerisinde, bir kişi dahi aç sabahlayacak olursa, onların üzerlerinden Allah'ın himayesi kalkar.

İslâm, toplum kesimleri arasındaki aşırı ekonomik farklılıkları hoş karşılamaz. Çünkü bunda ruhu ve vicdanı dejenere eden bencillik ve katılık vardır. Bunda muhtaçları hırsızlığa ve gaspa zorunlu olarak götüren veya zillete, şerefini ve yüceliğini satmaya mecbur eden özellikler vardır. Bütün bunlar ise, aşağılık şeylerdir.

İslam, malın zenginler arasında dönüp dolaşan bir sömürü ve egemenlik vasıtası olmasını, çoğunluğun harcayarak bir şey bulamamasını hoş görmez. Çünkü bu, sonunda ümmet içerisinde hayatın, çalışmanın ve üretimin dondurulması sonucunu verecektir. Oysa bir ümmetin büyük çoğunluğunun elinde mal varsa, malın bu büyük kısmının hayati zaruretlerinin alınmasına harcanmasını sağlayacak, böylece mallara yönelik çoğalacak, bu da üretimin çoğalması sonucunu doğuracaktır. Bu ise çalışabilecek durumda olan herkesin çalışmasına imkan sağlayacaktır. Böylelikle hayatın çalışma, üretim, tüketim çarkı; tabii, verimli ve dengeli hale dönüşüne dek devam edecektir.

İşte zekât, iktisadi aşırılıkları frenleyen ve bu yönüyle de Kur'an'da "denge" unsurunu sağlayan emirlerin bir kaçından sadece biri ve en önemlisidir. Allah'ın her şeye koyduğu bir sınır ve çizgi vardır. hiçbir şey kendisine Allah tarafından çizili bu sınırı aşamaz ve aşmamalıdır da... Eğer aşarsa, ortaya eşyanın kendi öz tabiatının bile hoşlanmadığı durumlar çıkar ki, bu duruma her bilim dalında adı, kavramları ve ifadeleri farklı bile olsa dengesizlik denir.

Zekât farızası da, Allah'ın zenginler için koyduğu bir sınır ve durma, yada yavaşlama noktasıdır. Eğer bu durum ve yavaşlama noktası tayin edilmezse zenginlik, belirli fertler elinde bir sömürü, böbürlenme, insanlara haksız yere tahakküm etme, insanların hem cinsinden kendilerini farklı görmesi, tuğyan etme ve hatta zulüm ve cimrilik gibi kötü huyların kaynağı olmaya doğru bir istidat kazanırdı.⁴⁵⁰

Bu yüzden zenginliğin ve fakirliğin dengesizliği neticesi ortaya sevimsiz, dev bir piramit çıkar. İnsanlar ise bu piramidin sivri ucuna hizmet eden zavallı köleler olur. Uçurumlar devleşir, bu uçurumların arasını da, ancak toplumsal kinler doldurur. Birbirine kin duyan toplulukların akıbeti ise malumdur.

⁴⁵⁰Kutub, Seyyid, *İslam'da Sosyal Adalet*, s.202

Bu yüzden yüce Allah “ *Mal, sizlerden zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın*”⁴⁵¹ ihtarıyla iktisadi hayatımızın dengesini tehdit eden gidişata, bir nevi yasak getiriyor.

Bugün iktisadi kalkınma yollarında zenginler sadece, zenginleri finanse ediyor.

Fakirlere borç verilmiyor. Sadece zenginlerin birbirini finanse ettiği para bir nevi stok edilmiş ve biriktirilmiş oluyor. İşte bu stok, fakirlere doğru boşaltılmıyorsa toplumda fakire zulmediliyor, insanlığın bir kesimi açlığa mahkum ediliyor demektir.

Allah'ın: “*Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlara, hemen acıklı bir azabı müjdele! (bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): işte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yağmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın*”⁴⁵² mealindeki âyet-i kerimesi, Allah'ın verdiği maldan fakiri ve fukarayı mahrum eden zengin sınıfa bir tehdit hususiyeti taşımaktadır.

Biriken ve hantal bırakılan mal, bir nevi israf edilmiş oluyor. İnsanların rızkını başka usulle elde tutması, hapsetme anlamına geliyor. Eğer para çalıştırılmıyorsa, durduğu yerde dini vergisini ödeyecek ve belli bir süre sonunda, zekât mükellefiyeti seviyesinin altına düşecektir.

Allah, şehvet, kin ve gazap gibi aşırı istekleri nasıl yasaklarıyla frenleyip denge ve i'tidal halinde tutmak istiyorsa, dünya malına tam'a ve aşırı zengin olma hırsını ve esasta eşit olan bir insanın diğer insandan malca çok farklı konumlara gelmesini de böylece dengelemiş oluyor.⁴⁵³ Bir de faize bir bakalım.

Faiz, haksız bir kazanç olduğu için, toplumda daha başka bir dengesizlik ortamı doğuruyor. Faizi yasaklamakla Kur'an, zekatta olduğu gibi, faiz alarak sınırsız bir büyüme gösteren zenginlere dur derken, faiz vererek ezilip yok olmak tehlikesine düşen fertleri de korumuş oluyor.

İslâm faizi yasaklamışsa, bir de ona ihtiyaç bırakmayan yollar açmıştır. Her şey den önce mudarebe ortaklığına müsaade vardır. Mudarebe, bir taraftan sermaye diğer taraftan emek olmak üzere kurulan ortaklıktır. Bu ortaklıkta iki tarafın üzerinde anlaşığı miktar

⁴⁵¹ el- Haşr 59/7

⁴⁵² et-Tevbe 9/34-35

⁴⁵³ Gürbüz, Faruk, *Kur'an'da Denge Kavramı*,(Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995, s.76-77

esas alınarak kazanç aralarında bölüşülür. Zarar olursa, sermaye sahibine aittir. Çünkü çalışan tarafın emeğinin boşa gitmesi yeterlidir.

İkinci olarak, “selem”e müsaade edilmiştir. Bu ise, ileride teslim edilecek bir şeyi hazır parayla satmaktır. Kimin hemen paraya ihtiyacı olursa, mesela mevsimi gelinceye kadar istikbaldeki gelirinden bir kısmının münasip bir fiyatla ve bu konuda fıkıh kitaplarında zikredilen şartlara uyararak satar.

Üçüncü olarak, İslam, *karz-ı hasen*'i, yani karşılıksız borç vermeyi teşvik etmiştir. Böyle bir borcun kefil, zekât fonu veya beytülmal dır.⁴⁵⁴

İktisadi dengenin oluşabilmesi için, sürekli artan beşeri ihtiyaçlara, sürekli üretim zaruri görülmektedir. Faiz ise, üretim ve tüketim dengesini altüst etmektedir. Üretimden uzak, münzevi bir tavırla fırsat kollayan faizci, her an bir zaafi, bir düşkünlüğü ve bir çaresizliği sömürme sevdasında. Birikmiş sermayeyi, bir bakıma emeği ve alın terini oturduğu yerden avlama ile geçinen asalaktan başka bir şey değildir faizci. İşte böyle birkaç faizcinin türediği toplumda yatırımlar, dolayısıyla da üretimler duracaktır. Faizci, çalışmadan toplumda biriken alın terini ve sermayeyi böylece sömürüp dururken, farkında olmadan hem toplumu, hem de kendi mali gücünü eritecektir.

Çünkü faizle para alan kişi, ya en azından karnını doyurmak için faiz verecektir ya da üretim maksadıyla bir finans kaynağı oluşturmak için... Her halükarda, faiz alan verimsiz hale gelecektir. Ya faizciye tam teslim olacaktır ya da faiz ile aldığı parayla ürettiği mala, karşısındaki faizciyi hem emeksiz ve hem de risksiz olarak ortak edecektir. Bu durumda üreticinin, istenen randımanı alamadığı için şevki kırılacak, sonunda parasını faizden kurtarıncaya kadar ezilip perişan olacaktır. Ya da ürettiği malları pahalıya satmak zorunda kalacaktır.

İşte bu durumlar, üretici- tüketici dengesini bozacaktır. Toplumda artan her faizci, asalak bir işsiz demek olacaktır. Bu işsizlerin sayısının artması üretimi düşürecek, ya da faiz ile üretilen malların maliyeti yüksek olacaktır. Sonuçta üretim düşük, mal pahalı, tüketici fakir ve sömürenlerin çok olduğu bir toplum manzarasıyla karşı karşıya kalırız ki işte bu toplum, dengesizliğin hakim olduğu bir kalabalık olmaktan ileriye gidemeyecektir.

Toplumun her çeşit dengesi ise, yalnız haklara saygı prensibinden geçer. Bu yüzden Cenab-ı Hakk, faizi yasakladıktan sonra insanlığa: “*Ne zulmediniz, ne de zulme uğrayınız*”⁴⁵⁵ buyurmaktadır.

⁴⁵⁴ Said Havva, *İslâm*,s.344

*“Ey iman edenler! kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz .”*⁴⁵⁶

7. Değerlendirme

İslâm Dini temelde kolaylık prensibine dayanır. İslâm'da insan fitratına aykırı ve zor hiçbir ibadet yoktur. Kur'an'da da Allah “insanın taşıyamayacağı yükü ona yüklemeyeceğini”⁴⁵⁷ ifade etmiştir. Hz. Peygamber, bu tabii dini en kolay biçimde öğretmiş, yaşamış ve yaşatmıştır. Dini ve ibadetleri zorlaştırma cihetine gidenleri ve gitmek isteyenleri şiddetle tenkit etmiş, “*kolaylaştırın, zorlaştırmayın, müjdeleyin nefret ettirmeyin*”⁴⁵⁸ buyurmuştur.

Dini kolaylaştırmaktan maksat, onda Kur'an ve Sünnette belirlenmiş herhangi bir ibadeti eksiltmek değildir. Dini kolaylaştırmak, ona herhangi bir şeyi eklememek; zorlaştırmamak ise, onu Peygamberimiz (s.a.v.)'in yaptığı gibi, özündeki kolay ve tabii haliyle, durum ve şartlara göre sertlik ve katılık göstermeden sunmak, uygulamak ve uygulatmaktır. Dinin ve peygamberin evrenselliğinin devamı, ancak buna bağlıdır.

Müjdelemekten maksat da dini ve ibadetleri en doğru ve sağlıklı şekilde öğrenerek öğretmek, tebliğ etmek ve uygulanmasını sağlamaktır.

Ama ne yazık ki, yüzyıllar boyu dine önem vermenin, onu zorlaştırmak anlamına geldiğini kabul edenler, hatta bunun için hadis uyduranlar bile olmuştur.

Farz ibadetler insanların yapabilecekleri türden zor olmayan ibadetlerdir. Hasta ve gücü yetmeyenlere de kolaylıklar sağlanmıştır. Nafile ibadetler ise insanın kendi isteğiyle gücü nisbetince yapacağı ibadetlerdir. İnsan gücünü ve kapasitesini aşacak, bedeni yorgun ve bitkin düşürecek ibadet tarzı sünnete aykırıdır. Zorlanarak veya aşırılık hastalığına kapılarak yapılan ibadet, ibadet olma anlam ve özelliğinden çıkar. İbadetin makul olanı, az da olsa zinde ve canlı iken istekli ve sürekli olarak yapılanıdır. Hz.Peygamber'in metodu budur. O'nun bütün bir geceyi ibadetle, ramazan dışında bütün bir ayı da oruçla geçirdiği hiç görülmemiştir.

⁴⁵⁵ el-Bakara 2/ 289

⁴⁵⁶ Âl-i İmran 3/130

⁴⁵⁷ el-Bakara 2/ 286

⁴⁵⁸ Buhârî, “İlim,”10

Yine Hz. Peygamber, yapmak istediği bazı iş ve amelleri, sırf ümmeti kendi kendisine farz ve sünnet olarak algılar ve zorlanır diye işlemekten vazgeçmiştir. Bu konuda “İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber’in Tutumu”adlı kitabında Nevzat Aşık şöyle demektedir:

“İbadetten maksat nefsi öldürmek değildir. Bilakis ona canlılık kazandırmak ve onu Allah’ı görüyormuş gibi ibadet etmek anlamına gelen “ihsan mertebesi”ne yükseltmek; kötü eğilimlerden koruyarak ona “istikamet” kazandırmaktır. Meşruiyet sınırları içerisinde nefsin ve insan fitratının bütün ihtiyaçlarını karşılamak geniş anlamda ibadetin ta kendisidir. İbadet adına nefsin, beden, ailenin, akrabanın, misafir ve komşuların hakları engellenemez.

Allah’a yaklaşma adına, dünyadan el-etek çekerek, bekâr yaşamayı prensip edinmek demek olan “ruhbaniyet” ve “tebettül” eğilimi göstermek takva ölçüsü değildir. Bunlar bozulmuş Hristiyanlıktan kaynaklanan yanlış anlayış ve tutumlardır. Bu da Hz. Peygamber’in sünnetine aykırıdır. Ruhbanlık lehine Resûlullah (s.a.v.)’a dayandırılan ve hadis diye ortaya atılan sözlerin tamamı uydurmadır.

İnsanın yaratılışında aşırılık eğilimleri vardır. dinin amacı insanı bu eğilimlerden kurtararak, onu orta bir çizgiye getirmektir. Sahabeden bazıları da ibadet niyeti ve aşkı ile ruh-beden, dünya-âhiret dengesini bozan aşırılıklara düşmüşler, Allah’ın helâl kıldığı bazı şeyleri, kendilerine haram kılmaya kalkışmışlar, ancak Hz. Peygamber tarafından daima ve anında ikaz edilmişlerdir.”⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ Aşık, Nevzat, *İbadette Aşırılığa Karşı H.z.Peygamberin Tutumu*, s.151-153

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
VASAT İNSAN VE VASAT TOPLUM

1. Kur'an'da Fert ve Toplum

Yüce Allah Kur'an'da, inananlara cemaat ve birlik olmalarını öğütlemektedir.⁴⁶⁰ Aynı zamanda Kur'an'a bütün olarak bakıldığında, toplumun bireyden bağımsız olarak ele alınmadığı ve bireylerden oluşmuş bir birlik olarak değerlendirildiği görülür. Yani birey toplum içinde erimemekte, kaybolmamaktadır. Topluma yön veren bireylerdir. İnsan toplum tarafından üretilmemektedir. Toplumu şekillendiren bireylerdir. İnsan, içinde doğduğu çevrenin etkilerinin öncesinde, evrensel nitelikli bir fitrat gerçeğine sahiptir.⁴⁶¹ Kur'an, çevresel etkilere rağmen fitratına dönebilen insanları örnek göstermekte⁴⁶² ve içinde bulunduğu sosyal çevrenin etkisinde kalmanın aksine onu ıslah etmesini insandan beklemektedir.⁴⁶³ Aynı zamanda Kur'an, toplum içerisinde ıslah eden bireylerin bulunmasının toplumu helâkten kurtaracağını⁴⁶⁴ veya bir tek bireyin ya da bireylerin tüm toplumun helâkine neden olabileceğini⁴⁶⁵ ifade eder. Bütün bunlar bireyin toplum tarafından tamamen kısıtlanmış olmak yerine, kendi iradesini elinde bulundurduğunu göstermektedir.

İslâm'ın fert ve toplum anlayışı "ferdi, bir parça haline getiren bir bütünlük anlayışı değildir. Ferdi bencillığe iten bir ferdiyetçiliğe de elverişli olmaz. Kendi öz değerlerine sahip bir ferdiyetçi karakteri vardır."⁴⁶⁶ Mekke'de inen sûreler, cahili toplum yapısı içerisinde yeni değerlere sahip güçlü bir ferdi ortaya çıkarırken, Medine döneminde bu fertler bir üst birlik sistemine bağlı toplum durumuna geliyordu. Fert "hakkı gözeten iyiliği emreden bir cemaat bulunması"⁴⁶⁷ emri gereğince sorumluluğunu yerine getirebilmek için bir cemaate muhtaçtır. Tam bir bencil ferdiyetçiliğin veya mutlak bir cemaatçiliğin her ikisi de reddedilmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Kur'an ayetlerinde birey ve toplum birbirinden ayrı iki bağımsız gerçeklik gibi değerlendirilmemekte, aksine birbirlerini tamamlamaktadır. Fert hem kişisel anlamda hem de sosyal planda sorumlu tutulmaktadır.

⁴⁶⁰ Saf 61/4; el-Enfâl 8/46; Âl-i İmran 3/103,105 vb.

⁴⁶¹ er-Rum 30/30

⁴⁶² el-Kehf 18/10-26; Yasin 36/20-27; Tahrim 66/11 vb.

⁴⁶³ El-Hucurât 49/10; Derveze, M. İzzet, *et-Tefsiru'l-Hadis (I-VII)*, (tr.Vahdettin İnce, M. Altunkaya) Ekin, İstanbul,1998 VI,423-427; en-Nisa 4/114; el-Bakara 2/160; Âl-i İmran 3/110-114; Hüd 11/117

⁴⁶⁴ Hüd 11/117

⁴⁶⁵ Kamer 54/23,30; Hüd 11/64-66

⁴⁶⁶ Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul,1989, s.89

⁴⁶⁷ Âl-i İmran 3/104

Toplumu meydana getirecek olan bu insanın özellikleri ne olacaktır? Kur'an nasıl bir insanı örnek göstermektedir? Şimdi de bu konuya değinelim.

Konu ile ilgili olarak Montgomery Watt şöyle demektedir: “Cahiliye toplumundaki toplumsal yapı içerisinde fert, ya bedeviliğin ortaya çıkardığı cemaatçi bir tiptir veya yerleşik hayatın fertçi tipi. Cemaat yapısı ferdin varlığını neredeyse ortadan kaldırmıştır. Hâlbuki İslam'ın telkin ettiği dünya görüşünde herkes ayrı bir ruh olarak Allah'ın huzuruna çıkar ve sorguya çekilir, burada kolektif bir ruhun yeri yoktur.”⁴⁶⁸ Çünkü Kur'an, birçok ayetinde ferdi sorumluluğu vurgular: “*Kim hidayet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur. Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üstlenmez.*”⁴⁶⁹ “*Her nefis, kazandığına karşılık bir rehindir.*”⁴⁷⁰ “*Hiçbir günahkâr başkasının günahını çekmez. Eğer yükü ağır gelen kimse onu taşımak için çağırırsa, bu çağırıldığı akrabası da olsa, bir şey taşımaz.*”⁴⁷¹

Yeni bir kişiliğin geliştirilmesindeki önemli hususlardan biri de iman ve amel arasında kurulan ilişkidir. Kur'an'ın iman ve amel arasındaki ilişkiyi sık sık hatırlatan ayetleri, böyle bir kişiliğin temeli olmuştur. Hadislerde de bu nokta önemle vurgulanır: “*Kendisi için istediğini bir başkası için de istemeyen tam iman etmiş sayılmaz.*”⁴⁷² “*Allah'a ve ahirete inanan, komşusuna ve misafirine ikram etsin.*”⁴⁷³ İman ve amel arasında kurulan böyle bir bağ, aynı zamanda ferdiyetin sürekliliğine de imkân sağlamaktadır.

Emir ve yasakların muhatabı öncelikle ferttir, suç ve ceza da artık kabile üzerine değil ferde aittir. Her olayın bir sosyal boyutu, ferdi kuşatan bir yönü varsa da sorumluluk kişiseldir. Kişisel çaba ve yetenekler önemli sayıldığından doğuştan verilen statüler kaldırılmış, bunlar çalışarak kazanma esasına bağlanmıştır.⁴⁷⁴ Üstünlük kişisel çaba ile elde edilebilen takvadır.

Tevhid akidesine göre hareket eden fert, kendisini cemiyetten ayrı düşünmemektedir. Kendisini inananlardan müteşekkil bir büyük grubun (ümme) bir uzvu gibi mütalaa edip, cemiyeti benliğinde yaşatmakta, toplumun üyelerinden birine isabet edecek zararı kendisine gelmiş gibi düşünüp ondan ızdırıp duymakta, giderilmesi için üzerine düşeni

⁴⁶⁸ W. Montgomery Watt, *Hız Muhammed Mekke'de* (tr. Rami Ayas, A. Yüksel), A.Ü.İ.F.Y. Ankara 1986, s.26

⁴⁶⁹ el-İsrâ 17/15

⁴⁷⁰ el-Müddessir 74/38

⁴⁷¹ Fatır 35/18

⁴⁷² Buhârî, “İman,” 13

⁴⁷³ Buhârî, “Edep,” 85; “Rikâk,” 23; Müslim, “Lukata,” 77

⁴⁷⁴ A.Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, s.219

aleyhine de olsa yapmaktadır.⁴⁷⁵ Çünkü o “*İnsanların hayırlısı, insanlara faydalı olandır.*”⁴⁷⁶ prensibini düstur edinmiştir.

İnsan-ı kâmilin, yani güzel huy, tabiat ve yüksek fazilet sahibi, iyi, olgun ve salih insanın yetiştirilmesi, İslâmi eğitimin temel gayesidir.⁴⁷⁷ Burada kamil insandan kastedilen, insanda daha önceden mevcut bulunan iyi yönleri geliştirmek ve güzelleştirmektir. Aksi bir mütalaa, bütün insanların aynı ölçüde ve standartta kemâle ereceği düşüncesi, dünya hayatına hâkim olan ve fertler arasında “farklı oluşa” dayanan ilahi kanunun bozulması demektir.⁴⁷⁸

Kur’an, insanın beden ve ruh dengesi üzerinde ısrarla durur. Biri için diğersinin ihmali doğru bulmaz. “*Dünyadan da nasibini unutma*”⁴⁷⁹ “*De ki: Allah’ın kulları için çıkardığı süsü ve güzel rızıkları kim haram kaldı?*”⁴⁸⁰ Ve ısrarla bu hakları kullanmaya davet eder.⁴⁸¹ Hz. Peygamber de hiç iftar etmeksizin ve hanımıyla onun tabii hakkı olan münasebetlere girişmeksizin oruç tutan sahabeye: “*Şüphesiz senin üzerinde nefsinin de, hanımının da hakkı vardır...her hak sahibine hakkını ver*”⁴⁸² buyururken bedenle ilgili her türlü ihtiyacın dikkate alınmasını emretmiştir.

2. Tevhid İnancının Sosyal Hayata Etkisi

Tarihe baktığımız zaman, her dönemde, insanın hayatında dinin etkisini görmekteyiz. Bazı filozofların ve tarihçilerin iddia ettikleri gibi, ilk insanlar dinsiz değildir. Çünkü teknik ilerleme ile manevi kültür birbirine paralel olarak gelişmemiştir. Biz ilk insanın Hz. Adem olduğunu, ve Tevhid inancını savunan bir Peygamber olduğunu kabul etmekteyiz. Dolayısıyla ilk insandan günümüze kadar insan hayatında din önemli bir yere sahip olmuştur. Etnologlar ve sosyologlar da, yaptıkları araştırmalarla, tarih boyunca dinin sosyal hayattan soyutlanmadığını ortaya koymuşlardır.⁴⁸³

⁴⁷⁵Er, İzzet, *Sosyalleşme Sosyal Gelişme ve İslâm*, Furkan, Bursa 1988, s.106.

⁴⁷⁶es-Suyûti, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Câmiu’s-Sağir*, Kahire,1954, II,9

⁴⁷⁷ Kutub, Muhammed, *İslâm’da Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi*, (tr.Ali Özek), Hisar, İstanbul, 1971 s.19-25.

⁴⁷⁸Muhammed Esed, (*Leopold Wels*) *Yolların Ayrılış Noktasında İslâm*, (tr. Arapça’ya: Ö. Ferruh, Arapça’dan: Hayrettin Karaman), İstanbul,1965, s.20

⁴⁷⁹ el-Kasas 28/77

⁴⁸⁰ el-A’raf 7/32

⁴⁸¹ Âl-i İmran 3/14; El-Kehf 18/46

⁴⁸² Buhârî, “Savm”,48-50; “Nikâh”, 2

⁴⁸³ Ülken, Hilmi Ziya, “İptidailerde İctimai Bünye veDin”,*Sosyoloji Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay. İstanbul,1959, 13-14.sayı. s.36

Dinin geçmiş ve günümüzdeki toplum bakımından başlıca fonksiyonunun, bir sosyal kontrol aracı olarak, toplum bütünleşmesine katkıda bulunmak olduğu söylenebilir. Ancak din üzerinde, fonksiyonel analizin tarafsız uygulama biçimini belirtmek amacıyla duran Merton, dinin bir sosyal kontrol aracı olduğu hususuna Sosyolojide daima değinildiğini açıkladıktan sonra, Young'un belirttiği gibi, dinin isyanlara da tahrik ettiğini belirtmektedir. Fakat ne olursa olsun, Merton'a göre dinin insan tavır ve hareketleri üzerinde etkili olduğu muhakkaktır.⁴⁸⁴

Bir Müslüman için din, yalnız evrensel ahlâk kurallarını değil, insanın hayatını nasıl sürdürmesi, Allah ile nasıl bir ilişkide bulunması, nasıl yemesi-içmesi, uyuması, dua etmesi ve sosyal ilişkilerde nasıl olması gerektiğini ayrıntılarıyla içeren İlahi yasadır. Bu anlamda dinin insan hayatını kuşatmış olduğu ve İlahi iradeyle uyumlu bir hayatın nasıl sürdürüleceğini gösterdiği ortaya çıkar. "O, hangi fiil ve şeylerin dini bakış açısından zorunlu, övülen veya öğütlenen, yasak olan, kınanan veya yapıp yapılmaması konusunda serbest bırakılan davranışlar olduğunu insana göstererek İlahi iradenin kavranmasında ona kılavuzluk yapar." Böylelikle insan, Allah nazarında kendi davranışlarının değerini anlar ve doğru ile yanlış birbirinden ayırt edebilir."⁴⁸⁵

Topluluk halinde yaşayan insan, kendi içindeki eğilimlere uygun olarak yaşar ve davranır. Bu eğilimlerin bir kısmı hayvani arzulardan, diğerleri de varlığının duygusal, akli veya ruhsal yönlerinden kaynaklanır. Bütün bu faaliyetler, toplumun diğer fertlerle oluşturduğu ilişkiler ve beşeri mevkiye özgü oluş ve davranış biçimleri, ancak dinde anlamını bulabilir ve bütünleşebilir. Kur'an ve sünnetin ilkeleri, tüm insan hayatını düzenleyen, tevhide uygun olarak insan ve toplumun bütünleşmesini sağlayan emirler ve davranışlar ağını oluşturur.

Evlenme, ticaret, miras bölümü vb. gibi yüzeysel olarak bakıldığında, dünyevi olarak değerlendirilebilecek davranışlar, Kur'ani ilkeler doğrultusunda ortaya konulduğu zaman dünyevi bir fiil, dini bir davranışa dönüşür. İnsanın ruhi hayatı ile din arasında kurulan bu bağ ile insan, aynı zamanda ruhi bir bütünleşmeyi gerçekleştirir. Bu şekilde insanın hayatı ve faaliyetlerinin tümü dini bir anlam kazanır ve insan ilahi olana uymak suretiyle kendisine anlamlı bir hayat sağlar.

İslâm dini, akidesinin özünü şahadet kelimesinde formüle etmiştir. "Allah'ın varlığını, birliğini, eşi ve benzeri olmadığını, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) O'nun kulu ve resulü

⁴⁸⁴ Dönmezer, Sulhi, *Sosyoloji*, Ankara, 1984, s.262

⁴⁸⁵ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam İdealler ve Gerçekler*, (tr. Ahmet Özel), İstanbul 1996, s.121

olduğunu” tasdik etmekten ibaret bulunan Kelime-i Şehadet, bu dine mensubiyetin sembolü olan bir formüldür. Aynı şekilde “amentü” de toplanan altı iman esasında, İslam akidesinin temelini teşkil eden inançların formüle edildiği görülmektedir. İslâm alimleri imanı ayrıca “tafsili” ve “icmali” olarak da ikiye ayırmakta, icmali iman ile Allah’ın Peygamberi vasıtasıyla bildirdiklerinin tamamına inanmayı kast ederlerken, tafsili iman ile de tebliğ buyurulan inançların her birini ayrı ayrı bilip inanmayı anlatmak istemektedir.

Allah’ın varlığına ve birliğine olan bu inanç, delilleriyle ispata hazır, insanın akıl ve muhakemesine sunulmuş bir akidedir. Kur’an göklerin ve yerin boşa yaratılmadığını,⁴⁸⁶ bütün kainatta, akıl sahipleri için delillerin bulunduğunu, tekrar tekrar hatırlatmaktadır.⁴⁸⁷

Kur’an, insanları bir tek Allah’a kulluğa çağırırken, aynı zamanda diğer din mensuplarını da, bütün peygamberlerin tebliğlerinin esasını teşkil eden “tevhid akidesi” etrafında birleşmeye davet etmektedir.⁴⁸⁸ Kur’an’ın bu hitabı tüm insanlığadır. Belirli bir millete belirli bir sosyal çevreye has kılınmamıştır. Kur’an-ı Kerim’in her yerinde bu konudaki davet geneldir ve evrenseldir. Sıkça tekrarlanan “Ey insanlar!” veya “Ey inananlar!” gibi hitap tarzları, bu durumun bir ifadesidir. Millet, kültür, sosyal çevre ve mevki farklarına rağmen insanlar Allah katında birdirler. Kur’an-ı Kerim bütün mü’minleri “din kardeşliği” bağı altında birbirlerine bağlamış ve kenetlemiştir. Kur’an “*Müslümanlar kardeştir*” buyurarak bunu açıkça beyan etmekte, inananları sevgi ve kardeşlik bağı altında yekvücut olmaya çağırmaktadır.⁴⁸⁹ Oluşan bu birlik içersinde her çeşit sosyal farklılık kaynaşacaktır. Cemaatle kılınan namaz ve hac ibadeti sırasında mü’minlerin oluşturduğu kardeşlik ve birlik tabloları, bu bütünleşmenin canlı örnekleridir. Kur’an, insanlar arasında üstünlüğün takva ile mümkün olduğunu, diğer farklılıkların bir üstünlük ifadesi olmadığını belirtmiş,⁴⁹⁰ insanları birlik, beraberlik sevgi ve dostluk içinde anlaşip kaynaşmaya çağırmıştır. Aynı şekilde Kur’an “...Siz birbirinize düşman iken sizin kalplerinizi birleştirdi. Onun nimeti sayesinde kardeş oldunuz...”⁴⁹¹ buyurarak bu kardeşlik ilkesini vurgulamaktadır. Bunun gibi “Allah’a ve resulüne itaat edin, sakın ayrılığa düşmeyin”⁴⁹² buyururken de, mü’minleri ideal birlik ve bütünleşmeye teşvik edici bir tutum takınmakta, barış ve kardeşlik üzerinde durmaktadır. Kur’an-ı Kerim’deki bu tür örnekleri oldukça çoğaltmak mümkündür.

⁴⁸⁶ el-Kıyame 75/36

⁴⁸⁷ el-Casiye 45/3,4; el-Bakara 2/164

⁴⁸⁸ Âl-i İmran 3/64.

⁴⁸⁹ el-El-Hucurât 49/10

⁴⁹⁰ el-El-Hucurât 49/13

⁴⁹¹ Âl-i İmran 3/103

⁴⁹² Lokman 31/17

Kur'an-ı Kerim'in ortaya koymuş olduğu bu ilahi prensiplerin, asr-ı saadetten günümüze dek Müslüman toplulukları bir araya getiren prensipler olduğu açıktır. İslâm dini, temelde birlik akidesi üzerine oturmuş olmakla birlikte, dinin toplumların sosyal bütünleşme süreçleri içerisindeki fonksiyonu, şartlara göre müspet ve menfi olarak değişebilmektedir. Çünkü toplumun yapısı ve sosyo-kültürel seviyesi, sosyal bütünleşmeyi sağlayıcı faktörlerin etkinlik derecesine tesir etmektedir. Örneğin günümüz modern toplumunda, eğitim ve öğretimin yaygınlaşması, kitle iletişim araçlarının gelişmesi, sosyo-kültürel farklılıkların azalmasında önemli roller oynamaktadır. Ancak, çağımızda ferdin davranışları ile toplumun arzuları arasındaki uyumsuzluklar, müesseseler, gruplar ve tabakalar arası ahenksizlikler, siyasi ve ideolojik farklılıklar ve nihayet maddi kültür alanındaki gelişmelere karşılık, manevi kültür alanındaki gelişme ve değişmelerin aynı tempoda seyretmeyişi, günümüzün modern ve dinamik toplumlarını, önemli sosyal bütünleşme sorunları ile karşı karşıya bırakmaktadır. İleri derecede ortaya çıkan sosyal farklılaşma, işbölümü ve uzmanlaşma giderek ferdiyetçilik ve yalnızlığın yaygınlaşmasına imkan vermiştir. İşte bu bakımdan Freyer'in belirttiğine göre,⁴⁹³ dinin toplumsal hayatta birleştirici ve bütünleştirici rolünün önemi, günümüzde daha da artmıştır. Öyle ki, modern toplumların, ancak dinin manevi bütünleştirici etkisi sayesinde çalkantı ve çözülme problemlerinin pek çok yönleriyle üstesinden gelebilecekleri anlaşılmaktadır. Kur'an, toplumsal bütünleşmenin temeli olan tevhid ilkesi ile toplumu oluşturan fertleri kuşatan bir birlik şuuru meydana getirmiş ve ferdi kendi yalnızlığına itmemiştir.

Izutsu, Kur'an-ı Kerim'in, cahiliyye devrindeki kan akrabalığı bağı üzerine kurulu toplum anlayışı yerine, inanca dayalı toplum anlayışını getirdiğini öne sürer.⁴⁹⁴ Sosyologların "tabii dini gruplar" adını verdikleri kabile düzeninin, tabii bağların hakim olduğu topluluklarda olduğu gibi, İzutsu'nun Kur'an'da işaret ettiği ve sosyolojinin "münhasıran dini grup" adını verdiği topluluk şekilleri içinde de, tabii bağların kendi ölçülerinde önemini korumaya devam ettikleri gerçeği, tarihi ve sosyolojik veriler itibarı ile sabittir. "Manevi kardeşlik, hak yolunu tutma, yeni bir hayata doğma, ruhi diriliş gibi deyimlerle ifade edilen ve vasıflanan dini gruplar, diğer sosyal yapılarla ziddiyet haline girebilir. Bu taktirde fertlerin, eski sosyal münasebetlerini bütünüyle tasfiye etmeleri gerekmez. Onlar yine aile ve kabilelerine, köy veya şehirlerine mensup olmaya devam

⁴⁹³ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, (tr. Turgut Kalpsüz) Ankara, 1964 s.47

⁴⁹⁴ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah Ve İnsan*, (tr. Selahaddin Ayaz), Ankara. 1975 s.72

ederler. Ancak sosyal düzene yeni bir katılma olmuştur.”⁴⁹⁵ Bu anlamda Kur’an, insanın doğal yönelimlerini engellemez, onlara şekil verir ve daha yüce bir çatı altında toplar.

İslâm, insan hayatını, temel inanç esaslarından birincisi olan “Kelime-i şehadet” in ifade ettiği inanç çerçevesinde belirlemiştir. Kur’an, iman ve davranış arasındaki zıtlığı kınar⁴⁹⁶ ve insanların inandığı değerlere uygun yaşamasını ister.

İslam’da toplumun iyi bir üyesi olabilmesi için, ferde ve onun eğitimine büyük önem verilmiştir. Allah’ın çok merhametli ve aynı zamanda hesabında aceleci olduğu, sadece mutlak bir kudret sahibi olmakla kalmayıp, aynı zamanda her şeyi bildiği ve her yerde hazır olduğu, hiçbir şeyin onun gücünün dışında olmadığı, dünya içine ne giriyor ve çıkıyorsa, gökten aşağı ne geliyor ve ne yükseliyorsa O’nun bilgisi dahilince olduğu⁴⁹⁷ Kur’an’da sık sık tekrar edilir.

Bu ve aynı mealdeki ayetler inanç sahibini kötülük işlemekten, yalancı ve egoist olmaktan uzak tutar. Aynı inancı paylaştığı kişilerle, “kardeş olma” şuuruna onu ulaştırır. Tevhid inancı, insanın fert olarak iç bütünlüğünü sağladığı gibi bencilliği de en üst seviyedeki diğergamlığa dönüştürür. Toplum fertlerinin arasında böylesi kardeşlik duygularının ortaya çıkarılması, toplumun ana hedeflerindedir. Bu husus Kur’an’da zikredildiği üzere, başarılı bir şekilde Peygamberimiz (s.a.v.)’in döneminde Muhacir ve Ensar kardeşliği şeklinde güzel bir örnek olarak uygulanmıştır.⁴⁹⁸

Ayrıca Allah’ın birliğine inanma, sosyal dayanışmanın meydana gelmesinde en etkili vasıta. İnanç sahibi, aynı inancı paylaştığı diğer toplum fertlerini kardeşi olarak görmektedir. Bu sosyal dayanışma ve kardeşlik ortamını pekiştiren bir diğer unsur da ibadetleridir.

Din duygu ve davranışlarda da bir düzenlemeyi gerektirmektedir. Dini tecrübenin pratik anlatımı olarak ifade edilen bu yön, dinin ikinci önemli yönünü, ibadet ve tapınmayı oluşturmaktadır.⁴⁹⁹ Sosyolojik açıdan ibadetin toplumsal hayatta birleştirici ve bütünleştirici, yani cemaat teşkil edici bir fonksiyonu gerçekleştirdiği görülmektedir. İbadetin yahut bir dini ayin ve merasimin etkisinin öncelikle o davranışı yapan, o ibadeti icra eden kişi üzerinde de olacağı kesindir. Ancak böyle bir davranış, zorunlu olarak diğer

⁴⁹⁵ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s.48.

⁴⁹⁶ es-Saf 61/2

⁴⁹⁷ Lokman 31/16; Kaf 50/16; el-Mücadele 58/7

⁴⁹⁸ el-Haşr 59/9

⁴⁹⁹ Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993 s.175

fertler üzerinde de bir takım etkiler ortaya çıkaracaktır. İbadet, onu yerine getiren kişilerde, aynı inancı paylaştıkları kanaatini canlı tutmaktadır.⁵⁰⁰

Bu yönüyle ibadet, dini inancın canlılığının korunması, devamı ve artırılmasında önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir. Hatta inanç, daha geniş bir cemaat içinde ayrılma ve farklılaşma sebebi olabilirken, aksine ibadet, dini grubu kaynaştırmaya, birleştirmeye ve geliştirmeye katkıda bulunur. İslâm dini, ibadeti “imanın süsü” olarak vasıflandırmaktadır. Sosyologlar, bir dinin pratik yönü sayılan ibadet olmadan, o dinin varlığını sürdürebileceğine kuşku ile bakmaktadırlar. Sosyal –Psikoloji, ortaklaşa yapılan işlerin ve hareketlerin, son derece güçlü bir cemaat duygusu meydana getirdiğini belirtmektedir. İslâm dini toplu halde yapılan ibadetlere ayrı bir önem vermiş ve onların dini bir canlanma ve müminlerin birbirine kaynaşmaları için birer vesile kabul etmiştir. Camide cemaatle kılınan namazın, evde tek başına kılınanlardan dini bakımdan çok daha fazla makbul ve sevaba vesile olması, bunun güzel bir örneğidir.⁵⁰¹ Bir dini ayin, tören veya uygulamaya temel teşkil eden inançlar, zamanla şuurdaki eski canlılık ve açıklıklarını kaybettikleri halde; ibadetler, ayinler ve merasimlerin, çoğu zaman eski ve asli usulleri çerçevesinde yerine getirilmeleri, onların birleştirici etkisini arttırmaktadır.⁵⁰² İbadet, kurban, ayin ve dini törenler, sadece ona katılanların tecrübelerini ifade etmekle kalmazlar, aynı zamanda grubun teşkilat ve zihniyetini tayin etmeye ve onu şekillendirmeye de yararlar.⁵⁰³

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İslâm’ın ibadet ve sosyal hayatla ilgili koymuş olduğu emir ve yasaklar, insanların bireysel olarak olgunlaşmasına ve dolayısıyla ahlâklı ve bilinçli bir toplum oluşturmalarına katkıda bulunmaktadır.

3. Kur'an'da Önerilen Vasat Ümmetin Nitelikleri

Kur'an'ın temel hedeflerinden birisi de, yeryüzünde adil ve ahlaki temellere dayanan, yaşanabilir bir toplumsal düzen kurmaktır. Peygamberimiz (s.a.v.)'in öncelikli olarak ilgilendiği husus, bireyin şahsiyetini geliştirmek, onu, hem kendisi ve hem de dış dünya ile barışık bir hayat süreceği hasletlerle donatmaktır. Birey önce kendi içinde adil, iki aşırı uçta

⁵⁰⁰ Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDVY., Ankara, 1993, .s.245

⁵⁰¹ Buhârî, “Ezan”, 30 -39; Müslim, “Salat”, 272

⁵⁰² Günay, *Din Sosyolojisi*, s.178.

⁵⁰³ Saçıntı, Ahmet *Kur'an'da İdeal Toplum* (Yüksek Lisans), Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2001, s.49

yer almayıp, dengeli bir hayat sürececek kimlik kazanmalıdır. Benliğine Allah'ın yerleştirdiği çift kutuplu şifreyi peygamberin rehberliğinde çözerek, her hak sahibinin hakkını tam ve zamanında veren bu insan, sadece kendisi için değil, tüm insanlık için yaşama idealinden hareketle, yeryüzünde şahit ve model olma görevini kesintisiz sürdürmelidir. Böylece bütün bir insanlığın benliğinde yerleştirilmiş fitrat nizamı oluşacak ve ihtiyaç duyulan vahdet tahakkuk etmiş olacaktır. Bir başka ifade ile söylemek gerekirse, her ferdinin diğerinin çobanı ve denetleyicisi olduğu bir ümmet meydana gelecektir.

Dengeli toplum, ancak dengeli fertlerden oluşur. Çünkü toplum, kendi başına oluşan, statik bir mekanizma değildir. İnsanlardan ve onların oluşturduğu kurum ve müesseselerden oluşmaktadır. Onun için merkezde sorumlu ve olgun insan yatmaktadır. Teorik olarak kağıt üzerinde oluşturulan yapılanmalar, toplum projeleri ne kadar görkemli olursa olsunlar, bu projeleri uygulayacak olan insan unsuru, düşünülen müspet atmosfere uygun bir yeterlilikte değilse, her şey sadece kağıt üzerinde kalmaya devam edecek ve tüm güvenirliliğini kaybedecektir. Kaldı ki, zaten ideal projeleri ortaya koyacak olan da yine insandır. Demek ki, temelde Allah'ın tüm varlığa kader çerçevesinde yerleştirmiş olduğu ilahi dengeyi koruyacak olan da ve yine onda kimi gedikler açacak olan da insandır. Ortada yegane sorumlu olan, insandır. O, kendi kişiliğinden, âlemin nizamından ve de toplumsal dengeden sorumludur. Allah'ın kullarına ibadet ve her türlü itaatler de dâhil olmak üzere emrettiği şeylerin ağırlık noktası, sadece insan ruhunun tezkiyesi ve ona bulaşmış olan kirlilerden ve pisliklerden temizlenmesidir. Nefsin arınması, insanın sadakat ve ciddiyetle medeniyet sorumluluğunu yüklenmesinin temel şartından başka bir şey değildir. Nefis bulanık arzu ve uyuşukluklardan temizlendiği oranla sahibini, üstlenmesi gereken sorumluluklar konusunda kurtarmış olur. Kur'an'ın insana yüklediği vazife, aslında kapsamlı ve genel manasıyla yeryüzünü imar etmektir. Bu vazife muhtevası itibariyle sağlam bir insan toplumu ikame etmeyi, kapsamlı bir insan medeniyeti kurmayı içine alır ki, insan böylece icbar ve zor kullanılarak değil öğreterek ve severek yeryüzünde Allah'ın adaletini ve hükmünü gösterebilir.⁵⁰⁴

İnsan yapısı itibariyle dengeli, adalet ve ahlâk temelleri üzerine dayalı bir toplum düzenini kurabilecek niteliklere sahip bir varlıktır. Onu yeryüzünün halifesi olarak görevlendiren ilahi irade, aynı zamanda onu bu görevin gerekli kıldığı tüm donanımla teçhiz etmiştir. Onun varlığına kendini beğenme ve enaniyet, sahip olma, mal edinme

⁵⁰⁴ el-Bûtî, Ramazan, *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet*, (tr.Resul Tosun), İstanbul 1987, s. 23-24.

sevgisi vermiş ve insanı bir takım güç ve kuvvet ile donatmıştır. Bu sıfatlar aslında Rububiyet sıfatlarının birer gölgesi ve tecellisinden başka bir şey değildirler.

Kur'an-ı Kerim'in özellikle emir ve nehiylerdeki hitap üslubu, dengeli bir toplumda bir fert ve toplumun ilişkileri açısından son derece dikkat çekicidir. Bazen çoğul kipi ile tek bir ferde hitap ederken,⁵⁰⁵ bazen de tekil bir kiple tüm topluma⁵⁰⁶ hitap etmektedir. Konunun detayları tefsir usulü kaynaklarında incelenmektedir. Buradan anlaşılan, dengeli toplumda herkes bir, bir herkes mesabesindedir.⁵⁰⁷ Örneğin, Nisa Sûresi 29. ayetinde “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksız yollarla yemeyin*” buyrulmaktadır. Halbuki burada anlam, ‘bir kısmınız diğer bir kısmının malını haksız olarak yemesin’ şeklindedir. Ancak Kur’ani ifade, çoğul kipiyle gelerek, ‘sizden birisinin malı, tüm ümmetin malı gibidir’ mesajını vermektedir.

Kur'an'ın yeniden inşa ettiği ve ümmet olma vasfına erdirdiği insan; insan, kainat ve hayat üçlüsünün gerçek manasını kavramış, aralarındaki derin ilişkiler düzenine muttali olmuş bir kimliktir. Bu üçten birinin diğeriyle ilişkisi koparılarak, tek düze bir anlayışın hakim olduğu toplumlar, ıslah yerine ifsat, mutluluk yerine bedbahtlık yaşamışlardır. Vahyin inşa ettiği bu yeni kimliğin oluşturduğu toplumun en belirgin niteliği, hayatı yaşanılır, temiz ve nezih hale getirmiş olmasıdır.

Kur'an-ı Kerim, yaşanacak, huzurlu ve nezih hayatı, “*müdhalen kerima*”⁵⁰⁸ olarak tanımlamaktadır. Bu ifadeyi, son derece hoş bir yer, şerefli bir mesken, temiz bir hayat olarak anlamak mümkündür. Böyle bir hayata erişmenin yolu ise; “uzak durulması emredilen büyük günahlardan kaçınmaktır.”⁵⁰⁹ Cennetin büyük günahlardan kaçınanlar için son derece temiz, nezih ve değerli bir mesken olduğu kuşkusuzdur. Ancak bu ifadeyi, sadece cennete hasretmek isabetli gözükmemektedir. Dünyada da, ahirette de güzelliği (haseneyi) öneren Allah,⁵¹⁰ aynı zamanda cenneti şerefli bir hayat olarak takdim ederken,⁵¹¹ gerekli eylemleri yerine getirenler için dünyada da temiz ve değerli bir hayat va'd etmektedir.

Buradan hareketle, kaçınıldığı takdirde dünyada temiz bir hayata vesile olan büyük günahlar nelerdir? Büyük günah nedir, sayıları ne kadardır? Sorularını bir tarafa bırakarak,

⁵⁰⁵ el-Mü'minûn 23/51; en-Nahl 16/ 126; en-Nur 24/26

⁵⁰⁶ el-İnfitar 82/6; el-İnşikak 84/6; el-Asr 103/2

⁵⁰⁷ ez-Zerkeşî, Bedruddin, *el-Burhan fi Ulûmi 'l-Kur'an*, Beyrut ts. II,217

⁵⁰⁸ en-Nisa 4/31

⁵⁰⁹ en-Nisa 4/31

⁵¹⁰ el-Bakara 2/ 201

⁵¹¹ es-Saf 61/12

Peygamberimiz (s.a.v.)'in, “İşte benim dosdoğru yolum! Öyleyse bunu izleyin ve diğer yollardan gitmeyin ki sizi O'nun yolundan saptırmasınlar” buyurduğu ve “Allah'ın tavsiyeleri” olarak bize önerdiği esasları,⁵¹² ayrıca; İslâm davetinin bir manifestosu gibi, Medine'de Peygamberimiz (s.a.v.)'in inşa edeceği İslâm toplumunun hangi ideolojik, ahlaki, kültürel, ekonomik ve hukuki ilkeler üzerine kurulacağını ortaya koyan ve hicretten kısa bir zaman önce nazil olan İsrâ suresinin 23-39. ayetlerini baz alarak, dengeli toplumun temel bazı niteliklerini maddeler halinde tespit etmek istiyoruz.⁵¹³

3.1. Tevhide İnanan Şirkten Uzak Bir Toplum

Tevhid, kelime olarak, birlik, birlemek ve tek kabul etmektir. Terim olarak ise, Allah'ın varlığını, birliğini, tüm yetkin nitelikleri kendisinde toplandığını, eşi ve benzeri bulunmadığını bilmek ve buna inanmaktır. Bu bilgi ve inanç en özlü biçimde “*Lâ İlähe İllallah*”(Allah'tan başka ilah yoktur) cümlesiyle ifade edilir. Bu nedenle bu cümleyle tevhid kelimesi (*kelime-i tevhid*) denir.

Kur'an, tevhid inancını Allah'ın zâtı, tekliği, sıfatları, evren ve insanla ilişkileri açılarından çeşitli boyutlarıyla ortaya koyar. Tüm peygamberler, insanları tevhid inancına çağırılmışlardır. Hz. Muhammed de tevhidi öğretmek ve gerçekleşmesini sağlamak üzere gönderilmiştir.

Kelâmcılar tevhidi iki açıdan değerlendirmişlerdir. Bunlar, ilmi ve ameli birlemedir. İlmi birleme, Allah'ta bulunması zorunlu nitelikleri kabul etmek, tenzihi zorunlu olan eksik nitelikleri de reddetmektedir. Böylece ilmi tevhid, Allah'ın sıfatlarını kabul etmeyen ta'til anlayışından ve Allah'ı yaratılmış varlıklara benzeme (teşbih) anlayışından kurtarır. İlmi tevhid, Allah'ı bilgi ve söz düzeyinde tevhid etmektir.

Amelî tevhid ise, ortağı olmayan tek Allah'a ibadeti, sevgi, ihlas, tevekkül ve bağlanmayı, yalnız O'ndan ummayı ve korkmayı, hiçbir konuda O'na eş tutmamayı gerektirir. Ameli tevhid, Allah'ı niyet, irade ve amel bağlamında birlemektir. İlmî tevhidde tasdik tekzip; amelî tevhidde teşvik veya men vardır. İlmî tevhidin iki karşıtı vardır. Bunlar ta'til (sıfatları iptal) ve teşbihtir (Allah'ı yaratılmış varlıklara benzetme). Amelî tevhidin de iki karşıtı vardır. Bunlar da Allah'a sevgi, bağlılık, tevekkül ve güvenden yüz çevirmek ile hu konularda başka varlıkları Allah'a ortak koşmaktır.

⁵¹² el-En'âm 6/151-153

⁵¹³ Düzenli, *Evrensel Dengeler ve İnsan*, s. 172-174

İlmî tevhid ile amelî tevhid birbirinin zorunlu tamamlayıcısıdır. İki tevhid birleştirilmeden İslam'ın öngördüğü tevhid anlayışı gerçekleşmez. Sözgelimi, "Allah, tek yaratıcıdır" diyen kişi "*la ilahe illallah*" demiş sayılmaz. Tevhid kelimesinin özü, gerçek İlah'a, yani ibadete layık olan, ortağı bulunmayan tek Allah'a kulluktur. Bu nedenle Allah'ın her şeyin yaratıcısı, rabbi olduğunu, yaratıcılık ve rablıkta ortağı, benzeri bulunmadığını söylemek yeterli değildir. Bunu söylemenin yanı sıra, O'ndan başka ibadet edilecek bir mabud olmadığını da söylemek gerekir.

Allah'ın kulların fiillerinin yaratıcısı olması, tüm evreni idare etmesi ve âlemlerin rabbi olması gibi gerçekler ilmî tevhidin konularını oluşturur. Bu gibi gerçeklere kevnî gerçekler denir. Allah'ın emrettiği şeylerin sevilmesi, haram kıldığı şeylerin sevilmemesi, O'nun sevdiğine sevgi gösterilmesi, sevmediğinden yüz çevrilmesi, bütün hükümlerin O'nun tarafından teşri edilmesi gibi gerçekler de amelî tevhidin öğelerini oluşturur. Bu tür gerçeklere de dini ya da şer'i gerçekler adı verilir. Kevnî gerçeklerle yetinerek dini gerçeklere boyun eğmeyen, peygamberlere uymuş sayılmaz.

Allah'ın birliğinden söz etmek O'nun zatında, sıfatlarında ve fiillerinde bir olduğunu söylemektir. Zatının bir olduğunu söylemek, O'nun kısmının, parçasının, bölümünün olmadığını söylemektir. Çünkü birleşik olmaması Allah'ın zorunlu niteliklerindedir. Sıfatlarının bir olduğunu söylemek, eşinin, benzerinin olmadığını kabul etmektir. Çünkü yaratılmış varlıklara benzemek de, O'nun temel nitelikleri arasındadır. Fiillerinde bir olduğunu söylemek de, ortağı bulunmadığını söylemektir. Çünkü ortaklık aczi gerektirir.

Allah'a ibadet, belirli amellerle sınırlı değildir. Allah'a ibadet etmek, insanın her adımında, her hareketinde, her sözünde O'nun koyduğu kurallara uymak, O'nun hükümlerini yerine getirmek, resullerinin gösterdiği yoldan yürümek demektir. Yalnızca O'ndan yardım dilemek, korkmak, O'na güvenmek, dayanmak, tevekkül etmek, sığınmak, O'ndan başkasını veli edinmemek, sorunların çözümünü O'na havale etmek, O'ndan başka koruyucu, kollayıcı kabul etmemek de tevhid inancının gerektirdiği tek Allah'a ibadetin boyutlarını oluşturur.⁵¹⁴

Tevhidin zıddı ise "şirk" tir. Şirk, Arapça "Şe-ri-ke" fiilinden mastardır. Ortak olma demektir. Aynı kökten türeyen ve Türkçeleşen "şirket" kelimesi de ortaklık demektir. Dinî anlamda şirk, Allah'a eş ve ortak koşma manasına gelmektedir. Şirk, aynı kökten gelen kelimelerle birlikte, Kur'an'da yüz elliye aşkın yerde geçmektedir.

⁵¹⁴Özalp, Ahmet, "Tevhid", ŞAİA, VIII,79

Kur'an-ı Kerim'i incelediğimiz zaman, şirk düşen insanların, nefislerine tabi olarak tevhide karşı çıkmalarının neticesinde bu duruma düştüklerini görürüz. Bütün müşrik toplumlarda, genellikle ahlaksızlık, nefis duyguları, zulüm, hırs, azgınlık, taşkınlık ve menfaatperestlik hâkimdir. Şirkin temeli, insanların Allah'a tam manası ile inanmamaları, O'nun emir ve yasaklarına gerektiği gibi uymamalarıdır. Bu husus birçok âyette dile getirilmiştir.⁵¹⁵

Allah'ın birliğine ortak kabul etmek şirk olduğu gibi, kudret ve tasarrufunda O'na ortak kabul etmek de şirkdir. Şirk'in diğer bir çeşidi de, yalnız Allah'tan beklenmesi gereken sonuçları, Allah'tan başka güç ve kişilerden beklemektir.

Yüce Allah Kur'an'da: *"Muhakkak ki şirk büyük bir zulümdür"*⁵¹⁶ diye buyurarak, şirk bir zulüm olarak tanıtmıştır. Nitekim şirk düşen insan, bu hareketiyle öncelikle Allah'a karşı bir haksızlık yaparak Allah'a zulmediyor, aynı zamanda kendi nefisine de zulmetmiş oluyor. Ve yine şirk göklerin, yerin ve bunlarda bulunanların, maddenin ve hayatın zorunlu olarak teslim olduğu küllî bir kanuna, yani Allah'ın tek ilah ve Rab olduğu gerçeğine karşı gelinmekle Allah'ın hakkını O'na teslim etmemek bakımından da bir zulümdür. Şirk'e düşen insan aynı zamanda kendi şahsına zulmetmektedir.

*"Allah'a ortak koşmaksızın, halis olarak Allah'ı birleyenler olun. Kim Allah'a ortak koşarsa, o sanki gökten düşmüş de kendisini kuş kapmış veya rüzgâr onu uzak bir yere sürüklemiş gibidir"*⁵¹⁷

Şirk'e düşen insan o kadar perişan olur ki, Yüce Allah ile bağları kopar; istikametini şaşırır; iyi ile kötüyü ayırt edemez hale gelir ve kendi öz çocuğunu öldürecek kadar şaşkın bir duruma düşer. Onların bu acı hali, Kur'an'da şöyle haber verilmiştir.

*"Yine ortakları, müşriklerden çoğuna evlatlarını öldürmeyi süslü (güzel bir şeymiş gibi) gösterdi ki (böylece) hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar! Allah dileseydi bunu yapamazlardı. O halde onları, uydurduklarıyla baş başa bırak!"*⁵¹⁸

Diğer yandan Allah Kur'an-ı Kerim'de, kendisine şirk koşan ve müşrik olarak ölen insanların bağışlanmayacağını ifade etmektedir.

⁵¹⁵ Bk.el-A'raf 7/80, 81, 85, 86; Yusuf 12/23, 25, 28, 29, 30, 31, 35; el-Hicr 15/3 vb.

⁵¹⁶ Lokman 31/13

⁵¹⁷ el-Hacc 22/31

⁵¹⁸ el-En'âm 6/137

"Allah, kendisine ortak koşulmasını elbette bağışlamaz. O'ndan başka günahları dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah'a ortak koşarsa, büsbütün sapmıştır" ⁵¹⁹

"Kitâb ehlinden ve (Allah'a) şirk koşanlardan kâfir olanlar, Cehennem ateşindedirler. Orada ebedî kalacaklardır. Onlar, halkın en şerlileridir." ⁵²⁰

Bir de küçük şirk diye bir çeşit şirk daha vardır. O da, ibâdetlere riya ve gösterişi karıştırmak, Allah'ın rızasından sapmaktır. ⁵²¹ Kur'an'da bu hususta şöyle buyurulmuştur:

"Kim Rabb'ine kavuşmayı umuyorsa, artık salih bir amelde bulunsun ve Rabb'ine ibâdetinde hiçbir şeyi ortak koşmasın" ⁵²²

Bu âyette geçen, ibâdetinde Allah'a şirk koşmak, "ibâdetinde ihlaslı ve samimi olmamak, Allah rızası için değil de riya, gösteriş ve benzeri menfaat duygularını taşımak" şeklinde anlaşılmıştır. ⁵²³

Kısaca ifade etmek gerekirse, tevhide inanan ve şirkten uzak insanların oluşturduğu bir toplum, her yönüyle vasat ve dengeli bir toplumdur. Çünkü şirk büyük bir zulümdür ve vasat olmayı engeller. Bu yüzden bütün peygamberler, insanları tevhide davet etmiş ve şirkten uzaklaştırmak istemişlerdir.

3.2. Aile ve Yakın Akrabalarla İlişkileri İyi Olan Bir Toplum

İslâm, ailenin sağlam bir şekilde kurulup devam ettirilmesine son derece önem vermiştir. İslâm'ın ilk tebliğ yıllarından itibaren, inanç ve ibadetle ilgili hükümlerin yanı sıra, aile ile ilgili çok sayıda âyet nazil olmuş, Hz. Peygamber de ailevi ilişkileri düzenleme bakımından, bugün pek çoğu hadis kitaplarında yer alan kavli ve fiili girişimlerde bulunmuştur. İslâm'ın gelmesiyle her konuda olduğu gibi aile kurumunda da ciddi değişiklikler olmuş, belli ölçüler ve kurallar getirilerek aile bir düzene sokulmuştur.

İslâm, evlilik ve aile yapısı üzerinde esaslı değişiklikler yapmıştır. Hicretin üçüncü yılında nazil olan Nisa Sûresinde, bu konuda bir dizi düzenleme getirilmiştir. Örneğin, Adaletin sağlanabilmesi için tek evliliğin tavsiyesi, evlenirken kadınlara verilen mehirlerle dikkat edilmesi, ⁵²⁴ belli yakınlıkta olan kadınların nikâhlanmalarının yasaklanması, ⁵²⁵ hür

⁵¹⁹ en-Nisa 4/116

⁵²⁰ el-Beyyine 98/6

⁵²¹ Turgay, Nureddin, "Şirk", ŞAİA, VII,311

⁵²² el-Kehf 18/110

⁵²³ Beydavî, Tefsir, III,276

⁵²⁴ en-Nisa 4/3-4

kadın almaya gücü yetmeyenlerin cariye ile evlenmelerinin uygun olduğu⁵²⁶ gibi noktalar üzerinde durulmuştur. Ayrıca uyum için inanç birliğinin gerekliliği,⁵²⁷ ahlâki çerçevenin korunabilmesi için de eşlerin zinaya bulaşmamış olmaları hususu⁵²⁸ vurgulanmıştır.

İslâm'da dini-sosyal hayatın sağlıklı yürümesi açısından aile kurumuna büyük önem verilmiş, eşlerin birbirlerinin hukukuna riayet edemeyeceği fevkalade durumların dışında evlilik bir vecibe sayılmıştır. Bu önemli olgunun gerçekleşme şartı ise nikâh tır. Nikâh, kadın ve erkeğin isteyerek şahitler huzurunda ortak bir hayat için yaptıkları süresiz sözleşmedir.

Nikâhta verilen mehir de önemlidir ve temeli İslâm öncesine dayanır. Mehirden amaç, kadına belli bir mal veya meta' vermekten çok, nikâha bir ciddiyet katmaktır. İslâm öncesi var olan "sığar" adı verilen nikâh türünde, iki aile kızlarını takas ederek evlendiriyorlardı. Bu davranış, kadını aşağılayan ve bir mal gibi gören anlayışın ürünüdür. Buna benzer bir uygulama olan başlık parası da, kızın babası veya ailesi tarafından belli bir para karşılığı satılması, gibi yanlış bir davranıştır. İslâm, mehiri kadına vererek ona gereken değeri vermiş ve mehirini istediği gibi harcama hakkı tanımıştır.⁵²⁹

Aile; karı-koca ve çocuklarla birlikte günlük hayatın stresinden uzak, sevgi, şefkat, merhamet, huzur, ilgi ve mutluluk gibi psikolojik olguların yaşandığı bir mekandır. Kur'an ailenin bu ruhsal boyutuna temas etmiştir: "*Size nefislerinizden, kendilerine ısınasınız diye, zevceler yaratmış olması, aranızda bir sevgi ve esirgeme yapması da O'nun ayetlerindedir.*"⁵³⁰ Bu durumda aile, psikolojik tatminlerin gerçekleştiği bir yuva olmakla birlikte, mensuplarının korunduğu ve esirgendiği, fiziki barınak sağlayan bir kurumdur.⁵³¹

İslâm, aile düzeni üzerinde dururken, eşler arası ilişkilerde saygı ve sevgiyi ön planda tutmayı, aynı zamanda bu saygı ve sevginin oluşması için akrabalık ilişkilerine önem verilmesini de emretmiştir. Bu konuda, Kur'ani bir kavram olan "*sıla-i rahim*" gündeme gelmektedir.

"Sıla", kelime anlamı olarak bir şeye varmak, ulaşmak, kavuşmak demektir. "Rahim", 'rahmet'ten gelir ve acımak, şefkat etmek, merhamet etmek, korumak

⁵²⁵ en-Nisa 4/23

⁵²⁶ en-Nisa 4/25

⁵²⁷ el-Bakara 2/ 221

⁵²⁸ en-Nûr 24/3,26,32

⁵²⁹ Aydın , Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, Pınar, İstanbul, 1991, s.205

⁵³⁰ er-Rum 30/21

⁵³¹ Doğan, Metin, "Kur'an, Peygamber ve Toplum", *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, Yediveren, Konya , 2003, s.58

anlamlarına gelir. Rahim, rahmet edilmesi gereken kimseye, bağıшта ve lütufta bulunan, ona karşı kalbi yumuşak olan 'rahmet' sahibi demektir. Yine annelerin döl yatağına da 'ana rahmi' denilmektedir. Bu isim, çocuğun şekillenmesinde, büyümesinde, korunmasında ve bir bebek olarak doğmasında, döl yatağıının merhametini ve koruyuculuğunu ortaya koyar.

'Sıla-i rahim', bir anlamda merhamet bağıdır. Yakınlara karşı gösterilmesi gereken şefkat ve ilgidir. Bir diğere deyişle 'sıla-i rahim', aynı rahimden gelenler veya aynı rahme yakın olanlar arasındaki kuvvetli bağıdır.

Yakın akrabanın sınırını çizmekte güçlük varsa da, 'rahim' kelimesi bize bir ipucu vermektedir. Akrabalar, aynı rahme yakın olan kimselerdir. Bunlardan sağ olanlara ilgi göstermek dinimizin emridir.

Sıla-i rahim, ziyareti, selâm vermeyi, hal hatır sormayı, güler yüzlü olmayı, büyüklere saygılı davranmayı, haklarında iyi düşünmeyi ve hayır dileğinde bulunmayı kapsar. Bunlar, sıla-i rahmin üçüncü derecesidir. Akrabalara bedenî olarak yardımda bulunmak, ziyaretlerine gitmek, sıla-i rahmin ikinci derecesidir.

Birincisi ve en önemlisi ise, maddî olarak yardımda bulunmak, her açıdan destek olmak, ihtiyaçlarını güç ölçüsünde gidermektir.

Akrabalar birbirlerine yakın yaşıyorlarsa sıla-i rahim kolay olur. Uzakta bulunuyorlarsa, seyrek de olsa birbirlerini ziyaret etmeli, telefon, mektup ve diğere araçlarla hal ve hatır sormalı, gerekiyorsa yardım etmeli, hediyeler göndermeli veya vermeli.

'Sıla-i rahim'in temeli, karşılıklı sevgi, saygı ve yardımlaşma anlayışıdır. Yakın akrabaların birbirlerine bağılılığı şüphesiz ki aile ve toplum açısından son derece önemlidir. Sağlıklı toplumların sağlıklı ailelerden meydana geldiği düşünülürse, yakınlara ilgi göstermenin, aileyi güçlendirmesi açısından değere daha iyi anlaşılır.

Halit b. Zeyd (Ebu Eyyüb el-Ensari) hazretlerinden rivayet edildiğine göre bir adam Hz. Peygamber'e gelerek: "-Yâ Rasûlallah; beni Cennete sokacak bir ibadet söyler misiniz?" dedi... Rasûlullah şu cevabı verdi:

*"Allah'a ibadet eder ve O'na hiç bir şeyi ortak koşmazsın, namaz kılar, zekât verir ve sıla-i rahm edersin"*⁵³²

Peygamber Efendimizin bu kadar önemle üzerinde durduğu ve yapıldığı zaman Müslümanların Cennete girmelerine sebep olacağını haber verdiği sıla-i rahim; her türlü

⁵³² Buhârî, "Zekât", 1

hayır işlerinde akraba ve yakınların görülüp gözetilmesidir. Gerek âyetlerde, gerek hadislerde, bunun, namaz, zekât gibi farz ibadetlerden hemen sonra zikredilmesi, İslâm'daki önemini göstermektedir. Alimler sıla-i rahimde bulunmanın vacip olduğu görüşündedirler. Bunun, terk edilmesi, yani akraba ve yakınlarla olan ilgisinin kesilmesi, büyük günâh sayılmıştır. Çünkü bu konuda Allah şöyle buyuruyor:

*"Allah'tan korkun ve akrabalık bağlarınızı kesmekten sakının"*⁵³³

*"Onlar ki Allah'ın gözetilmesini emrettiği hakları gözetirler (akrabalık bağlarını devam ettirirler ve iyilikte bulunurlar); Rablerine saygı beslerler ve kötü hesaptan korkarlar...;...Fakat Allah'ın tevhit akidesini kabullendikten sonra onu bozanlar ve Allah'ın bağlanmasını emrettiği bağları koparanlar (akrabalık bağlarını kesenler) ve yeryüzünü fesada verenler var ya; işte bunlar, lânet onlara ve yurdun kötüsü Cehennem de onlara"*⁵³⁴

Ayet ve hadislerde geçen "rahim" (akraba) sözünün hangi derecede akrabaları içine aldığı hususunda farklı görüşler vardır. Bazılarına göre kendileriyle evlenilmesi haram olanlar; bazılarına göre vârisler akraba sayılır. Bazı âlimler de, mahrem olsun olmasın, kişinin bütün yakınları akraba (rahim) dır demişlerdir. Bu son görüş, toplumsal yardımlaşma bakımından daha kapsamlıdır.

Allah ve Peygamberi (s.a.v.), akrabanın görülüp gözetilmesini emrettiklerine göre, bunun nasıl yapılacağını iyi bilmek gerekir.

Sıla-i rahmin birkaç derecesi vardır. En aşağı derecesi akrabalarımıza karşı tatlı sözlü, güler yüzlü olmak; karşılaştığımızda selâmlaşmayı, hal hâtır sormayı ihmâl etmemek; dâima kendileri hakkında iyi şeyler düşünmek ve hayır dilemektir. İkinci derece de ziyâretlerine gitmek ve çeşitli konularda yardımlarına koşmaktır. Bunlar daha çok bedenî hizmetlerdir. Özellikle yaşlıları zaman zaman yoklayarak, yapılacak işleri varsa onları takip etmek kendilerini sevindirecektir. Sıla-i rahmin üçüncü ve en önemli derecesi akrabalara malî yardım ve destek sağlamaktır.

Bu yardımlar herkesten beklenemez. Hasta ve yatalak bir kişiden akrabasını ziyâret etmesini istemek anlamsızdır. Fakir birisinden de başkalarına malî yardımda bulunmasını beklemek de yanlıştır. Yalnız zengin, hali vakti yerinde bir müslümanın, sadece ziyâret ve hal, hatır sormakla bu görevi yerine getirebileceği de söylenemez. Böyle zengin birisi için sıla-i rahim, yoksul akrabalarına elinden geldiğince malî destekte bulunmaktır. Bu destek

⁵³³ en-Nisa 4/1

⁵³⁴ er-Ra'd 13/21,25

ödünç para vermekle olabileceği gibi; karşılıksız mâlî yardımlar şeklinde de olabilir. Şu halde, yakınları görüp gözetmek deyince, yukarıda belirtilen üç derecedeki yardımdan hangisine güç yetiniyorsa, onun yapılması anlaşılmalıdır. Yapabileceği görevi yapmamak müslümanı bu konuda sorumlu kılar. Yukarıdaki âyet-i kerimede, Allah Teâlâ'nın bu görevi yerine getirmeyenlere yönelttiği lânet unutulmamalıdır.

Yine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Allah'a ve ahiret gününe iman eden kimse akrabasını görüp gözetsin"⁵³⁵

"Akrabalık, Arş'ta asılıdır. Der ki: "-Beni gözeteni Allah gözetsin; beni terk edeni Allah terk etsin"⁵³⁶

"Akrabalık bağlarını kesip koparan kimse Cennete giremez"⁵³⁷

Ziyaretler akrabalar arasındaki sevgi bağlarını güçlendirir. Dargınlıkları sona erdirir. Sevinç ve üzüntülerin karşılıklı paylaşılmasına, sıkıntılara birlikte çareler aranmasına vesîle olur. Özellikle yaşlılar toplumda yalnız kalmadıkları, çevrelerinde kendilerini seven, arayıp soran insanların bulunduğu inancı ile son yıllarını huzur ve mutluluk içinde geçirirler.

Sıla-i rahim konusunda dikkat edilecek hususlârdan biri de şudur: İyilik, karşılık bekleyerek yapılmamalı, sadece görüp gözetilen yakınlarla karşı sıra-i rahimde bulunulmamalı; aksine, unutan, akrabalık bağlarını koparanlara karşı da bu görev yerine getirilmelidir. Bu konuda Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

"İyiliğe benzeri ile karşılık veren kişi, tam anlamıyla akrabasını görüp gözetmiş olmaz. Hakiki sıra, kişinin kendisi ile ilgiyi kesenleri görüp gözetmesidir"⁵³⁸

İyilik her durumda düşünülmeli ve yapılmalıdır. Yoksul ve güçsüz iken iyilik ve yardımdan söz edip, zengin ve güçlü duruma yükselince başka türlü davranmak, fesâd ve ahlâksızlıktan başka bir şey değildir.⁵³⁹ Bu konuda Allah Kur'an'da şöyle buyurmaktadır:

"Demek idâreyi ve hâkimiyeti ele alırsanız hemen yer yüzünde fesad çıkaracak, akrabalık bağlarını bile parçalayıp keseceksiniz öyle mi? İşte bunlar, Allah'ın kendilerini lanetlediği, bu yüzden kendilerini sağır ve gözlerini kör kıldığı kimselerdir."⁵⁴⁰

⁵³⁵Buharî, "İlim", 37; Müslim, "İman", 74-77

⁵³⁶Müslim, "Birr ve Sıla", 17

⁵³⁷Buharî, "Edeb", 11

⁵³⁸Buharî, "Edeb", 15

⁵³⁹Ağrakça, Ahmet, "Sıla-i Rahim", ŞAİA, VII,198

Sonuç itibariyle İslâm, aile ve yakın akraba ilişkilerinin iyi olduğu, birbirlerine karşı sevgi ve saygı sınırları içerisinde hareket eden fertlerin oluşturduğu vasat bir toplum modelini öngörmektedir. Böyle bir toplumun oluşması için, bireylerin aşırılıklardan uzak, zor zamanlarında birbirlerini koruyup gözeten ve birbirlerine karşı hoşgörülü olmaları gerekir.

3.3. Yardımlaşma ve İnfakın Hâkim Olduğu Bir Toplum

Kur'an-ı Kerîm'de Allah, yetmiş üç ayetinde, insanlara verdiği nimetlerden bir kısmını sırf kendi rızası için muhtaç olan kimselere vererek infak etmeyi emretmektedir. Allah isteseydi, herkesi zengin olarak yaratır veya herkese eşit mal-mülk verirdi. Oysa Allah, hem bizleri imtihan etmek, hem de toplumdaki istihdam sorununu dengelemek için, insanların bir kısmını bir kısma muhtaç olacak şekilde dünya nimetleri ile nimetlendirmiştir.

Allah Teâlâ, gerek zekât gibi zengin Müslümanlara farz olan bir ibadeti emretmek suretiyle ve gerekse her müslümana imkânları ölçüsünde sadaka vermeyi tavsiye ederek bu önemli görevle yükümlü kılmıştır. Zekât, ölçüsü belli olan bir ibadet olmasına rağmen, sadaka için böyle bir sınır yoktur. Yalnız her konuda olduğu gibi Allah, sadaka verirken bile orta yolu tutmayı emretmektedir. Ne cimrilik yaparak çok kısmayı ne de aşırı cömert davranmak suretiyle kınanacak duruma düşmeyi uygun görmemiştir.

“Allah'ın kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır. Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”⁵⁴¹

“De ki: Rabbimin rahmet hazinesine eğer siz sahip olsaydınız, harcanır korkusuyla kısıtıkça kısırdınız. İnsanoğlu da pek eli sıkıdır.”⁵⁴²

Yukarıdaki ayetlerde, insanın ne kadar cimri ve nankör olduğu vurgulanıyor. Oysa cimrilik, insana fayda değil zarar getirmektedir. Diğer yandan Allah, çok fazla saçıp savurmanın da cömertlik olmadığını, israf ile cimrilik arası bir yol izlemek gerektiğini ifade etmektedir.

⁵⁴⁰ Muhammed 47/22-23

⁵⁴¹ Âl-i İmran 3/180

⁵⁴² el-İsrâ 17/100

“Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesi saçıp savuranlar şeytanın dostlarıdır. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür... Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır (kaybettiklerinin) hasretini çeker kalırsın”⁵⁴³

“Ve onlar ki, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arası bir yol tutarlar.”⁵⁴⁴

Kur'an-ı Kerim'in pek çok ayetinde, varlıklı müminlere "Allah yolunda infak" emir ve tavsiyesinde bulunulmuş, Allah yolunda harcayanlar övülmüştür.

"Ey iman edenler, kazandıklarınızın ve sizin için yerden çıkardığımız ürünlerin en helâl ve iyisinden Allah yolunda harcayın”⁵⁴⁵

"Mallarını gizli ve açık olarak gece ve gündüz harcayan kimseler var ya, iste onların, Rableri katında ecirleri vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklardır”⁵⁴⁶

"Mallarını Allah yolunda harcayanların hâli, her başağı yüz daneli yedi başak bitiren bir tohumun hâli gibidir. Allah dilediği kimseye kat kat verir. Allah'ın ihsanı çok geniştir. Her şeyi hakkıyla bilendir”⁵⁴⁷

"Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcayınca kadar birre (Cennete ve iyiliğin en güzeline) eremezsiniz.”⁵⁴⁸

"Sarfettiğiniz her hangi bir şeyin yerine O daha iyisini koyar.”⁵⁴⁹

Bu konuda Peygamberimiz (s.a.v.) de şöyle buyurmuştur:

"Sizden kim, bir yarım hurma ile de olsa ateşten korunabilirse, bunu yapsın”⁵⁵⁰ Diğer bir hadislerinde ise; *"Komşusu açken tok olarak yatan kimse bizden değildir”⁵⁵¹* buyurmuştur.

Yukarıdaki âyet ve hadislerden de anlaşıldığı gibi, toplumdaki huzur ve sükunun sağlanması, ekonomik dengesizliğin kalkması ve kıskançlığın ortadan kalkıp kardeşlik duygularının güçlenmesi için Allah'ın insanlara emanet olarak verdiği malların bir kısmını

⁵⁴³ el-İsrâ 17/26-29

⁵⁴⁴ el-Furkan 25/67

⁵⁴⁵ el-Bakara 2/267

⁵⁴⁶ el-Bakara 2/274

⁵⁴⁷ el-Bakara 2/261

⁵⁴⁸ Âl-i İmran 3/ 92

⁵⁴⁹ Sebe 34/ 39

⁵⁵⁰ Buharî, “Zekât”, 10, 9; “Menâkıb”, 25

⁵⁵¹ Müslim, “İman”, 74

da yine O'nun rızası için vermek gerekmektedir. Çünkü vasat toplum, infak ve yardımlaşmanın hakim olduğu toplumdur.

4.4. İyiliği Tavsiye Edip Kötülüklerle Mücadele Eden Bir Toplum

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *"İçinizden, insanları hayra çağıracak, iyiliği emredecek, kötülükten alıkoyacak bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir"*⁵⁵²

*"...İyiliği emretmek ve fenalıktan sakınmak hususunda birbirinizle yardımlaşın, günah işlemek ve düşmanlık yapmakta yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın azabı çok şiddetlidir"*⁵⁵³

Müslüman sadece iyi olan değil, aynı zamanda başkalarının iyiliğini de isteyen, onlara iyiliği tavsiye eden, kendilerine iyilik için yol gösteren insandır. Hatta kötülüklerden sakındırmak da sonuç itibariyle iyilik demektir.

*"Mümin erkeklerle mümin kadınlar birbirinin yardımcılarıdır. İyiliği emreder, Fenalıktan alıkorlar, namazı gereği üzere kılarlar, zekâtı verirler. Allah ve Resulüne itaat ederler"*⁵⁵⁴

Dini bir terim olan, *"emr-i bi'l-ma'ruf, nehy-i ani'l-münker,"* İslâm'ın sosyal hayata yansımaları açısından çok önemli bir yere sahiptir. Maruf, dinin emrettiği; münker, dinin yasakladığı şey demektir. Başka bir deyimle Kur'an ve sünnete uygun düşen şeye maruf; Allah'ın râzı olmadığı, haram olan ve günah sayılan şeye de münker denilir.⁵⁵⁵ Yani marufu emretmek, iman ve itaata çağırarak; münkerden nehyetmek de, küfür ve Allah'a baş kaldırmaya karşı durmak ve doğruyu savunup yüceltmektir.⁵⁵⁶

Hami Yazır yukarıda mealini verdiğimiz Âl-i İmran 104. ayetin tefsirini şöyle yapmaktadır: "marufun emredilmesi ve münkerden men edilmesi işi bütün İslâm ümmetine farz kılınmıştır. İslâm uleması bu görevi ümmet içinden bir grubun yapmasıyla diğerlerinden sorumluluğun kalkacağını, ancak hiç kimsenin yapmaması halinde bütün müslümanların sorumlu ve günahkâr olacağını söylemiştir."⁵⁵⁷

⁵⁵² Âl-i İmran 3/104

⁵⁵³ el-Maide 5/2

⁵⁵⁴ et-Tevbe 9/71

⁵⁵⁵ el-İsfahani, *Müfredât*, s.505; Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2357

⁵⁵⁶ Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, II,232

⁵⁵⁷ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II,1155

Diğer bir ayet-i kerimede yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

*"Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten vazgeçirmeye çalışır ve Allah'a inanırsınız..."*⁵⁵⁸

Müminler, dünyadaki en hayırlı toplumdur ve iyiliği emreden, kötülükten alıkoyan en güzel ahlâkla yetişmişlerdir.. Bu toplumun korunması için, bu ayetlerle dinin en önemli ilkeleri olan iyiliğe, doğruluğa, güzelliğe, çağırmak emredilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle deyiştirsin; buna gücü yetmezse diliyle onun kötülüğünü söylesin; buna da gücü yetmezse kalbiyle ona buğz etsin. Bu ise imanın en zayıf derecesidir"*⁵⁵⁹

İyiliği emretmek, kötülükten alıkoymak sorumluluğunun ağır bir yük olduğunu Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şu buyruğu ortaya koymaktadır: *"Bana hayat bahşeden Allah'a andolsun ki, siz ya iyiliği emreder kötülükten alıkoyorsunuz ya da Allah kendi katından sizin üzerinize bir azap gönderir. O zaman dua edersiniz fakat duanız kabul edilmez"*⁵⁶⁰

Ayrıca şu âyet de ibretle düşünmeyi gerektirmektedir: *"...onlar, (İsrailoğulları) birbirlerine hiçbir münkeri yasaklamadılar. Yemin ederiz ki yapmakta oldukları şey çok kötüydü..."*⁵⁶¹

Hz. Peygamber'in çeşitli buyruklarında müslümanların her birinin birer çoban olduğu, elleri altındakilerden sorumlu bulunduğu, mü'minler arasında canlı ve sürekli bir toplumsal birliktelik ve beraberliğin olması, dâima zayıfın hakkının güçlüden alınmasından yana tavır takınılması gerektiği ifade edilmektedir.

Bir toplumda iyiliği emreden, kötülükten men edenler olmazsa, giderek münker olan işler birer kural haline, bir yaşam biçimi haline gelirler. Şeytanlar hak ile bâtı karıştırır, doğruyu bozarlar; insanlara Allah'ın emir ve yasaklarını unuttururlar.

İyiliği emretmek, kötülüklerden alıkoymak görevini İslâm ümmeti içinden öncelikle âlim olanlar üstlenir. Fakat müslümanların her zaman marufu emretmeleri, münkerden sakındırmaları mümkün olmaz; karşılına münker toplumun emir ve yasakları çıkarılır. İşte bu noktada müslümanlar için şu buyruk geçerlidir: *"Ey iman edenler siz kendinize bakın; doğru yolda iseniz sapıtanlar size zarar veremezler"*⁵⁶²

⁵⁵⁸ Âl-i İmran 3/110

⁵⁵⁹ Müslim, "İman", 78

⁵⁶⁰ Ebû Dâvûd, "Melâhim", 16; Tirmizî, "Fiten", 9

⁵⁶¹ el-Mâide 5/78-79

⁵⁶² el-Mâide 5/105

Gerçekte maruf-münker görevi, en başta insanın kendisinden başlayarak yapılır. Bazı insanlar her devirde, Resule itaati söylerler, kendileri itaat etmezler; sadakayı emrederler, kendileri vermezler. İşte şu ayet-i kerimede onlar uyarılmaktadır: *"Kitabı okuyup durduğunuz halde kendinizi unuttur da başkalarına mı iyiliği emredersiniz? Düşünmez misiniz?"* ⁵⁶³ İyiliği emredip kendileri yapmayanlar için hesap gününde dudaklarının ateşten makaslarla kesileceği haberi verilmiştir. ⁵⁶⁴

Diğer bir konu, İslâm davetini insanlara ulaştırırken, güzel bir üslupla bunu yapmak gerekmektedir. Bunun üslubu da Rabbin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağırmak, insanlarla en güzel şekilde tartışmak, azgınlara bile yumuşak söz söylemektir. ⁵⁶⁵

Hz. Lokman'ın oğluna öğüdü her zaman ve mekanda uyarıcının hâlini beyan eder: *"Yavrum, namazı gereği üzere kıl; iyiliği emret ve fenâlıktan alıkoy. Bu hususta sana isabet edecek eziyete katlan. Çünkü bunlar kesin olarak farz kılınan işlerdir"* ⁵⁶⁶

Ebû Musa (r.a)'dan rivayet edildiğine göre, Peygamber Efendimiz: *"Her müslümana sadaka vermek vâciptir, "* buyurdu. Oradakiler: Yâ Resulullah! Eğer sadaka olarak verecek bir şey bulamazsa ne yapar, söyler misiniz? dediler. *"Çalışır, elinin emeği ile kazandığını hem kendisi harcar hem de sadaka olarak verir, "* buyurdu. Çalışmaya gücü yetmezse ne yapar, ne dersiniz, denildi. *"Sıkıntıya düşmüş bir muhtaca yardım eder, "* buyurdu. Böyle bir yardıma da gücü yetmezse, denildi. *"İyilik ile, yahut hayır ile emreder"* buyurdu. Bunu yapmaya da kudreti yetmezse, denildi. *"Kötülükten kendisini sakındırır, bu da onun için bir sadakadır"* ⁵⁶⁷ buyurdu.

Bir insanın bizzat kendisine ve aile bireylerine karşı görevlerini yerine getirmesi bir iyiliktir. Komşusu ile olan ilişkilerinde kırıcı olmaması, ona her konuda yardım elini uzatması bir iyiliktir. Bir yoksulun, bir yetimin yedirilip giydirilmesi ve barındırılması nasıl maddî iyilikse, güler yüz ve tatlı sözle gönüllerinin alınması, sevgi ile başlarının okşanması da bir iyiliktir. Üzgün ve dertli birini teselli etmek, bildiklerini bir başkasına öğretmek, çevremizdekilere doğru yolu göstermek, hasta, yaşlı ve kimsesizleri ziyâret etmek bir iyiliktir. Her konuda çevremizdeki insanların yardımına koşmak; hasta, yaşlı ve sakat kardeşlerimize taşıtlarda yer vermek, elinden tutup yolda karşıdan karşıya geçirmek, bir yolcuya, bir misafire gideceği veya aradığı yeri göstermek iyiliktir. Sokakta, caddede, mahallede, çarşıda, pazarda taşı, çamuru pisliği, dikenini, kısaca insanlara eziyet veren ve

⁵⁶³ Bk. el-Bakara 2/ 44

⁵⁶⁴ İbn Kesir, *Tefsir*, I, 86

⁵⁶⁵ en-Nahl 16/ 1 25; Tâhâ 20/43

⁵⁶⁶ Lokman 31/17

⁵⁶⁷ Müslim, " Zekât", 55

tiksinti uyandıran bir şeyi ortadan kaldırmak iyiliktir. Çöpü, süprüntüyü başkalarını rahatsız etmemek için ortada bırakmamak iyiliktir. Yaşlı yahut hasta birinin işlerini görmek iyiliktir. Kısaca Allah ve Resulünün bizden yapılmasını istedikleri, akıl ve vicdanın hoş gördüğü bir şeyi yapmak iyiliktir. Hatta kötülükten sakınmak ve başkalarına kötülük yapmamaya çalışmak da iyiliktir. Bütün bu iyilikler de "sadaka"dır. Bütün bunların ötesinde Allah ve Resulünün emir ve yasaklarının tümünü yaşamak ve bu hükümleri yeryüzünde hakim kılıp uygulamak için uğraşmak iyiliktir.

Sayılmakla bitirilemeyecek kadar çok olan iyiliklerin bir yarış havası içinde yapılması her müslümanın görevidir. Herkesin yapabileceği bir iyilik de mutlaka vardır. Hatta, müslüman, yalnız bu iyilikleri yapmakla kalmamalı, başkalarının da bunları yapmasına yardımcı olmalıdır. Onları iyilik ve yardım konusunda teşvik etmelidir. Çünkü Allah Teâlâ, iyilik yapmak, kötülükten sakındırmak hususunda yardımlaşmamızı emretmiştir. Allah için iyilik yapan kimsenin mükâfatını da, şüphesiz O verecektir.

İyilik yapmak ve bu konuda yardımlaşmak kadar, kötülükten sakındırmak da müslümanların görevleri arasındadır. Mü'min kişi gördüğü kötülükleri, ister büyük ister küçük olsun, eliyle düzeltmeye, o fenalığa engel olmaya çalışmalıdır. Bunu yapamayanların kötülük yapanlara nasihat etmeleri, yaptıklarının çirkinliğini anlatmaları, sözle onları kötülükten vazgeçirmeye çalışmaları gerekir. Eğer böyle davranılırsa kötüler ve kötülükler azalır. İyilik yaygınlaşır. Toplum huzur bulur. Aksine davranış kötülüklerin salgın gibi her tarafa yayılmasına, toplumun içten çökmesine sebep olur. Bunun içindir ki dinimiz, iyiliği emir ve kötülükten alıkoymayı müslümanların yapmaları gereken en önemli görevleri arasına almıştır.⁵⁶⁸

*“Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü men eden bir topluluk bulunsun...”*⁵⁶⁹

İnsanları kötülüklerden nehyetmek, müslümanın en önemli görevlerinden biridir. Bu görev yerine getirilmediği takdirde, yeryüzü fesada uğrar, tefrika çıkar ve tebliğ müessesesi zaafa uğrar. Allah Teâlâ münkerden nehyetme ve dolayısıyla ma'rufu emretme görevini terk eden topluluğu alçaltır. İnsanoğlu ne zaman münkeri nehyetmeyi bırakırsa, Allah'ın şu ayette buyurduğu gibi, münkeri emretmeye başlarlar.

⁵⁶⁸ Çetin, Osman, “İyilik”, ŞAİA ,IV,205

⁵⁶⁹ Âl-i İmran 3/104

"Kim, şeytanın adımlarına uyarsa, şunu bilsin ki, şüphesiz o fuhşiyâti ve münkeri emreder"⁵⁷⁰.

Ashâb-ı Kiram'dan Osman b. Maz'un'un şöyle dediği nakledilmiştir: "Ben, başlangıçta sırf Rasulullah (s.a.v.)'den utandığım için müslüman olmuştum. Bir gün Hz. Muhammed bana bir şeyler söylerken, birden gözünü gökyüzüne dikti, sağından aşağı indirdi. Sonra bunu bir defa daha tekrar etti. Sebebini sorduğumda, şöyle cevap verdi: "Seninle konuşurken Cebrail sağımdan geldi ve şu âyeti getirdi": "Şüphesiz Allah adaleti, ihsanı, yakın hısımlara sılayı ve muhtaç oldukları şeyleri onlara vermeyi emreder, çirkin işleri ve fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."⁵⁷¹ Bunun üzerine Osman (r.a), imanın kalbine yerleştiğini ve durumu Ebû Tâlib'e haber verdiğini bildirir. Ebû Tâlib; "Ey Kureyş topluluğu, yeğenim Muhammed'e uyunuz, eğer ona uyarsanız doğru yolu bulmuş olursunuz. O, size yüksek ahlaktan başka bir şey emretmiyor" dedi. Bunun üzerine, Rasûlullah (s.a.v.): "Ey amcacığım! İnsanların bana uymasını istersin de, kendini dışta mı tutarsın" dedi. Ebû Talib, İslâm'ı tasdik etmeyince Hz. Peygamber üzölmüştü. Bunun üzerine şu âyet indi:⁵⁷² "Ey Muhammed! Sen sevdiklerine hidayet veremezsin. Fakat Allah kime dilerse, ona hidayet verir"⁵⁷³

İslâm toplumunun sağlıklı bir yapıya kavuşup bu halinin devamını sağlamak için "iyiliği emir ve kötölükten nehiy" esasını getirmiştir. Bir İslâm toplumunda, müslüman, daima iyi, güzel ve hayırlı olan işlerin yanındadır. Kötü, çirkin ve zararlı olan işlerin de tabii olarak karşısında bulunur. Böylece, İslâm toplumunda kendiliğinden iyilikler güç bulur ve yayılır. Kötölükler ise güçlenme imkanı bulamaz.

İnananların nitelikleri bir âyette şöyle belirlenir: "İnanan erkek ve kadınlar birbirinin dostudurlar. Onlar iyiliği emreder, kötölükten ise nehyederler. Namazı kılarlar, zekâtı verirler. İşte Allah, onlara rahmet edecektir"⁵⁷⁴

Başka bir âyette, İsrail oğullarının, işlemekte oldukları kötölüklerden birbirlerini vazgeçirmeye çalışmamaları, isyan etmeleri ve aşırı gitmeleri yüzünden lânete uğradıkları bildirilir.⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ en-Nûr 24/21

⁵⁷¹ en-Nahl 16/90

⁵⁷² Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, V, 3118

⁵⁷³ el-Kasas 28/56

⁵⁷⁴ et-Tevbe 9/71

⁵⁷⁵ el-Mâide 5/78-79

Kötülüğe engel olmada izlenecek yolu Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle belirlemiştir: *"Sizden biriniz bir kötülük gördüğü zaman onu eliyle değiştirsin. Buna gücü yetmezse diliyle onun kötü olduğunu söylesin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle o işi kötü görsün. Bu sonuncusu, imanın en zayıf derecesidir"*⁵⁷⁶

Toplumda görülen kötülüklerle mücadele edecek olan kimsenin akıllı olması, ergenlik çağına ulaşması, müslüman olması ve kötülüğe engel olabilecek güce sahip olması gerekir. Akıllı ve ergin olmayan kimse İslâmî emir ve yasaklarla yükümlü değildir. Bu yüzden iyiliği emir kötülükten nehiy ile de yükümlü bulunmaz. Uyarıcının mü'min olması tabiidir. Çünkü dini inkâr eden ve din düşmanı olan kimse nasıl irşad görevi yapabilir? Diğer yandan kendisi İslâmî emir ve yasaklarla amel etmeyen kimse de başkası üzerinde nasıl etkili olabilir? Bu yüzden bir kısım bilginler fasık kimsenin, başkalarını kötülükten menetme hakkına sahip olmadığını söylemişlerdir. Dayandıkları delil şu ayetlerdir:

*"Siz, insanlara iyiliği emreder de, kendinizi unuttur musunuz?"*⁵⁷⁷

*"Ey iman edenler! Yapmadığınız şeyleri başkalarına niçin söyler durursunuz?"*⁵⁷⁸
İslâm toplumunda bir kötülüğe karşı gelmeyi gerektiren şartlar şunlardır:

1. Fiil gerçekten kötü olmalıdır. Bunun ölçüsü ise, iş ve hareketin İslâm nazarında sakıncalı ve kötü olmasıdır. Münker terimi, ma'siyet teriminden daha kapsamlıdır. Şöyle ki; bir kimse, bir çocuğun veya akıl hastasının içki içtiğini görse, buna engel olmaya çalışması gerekir. Yine bir akıl hastası başka bir akıl hastası ile cinsel ilişki halinde görülse men edilir. Halbuki bu fiiller çocuk veya akıl hastası için ma'siyet değildir. Münker, sadece büyük günahlara hâs bir terim de değildir. Bu yüzden örneğin, umûmî banyoda avret yerini açmak, kimsenin bulunmadığı yerde yabancı bir kadınla yalnız kalmak veya ona ısrarla bakmak gibi küçük günahların hepsi de münkerdir.

2. Kötülüğün bir araştırma ve tecessüs olmaksızın açık olması gerekir. Evinde her hangi bir günahı gizlice işleyen ve kapısını kapalı tutan bir kimsenin ma'siyetini öğrenmek için gizlice gözetlemek ve baskın yapmak caiz olmadığı gibi, başkalarının günahlarını anlatmak, onları ifşa ederek rencide etmek de caiz değildir.

Allah Teâlâ şöyle buyurur: *"Ey iman edenler, zannın birçoğundan kaçının. Çünkü zannın bir bölümü (yani başkasını kötü zannetme) günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Kiminiz de, kiminizin arkasından çekiştirmesin. Sizden her hangi biriniz ölü*

⁵⁷⁶ Müslim, "İman", 20

⁵⁷⁷ el-Bakara 2/44

⁵⁷⁸ es-Saf 61/2

*kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Tiksindiniz, değil mi? Allah'tan korkun. Çünkü Allah tevbeleri kabul edendir, çok esirgeyendir*⁵⁷⁹

Hiz. Ömer, devlet başkanlığı sırasında, bir evden gelen sesler üzerine, duvara tırmanıp içeri bakmış ve ev sahibini kötü bir durumda görmüştü. Onu bu kötülükten men etmek isteyince ev sahibi Hiz. Ömer'e hitaben şöyle dedi:

-Ey mü'minlerin emiri! Eğer ben bir yönden Allah'a isyan etmişsem, sen üç yönden Allah'a isyan etmiş bulunuyorsun. Hiz. Ömer onlar nelerdir diye sorunca şu cevabı verir:

-Allah Teâlâ, "*Tecessüs etmeyin*"⁵⁸⁰ buyurmuştur. Halbuki sen tecessüs ettin. Allah Teâlâ "*İyilik evlere arkalarından girmek değildir*"⁵⁸¹ buyurmuşken, sen duvardan girdin. Yine Cenab-ı Hak, "*Ey iman edenler! Kendi ev ve odalarınızdan başka evlere, sahipleriyle alışkanlık sağlayıp izin almadan ve selâm vermeden girmeyin*"⁵⁸² buyuruyor.

Bu savunma karşısında Hiz. Ömer, ceza uygulamamış, ancak tevbe etmeyi şart koşmuştur. Bu yüzden Hiz. Ömer minberde hutbe okurken Ashab-ı kiramla istişare amacıyla, devlet başkanı veya hâkimin münkeri bizzat görmesi halinde, şahit aramaksızın ceza uygulayıp uygulayamayacağını sormuş, Hiz. Ali, böyle bir durumda da iki âdil şahidin gerekli olduğuna işaret etmiştir.⁵⁸³

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, her Müslüman imkânları ölçüsünde dinin emir ve yasaklarına uymalı ve etrafında etkileyebileceği insanların da uyması için çalışmalıdır. Eğer bir toplumda insanlar birbirlerine iyiliği tavsiye edip kötülüklerden uzaklaştırmaya gayret ediyorsa, o toplum huzur ve sükûnet hâkim olduğu vasat bir toplum olur.

5.5. Hoşgörü ve Sevginin Hâkim Olduğu Bir Toplum

Hoşgörü, her şeyi anlayışla karşılayarak olabildiği kadar müsamaha göstermek, farklı dil, cins, ırk, inanç ve anlayış bakımından başkalarının varlıklarından rahatsızlık duymama halidir. İslâm'ı yaşayarak bize öğreten Hiz. Peygamber, hoşgörüyü bizzat örnek yaşantısıyla bize öğretmiştir.

⁵⁷⁹ el-Hucurât 49/12

⁵⁸⁰ el-Hucurât 49/12

⁵⁸¹ el-Bakara 2/189

⁵⁸² en-Nûr 24/27

⁵⁸³ Kızılırmak, Sait, "Emr-i Bi'l-ma'rûf Nehy-i ani'l-Münker", *ŞAİA*, II, 256

Peygamberimiz (s.a.v.), aile ve yakın çevresine hoşgörölü davrandığı kadar, çevresindeki tüm insanlara karşı affedici ve hoşgörölü olmuştur. Bu husus Kur'an-ı Kerim'de şöyle dile getirilmektedir: *“Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara yumuşak davrandın. Eğer sen kaba ve katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet. Bağışlanmaları için dua et...”*⁵⁸⁴

Burada Hz. Peygamber'in affediciliğini ve hoşgörüsünü anlatan bir olayı nakletmek istiyorum.

Enes (r.a)'dan rivayet edilir ki o şöyle dedi: “Resûlullah (s.a.v.) ile beraber yürüyordum. Üzerinde Necran kumaşından yapılmış, kenarları sert ve kalın bir hırka vardı. Bir bedevî, Resûl-i Ekrem'e yaklaşarak hırkasını sertçe çekti. Hırkanın boynuna gelen kısmına baktım, bedevînin sertçe çekmesinden dolayı hırkanın kenarı boynuna oturmuştu. Daha sonra bedevî:

– Ey Muhammed! Elinde bulunan Allah'a ait mallardan bana da verilmesini söyle, dedi.

Resûlullah (s.a.v.) bedevîye dönüp güldü. Sonra da ona bir şeyler verilmesini emretti.⁵⁸⁵

Peygamberimiz (s.a.v.), kendisini öldürmek için tuzaklar Kur'an kişileri affettiği gibi, en sevdiği Hz. Hamza'yı şehid eden Habeşli Vahşi'yi bile affetmiştir. O, eline her türlü imkan geçtiği halde, intikam almaktan uzak durmuştur. Bu yüzden onu örnek almak zorunda olan Müslümanlar, sevgi ve hoşgörüsünü de görmezlikten gelmemelidir.

İslâm'ın yaşandığı toplumlarda, sevgi ve hoşgörü temel ilke olmalıdır. Çünkü Ebû Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

*“Canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki sizler iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız. Yaptığınız takdirde birbirinizi seveceğiniz bir şey söyleyeyim mi? Aranızda selâmı yayınız!”*⁵⁸⁶

Bu hadiste de ifade edildiği gibi, Müslüman bir kişi, eğer cennete gitmek istiyorsa, önce iman edecek ve imanının kalıcı olması için de diğer kardeşlerini sevecek ki gerçek mü'min olabilsin. Zira Allah Teâlâ da mü'minlerin kardeş olduklarını⁵⁸⁷ ifade etmektedir. Birbirleriyle öz kardeşten daha samimi olan mü'minlerin oluşturduğu bir toplum, dünyaya örnek olacak bir toplumdur. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.)'in Medine'ye hicret

⁵⁸⁴ Âl-i İmran 3/154

⁵⁸⁵ Buhârî, “Libâs” 18

⁵⁸⁶ Müslim, “İmân”, 93–94

⁵⁸⁷ el-Hucurât 49/10

etmesinden sonra, hicret eden muhacirlerle, onlara yardım elini uzatıp evlerini açan ve her türlü imkânsızlıklara rağmen onlarla imkânlarını paylaşan “ensar”ın kardeşliği, hem Allah tarafından övülmüş,⁵⁸⁸ hem de tarihte eşi ve benzeri olmayan bir kardeşlik örneği olmuştur.

Yukarıdaki hadisin son bölümünde ise, kardeşlik duygularını pekiştirecek, insanlar arasında sevgi ve güvenin oluşmasını sağlayacak “selâm”ın yaygınlaştırılması tavsiye ediliyor. Selâm, barış, rahatlık, esenlik ve güven demektir. Müslümanların birbirleriyle karşılaştıkları zaman, karşılıklı olarak sağlık ve esenlik dileklerini sunmaları, yani birinin diğerine "Selâmün aleyküm" (Selâm sizin üzerinize olsun, Allah her türlü kazâdan ve beladan korusun!) demesi; diğerinin ise: "Ve aleykümü's-selâm ve rahmetullahi ve berekatüh" (Allah'ın selâmı, rahmet ve bereketi sizin de Üzerinize olsun!) şeklinde cevap vermesi gerekir. Müslümanlar arasında, bir dostluk ve iyi niyet işareti olan selâmı vermek sünnet; almak ise farzdır.

İslam toplumu içinde selâmı yaymak, aynı zamanda Allah'ın emridir. Bir âyette yüce Rabbimiz şöyle buyurur: *"Ey inananlar! Evlerinizden başka evlere izin almadan, seslenip sahiplerine selâm vermeden girmeyiniz. Eğer düşünürseniz bu, sizin için daha iyidir"*⁵⁸⁹ Bir başka âyette de yüce Rabbimiz şöyle buyurur: *"Size bir selâm verildiği zaman, ondan daha iyisiyle selâm verin veya aynıyla karşılık verin..."*⁵⁹⁰ Bu âyetlerden de selâmı yaymanın, Allah'ın bir emri olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Gerek âyetlerden ve gerekse hadislerden anlaşıldığına göre selâmı yaymak, insanlar arasında dostluk, sevgi ve barışın yaygınlaştırılması, müslümanların kalplerinin birbirlerine ısındırılması bakımından son derece önemlidir. O halde, İslâm toplumunda dost ve ahbaplarla, arkadaş, tanıdık kısaca bütün müslümanlarla sevgi, saygı ve samimiyet duygularının geliştirilebilmesi için, karşılıklı olarak selâm verip-almak gereklidir.⁵⁹¹

Kısaca ifade etmek istediğimiz bu önemli konuyu, bizim için en güzel örnek olduğu Allah tarafından ifade edilen⁵⁹²Peygamberimiz (s.a.v.)'in birkaç hadisiyle kapatmak istiyorum.

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.)şöyle buyurdu: *"-Hiç şüphesiz Allah Teâlâ kıyâmet günü: "-Nerede benim rızâm için birbirlerini sevenler?"*

⁵⁸⁸ el-Haşr 59/9

⁵⁸⁹ en-Nûr 24/27

⁵⁹⁰ en-Nisa 4/86

⁵⁹¹ Öcal, Mustafa , “Selâm”, ŞAİA, VII,159

⁵⁹² el-Ahzâb 33/21

*Gölgemden başka gölgenin bulunmadığı bugün onları, kendi arşımın gölgesinde gölgelendireceğim” buyurur.*⁵⁹³

Muâz, Resûlullah (s.a.v.)’i şöyle buyururken dinledim dedi: “Allah Teâlâ; “Benim rızâm uğrunda birbirlerini sevenler için peygamberlerin ve şehidlerin bile imreneceği nurdan minberler vardır” buyurmuştur.⁵⁹⁴

Ebû İdris el-Havlânî’den şöyle dediği nakledilmiştir: “Dımaşk mescidine girmiştım. Bir de ne göreyim, güleç yüzlü bir delikanlı ve başına toplanmış bir grup insan. Bunlar bir konuda görüş ayrılığına düştüklerinde, hemen o delikanlıya başvuruyor ve fikrini kabulleniyorlardı. Bu gencin kim olduğunu sordum. “Bu Muâz İbni Cebel dediler.

Ertesi gün erkenden mescide koştum. Baktım ki o genç benden evvel gelmiş namaz kılıyor. Namazını bitirinceye kadar bekledim sonra önüne geçerek selâm verdim ve:

– Allah’a yemin ederim ki ben seni seviyorum, dedim.

– Allah için mi seviyorsun? dedi.

– Evet Allah için, dedim. O yine:

– (Gerçekten)Allah için mi seviyorsun? dedi. Ben de:

– Evet, (gerçekten) Allah için seviyorum, dedim.

Bunun üzerine elbisemden tutarak beni kendisine doğru çekti ve şöyle dedi.

– Kutlarım seni. Zira ben Resûlullah (s.a.v.)’i şöyle buyururken dinledim:

*“Allah Teâlâ, “Sırf benim için birbirini seven, benim rızâm için toplanan, benim rızâm uğrunda birbirini ziyaret eden ve sadece benim rızâm için sadaka verip iyilik edenler, benim sevgimi hak ederler” buyurmuştur.”*⁵⁹⁵

İslam toplumu, birbirini Allah için seven insanların bir araya geldiği toplumdur. Bu yüzden böyle bir toplumda her zaman sevgi ve hoşgörü hakimdir. Sevgiler göstermelik değil, içtendir. Dolayısıyla bu ümmet, huzur ve güven içinde olan örnek bir toplumdur.

Numân İbni Beşir (r.a)’ dan rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Mü’minler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta

⁵⁹³ Müslim, “Birr” 37.

⁵⁹⁴ Tirmizî, “Zühd” 53.

⁵⁹⁵ Malik b. Enes, *Muvatta*’(nşr. M.Fuad Abdülbâkî) Beyrut,1985, “Şi’r” 16, II, 954

bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar.”⁵⁹⁶

Abdulah b.Ömer’den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurur:

“Müslüman, müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, haksızlık yapmaz, onu düşmana teslim etmez. Müslüman kardeşinin ihtiyacını gideren kimsenin Allah da ihtiyacını giderir. Kim bir müslümandan bir sıkıntıyı giderirse, Allah Teâlâ o kimsenin kıyamet günündeki sıkıntılarından birini giderir. Kim bir müslümanın ayıp ve kusurunu örterse, Allah Teâlâ da o kimsenin ayıp ve kusurunu örter.”⁵⁹⁷

Enes (r.a) ’den rivayet edildiğine göre, Peygamberimiz(s.a.v.)şöyle buyurmuştur:

“Sizden biriniz kendisi için sevip arzu ettiği şeyi din kardeşi için de sevip arzu etmedikçe gerçek anlamda iman etmiş olmaz.”⁵⁹⁸

Yukarıdaki hadislerden de anlaşıldığı gibi, Müslümanlar bir vücut gibi olmalıdır. Birbirlerinin sıkıntılarını göğüsleyerek destek olmalı ve haksızlık yapmamalıdır. Kendisine yapılmasını istemediği bir davranışı bir başka kardeşine karşı sergilememelidir. Bütün bu temel ahlâk ilkelerini önemseyen, İslâm’ın yaşandığı toplumlarda, insanlar arasında sevgi ve hoşgörü vardır. Ufak tefek meseleler büyütülmez, çünkü mü’minler kardeş oldukları için birbirlerinin kusurlarını affederler. Zira bu konuda mü’minlerin en güzel örneği, aemlere rahmet olarak gönderilen Peygamberimizdir.

5.6. İnanç ve İbadet Özgürlüğünün Olduğu Bir Toplum

Din ve vicdan hürriyetinin temeli, kişinin kendi irâdesiyle, istediği kutsala inanması, istediği dini benimsemesi veya benimsememesidir. İtikat, inanç, iman vb. kelimelerin kullanıldığı bu eylem serbestçe inanmayı, inancını açıklamaya zorlanmamayı ve inancından dolayı kınanmamayı gerektirmektedir. Aslında iman etme, bir kutsala inanma, insanın iç dünyasıyla ilgili bir eylem olup bunun yasaklanması fazla bir anlam ifade etmemektedir.

İnanç hürriyeti, insana insanlık vasfını veren ve en başta gelen bir haktır. İnsanoğlunun elinden inanç hakkını almak isteyen kişi, aslında insanlık vasfını almaktadır. İnanç

⁵⁹⁶ Buhârî, “Edeb” 27; Müslim, “Birr”66.

⁵⁹⁷ Buhârî, “Mezâlim” 3; Müslim, “Birr”58.

⁵⁹⁸ Buhârî, “İmân” 7; Müslim, “İmân”71–72.

duygusu, insanda bulunan mânevî bir duygu olduğundan, bunların değiştirilmesine yönelebilecek bütün zorlamalar, aslında o inanç sahibinin gerçek dışı görüntü arz etmesine sebep olacaktır. Bu ise, hiçbir inanç için benimsenecek bir durum olmadığı gibi, özellikle İslâm için de söz konusu olamaz. İşte bundan dolayı, insanlık tarihi boyunca hak dine çağırarak üzere peygamberler ve beraberlerinde vahiyler gönderilmesine rağmen, insanlar zorlanmamış, dinin benimsenip benimsenmemesi konusunda özgür irâdeleriyle baş başa bırakılmışlardır. İndirilen son vahiyde, yani Kur'an'da da aynı şekilde inanç hürriyeti tanınmaktadır:

*“Dinde zorlama yoktur. Doğruluk ile sapıklık birbirinden ayrılmıştır...”*⁵⁹⁹

*“De ki: Gerçek Rabbinizdendir, artık dileyen inansın, dileyen inkâr etsin...”*⁶⁰⁰

*“Öğüt ver, çünkü sen ancak öğüt verensin. Onların üzerinde zorba değilsin.”*⁶⁰¹

İlk olarak ifade ettiğimiz Bakara Sûresi 256. ayeti ile ilgili yapılan tefsirlere baktığımızda, buradaki zorlamayı ifade eden “*Lâ*”nın mutlak olumsuzluk ifadesi olarak değerlendirildiğini görüyoruz. (Dil bilimcilerinin (Nahivcilerin) deyimi ile "Nefy-i cins" bir “*lâ*” olarak.) Yani buradaki “*Lâ*”zorlamanın her türlüünü olumsuzlayan, reddeden bir ifadedir. Zorlamanın varlığı kökünden olumsuzlanıyor, reddediliyor. Başka bir deyimle, inanca yönelik baskı sadece yasaklanmakla kalmıyor, varlık aleminden ve olaylar dünyasından tamamen uzaklaştırılıyor.⁶⁰²

Din terimi, hem ahlâkî olarak emredici konuların muhtevâsını ve hem de onlara uygun davranmayı ifade eden ve, dolayısıyla “itikad” kavramını içine alan bir terim olduğundan, âyetin gramatik yapısı gereği asıl mânâ ile “*dinde zorlama yoktur*” şeklinde değil de; “zorlama, dinde yoktur” şeklinde anlaşılması gereken bu hükmün verdiği mesajı şöyle özetleyebiliriz: Bu âyet, zorla din değiştirmenin, her şart altında geçersiz ve temelsiz olduğunu, inanmayan bir kişiyi İslâm’ı kabule zorlamanın büyük bir günah teşkil ettiğini ifade eden ve İslâm’ın inanmayanların önüne “ya İslâm, ya kılıç” alternatifi koyduğu şeklindeki yaygın safsatayı geçersiz kılan bir hüküm niteliğindedir. Ayrıca, zorla kabul edilen bir imanın geçersiz olduğunu anlattığı gibi, aynı zamanda dinde herhangi bir ibâdeti zorla yaptırmanın da geçersiz olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü zorla kıldırılan bir namaz,

⁵⁹⁹ el-Bakara 2/ 256

⁶⁰⁰ el-Kehf 18/ 29

⁶⁰¹ el-Ğâşiyeh 88/ 21-22

⁶⁰² Kutup, *Fî Zilâl*, II,46

zorla tutturulan bir oruç, zorla alınan bir zekât ve zorla yaptırılan diğer ibâdetlerde, dinin istediği maksat olan niyet ve samimiyet gerçekleşmeyecektir.

Bundan başka bir kimsenin, diğerine saldırıp da her hangi bir işi zorlama ile yaptırması da caiz değildir. Kısaca İslâm'ın hükmü altında herkes görevini isteyerek, zorlama olmadan yapmalıdır. Çünkü zorlama, bir kimseye hoşlanmadığı bir işi, bir tehditle zorunlu olarak yaptırmaktır. Halbuki din, hoşlanılmayacak bir şey değildir. Dinin aslı olan imanın kökü, tasdik ve kalben inanmaktır. Bu ise sırf bir rıza ve seçenek işidir. Bunu "*Dilediğini yapar.*"⁶⁰³ olan Allah'tan başka kimse zorunlu hale getiremez. Allah'ın iradesiyle iman ve hatta iman ile salih amel, zorlamaya değil, güzel bir seçime ve gönül rızasına bağlı bulunduğundan, din için zorlama mümkün olmaz. Ancak tebliğ ve teklif edilir.

*"Eğer Rabbin dileseydi, yer yüzünde bulunanların hepsi iman ederdi. Öyle ise sen, iman etmeleri için insanları zorluyor musun?"*⁶⁰⁴

Şu halde dine girmesi için kimseye zorlama yapılmamalıdır. Çünkü zorlanan kimsenin açığa vuracağı iman, Allah yanında gerçek iman olmaz. Zorlama ile gerçek bir dindar kazanılmaz.⁶⁰⁵

Diğer yandan Hıristiyanlık, kendini süngü ile, ateşle, işkence ve tepeleme yolu ile kabul ettirmişti. Bu politikanın yürütücüsü, imparator Konstantin'in Hıristiyan olmasından sonraki Roma İmparatorluğu olmuştu. Oysa Roma İmparatorluğu aynı işkenceleri, daha önce, ikna olarak ve isteyerek Hıristiyanlığı kabul etmiş olan çok az sayıdaki vatandaşı uygulamakta tereddüt etmemişti. Üstelik Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlık uğruna uygulamış olduğu baskıların ve toplu kıyımların kurbanları sadece Hıristiyanlığı kabul etmeyenler olmamıştı; devletin mezhebine girmeyen, bu mezhebin Hz. İsa'nın konumuna ilişkin bazı doğmalarını benimsemeyen değişik mezhep yanlısı Hıristiyanlar da bu amansız vahşetten paylarını almışlardı!

İşte bütün bunlardan sonra gelen İslâm, ilk açıklamaları arasında şu önemli ve büyük ilkeye yer verdi: "*Dinde zorlama yoktur. Doğruluk ile sapıklık birbirinden ayrılmıştır.*"

Bu ilkede yüce Allah'ın insanı onurlandırdığı; iradesine, düşüncesine ve duygularına saygı gösterdiği, inanç alanında hidayete ve sapıklığa ilişkin tercihlerinde onu

⁶⁰³ el-Bakara 2/253; Hac 22/14

⁶⁰⁴ Yunus 10/99

⁶⁰⁵ Yazır, *Tefsir*, II, 862

vicdanı ile baş başa bıraktığı, bunların yanı sıra, davranışlarının sonuçlarını ve nefsi ile hesaplaşma görevini omuzlarına yüklediği açıkça görülür. Bu ilke, insan özgürlüğünün en karakteristik ilkesidir.

İnanç özgürlüğü, insanı "insan" yapan, ona bu vasfı gerçek anlamda sağlayan ilk "insan hakkı"dır. İnsanın elinden inanç özgürlüğünü alan kimse, her şeyden önce onun insanlık niteliğini elinden almış demektir. Baskıya ve işkenceye uğramama güvencesi altında inancı yayma ve tanıtmaya özgürlüğü, temel inanç özgürlüğünün ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Yoksa inanç özgürlüğü, pratikte hiçbir anlam taşımayan kuru bir laftan ibaret kalır.⁶⁰⁶

İslâm yurdunda zorlama yasaklanmıştır. Hiç kimseye İslâm dinine girmesi için zor kullanılmaz, herkes dininde serbest ve seçme hakkına sahiptir. İslâm hükümleri altında müşrik, kitap ehli, (Yahudi, Hıristiyan), hepsi, din hürriyetleriyle yaşayabilirler. Mesela bir müşrik, dilerse Yahudi veya Hıristiyan olabilir; hiçbirine Müslüman ol, diye zor kullanılmaz, ahdinde durmak ve vergisini vermek şartıyla dininde bırakılır. Fakat her kim olursa olsun, sözünde durmayanlar da suçuna göre cezasını görür. Kendi rızasıyla İslâm'ı kabul ettikten, Allah'a ve Peygamberine söz verdikten sonra döner, irtidad eder (dinden çıkar) da tevbe etmezse cezalandırılır ki, bu bir zorlama değil, verdiği sözden caymanın zorunlu bir sonucudur. Bu noktada İmam Şâfî gibi bazı âlimler, Müslüman olmaya söz vermiş bulunan mecusi veya Hıristiyanlardan birisi, eski dininde kalmayıp da mesela Yahudi olacak olsa, ben onu: "Ya eski dinine dön veya Müslüman ol, diye zorlarım." demiştir. Fakat Hanefiler ve diğerleri demişlerdir ki, "Küfür, bir tek millettir." ifadesi gereğince o şekilde din değiştirmede, verilmiş bir sözü bozma mânâsı yoktur. Buna göre, "Ya dön veya Müslüman ol!" diye zor kullanılmaz. Ancak İslâm dinine girdikten sonra dönen, ahdini bozmuş olur ve yalnız bu, tevbe etmezse cezası verilir.

İnançta zorlama olamadığı gibi, ibadet ve diğer muamelelerde de zorlama geçerli değildir. Hatta bundan dolayıdır ki, cihad ilanında bile düşmana, ya hak dini kabul etmesi veya mağlubiyeti kabul ederek dininde kalıp, hakları saklı olmak üzere İslâm uyruğunda vergi vermesi arasında, kendi arzusuna bırakılan bir teklif yapılır. Bunlardan birini kabul ederse, antlaşma ile ahdine riayet edilir; kabul etmediği ve savaş yoluyla mağlup olduğu takdirde de yine din değiştirmeye zorlanmayıp, adalet ölçüleri içerisinde bir vergiye, bir intizama mecbur tutulur. Demek ki cihad, din değiştirmek için zorlayıcı bir vasıta değil, hak dinin yüceliğini fiilen ispat eden hak bir delildir. Çünkü zorlama ile din olmaz. Fakat

⁶⁰⁶ Kutup, *Fî Zilâl*, II,45

aklî ve ilmî delilleri dinlemeyen kâfirlerin ve zalimlerin saldırıları da böyle fiilî bir delil olmadan durdurulmaz, herkes her türlü haksızlık ve zorlama ile karşı karşıya gelir. Bununla beraber cihad ve savaş, bir zorlama değil, bir yarıştır. Hangi tarafın tehdidini yerine getireceği bilinmeyen bir imtihandır..

Cihadın hikmeti, insanları zorlamadan korumak, zorlama kabul etmeyen dini hakim kılarak Allah'ın kelâmını yükseltmek, yani herkesi mensup olduğu inançtan zorla çıkarmaya çalışmayıp, hakkın isteyerek kabul edilip yayılmasına set çekmek isteyen ve gücünün yettiğince zor kullanan hak düşmanlarının savulması ve engellerin kaldırılmasıdır. Bunun için İslâm'da savaşın gayesi, intikam, öldürmek, din değiştirmeye zorlama değil; hasmı mağlup etmek ve zorlayıcı gücünü alıp, dininde serbest olarak hakkın hükmüne tabi tutmaktır ki, Allah'ın kelâmını yükseltmek de budur.⁶⁰⁷

İslâm'da, insana din, inanç ve vicdan özgürlüğü tanınmış; irâdeyi baskı altına almak ve insanı rızâsı olmayan işlere zorlamak yasaklanmıştır. İknâ etme, güzel öğüt, toleranslı davranış ve en güzel irşad ve eğitim metodunu bulup uygulamak, İslâm'ın amacıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulur: *"Ey Peygamber! insanları Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle dâvet et. Onlarla en uygun şekilde mücâdele et. Şüphesiz ki Rabbin, yolundan sapanı da, doğru yolda yürüyenleri de çok iyi bilir."*⁶⁰⁸

Kur'an, inanma olgusunu, insanda bulunan seçme yeteneği ve özgürlüğü üzerine dayandırıyor. Hatta her şeye kâdir olan Allah tarafından olsa bile, böyle bir imanı elde etme yolunun zor kullanma ve baskı biçiminde olmasını geçersiz kılmaktadır. Bundan dolayıdır ki, kalbi imanla mutmain olduğu halde dininden dönmeye zorlanan ve Allah'ı inkâr eden bir kimsenin bu inkârını, azabı hak eden bir inkâr olarak değerlendirilmemektedir. Çünkü asıl olan, kalbin benimsediğidir. Kaldı ki din konusunda zorlama yapmaya zâten imkân da yoktur. Çünkü din, dudakların tekrarladığı anlamsız kelimelerden ibâret değildir. Böyle olmasaydı Allah, *"Herhalde sen, inanmıyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin! Dilesek onların üzerine gökten bir mûcize indiririz de ona boyun eğmek zorunda kalırlar (inanırlar)."*⁶⁰⁹ âyeti gereğince onların iman etmelerini zorunlu hale getirecek etkenler de yaratırdı.

İşte İslâm'ın öngördüğü bu inanç özgürlüğünden dolayıdır ki, İslâm'ın himâyesi, diğer dinlerden olup kendi kanatları altında yaşayanları da kuşatmış, dinlerinin gerektirdiği

⁶⁰⁷ Hamdi Yazır, *Tefsir*, II,864

⁶⁰⁸ en-Nahl 16/125

⁶⁰⁹ en-Nahl 16/106

şekilde ibâdet etmelerini sağlamış, dinlerinin kurallarını yaşama konusunda idârecilerin zorlamalarını da yasaklamıştır. Bu anlamda “zımmîlik” tam olarak din ve vicdan özgürlüğünü teminat altına alıyor, askerliği kaldırıyor, menkul ve gayr-ı menkul bütün mallarını ellerinde tutma imkanı sağlıyordu. Ayrıca gayr-i müslim tebaa, kendi aralarında dini kanunlarını tatbik etme imkânına sahipti.

Öyleyse İslâm'ın insanlara verdiği ve yukarıda sözünü ettiğimiz inanç özgürlüğünün alanı sınırsız mıdır? Veya bunun kapsamı nedir? Bunu da kısaca değerlendirelim.

Herkese tanınan bu inanç özgürlüğü, her din mensubunun kendi dini eğitimlerini yapma özgürlüğünü de beraberinde getirmektedir. Bu konuda İslâm hukukçuları arasında da bir ihtilaf yoktur. Her inanç grubu, kendi çocuklarına ve kendi mensuplarına, özgür bir şekilde, din eğitimlerini verirler. Genelde İslâm hukukçuları tarafından karşı çıkılan, farklı inanç gruplarının, Müslümanlara kendi inançlarının propagandasını yapmalarıdır. İslâm hukukçularının çoğunluğu bu görüşte olmalarına rağmen ne Kur'an'da ve ne de Peygamberimiz (s.a.v.)'in hadislerinde bunu destekleyecek açık bir delil bulunmaktadır. Bilakis hem Kur'an'da hem de Resûlullah (s.a.v.)'in uygulamasında bunun aksine pek çok delil vardır.

Bazı İslâm hukukçuları, diğer din mensuplarının, kendi dinlerine Müslümanları davet edemeyeceklerini söylerken, endişeleri, bazı Müslüman gençlerle İslâm hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan cahil kimselerin, İslâm'dan vazgeçerek onların dinlerine gitmeleri ihtimalidir. Vakıa her zaman böyle bir ihtimal vardır. Ancak muhalifi olmayan bir inancın bir müddet sonra donuklaştığı ve o inanç mensuplarının, kendilerini yenilemedikleri bir gerçektir. Her inanç, muhalefet ile dinamizm kazanır. Şayet o inanç hakka dayalı ise, mutlaka galip gelir. Farklı görüşlerin rahat bir şekilde seslendirildikleri zaman ve mekanlarda, bunun, hep İslâm'ın lehine tecelli ettiği bir gerçektir. Ayrıca Müslüman yöneticilerin, gençleri ve cahil kimseleri eğitime, din hakkında bilgilendirme mecburiyeti vardır. Bu görevlerini yerine getirmeyen yöneticilerin, başka inançların seslendirilmesini, baskıyla susturma hakları yoktur. Birçok ayette, muhaliflerden Kur'an'ın bir benzerinin getirilmesi istenmekte ve bu konuda meydan okunmaktadır.⁶¹⁰

Kur'an-ı Kerim incelendiğinde onun, inanç, ibadet, ahlâk ve sosyal kurumlarla ilgili hükümler içerdiği görülecektir. Kur'an'la ilgili bu meydan okumaya karşılık, birileri, bu alanların birinde veya hepsinde Kur'an'dan üstün görüş ve hükümlere sahip olduğunu ileri

⁶¹⁰Bk. el-Bakara 2/23; Yûnus 10/38; Hûd 11/13; el-Enbiyâ 21/24; el-İsrâ 17/88 v.dğr.

sürecek olsa, din adına, bu kimsenin görüşlerini anlatmasına engel olmamız mümkün değildir. Aksi halde, meydan okumanın hiçbir anlamı kalmaz. Bu iddiayı ileri sürenlere karşı, yapılacak tek bir yol vardır, o da ileri sürdükleri görüşlerin doğru olmadığını, ilmi bir şekilde ispat etmektir. Çünkü Allah bu konuda: *“Doğru iseniz, delillerinizi getirin.”*⁶¹¹ Buyurmaktadır.

Birileri kendisince delil saydığı şeyleri seslendirecek olursa, elbette buna fırsat verilmesi gerekir. Belki bu konuda engel olunabilecek durum, bu görüşlerin, İslâm ülkesi dışındaki kimseler tarafından mali desteklerle desteklenmesi ve işlerin, fikri alanın dışına çıkarılmasıdır. Hatta bu desteği yapan yabancı devlet şayet, Müslümanlara da bu hakkı kendi ülkesinde tanıyorsa, böyle davranmasında bir sakınca bulunmaması gerekir. Çünkü bu konularda misliyle mukabelede bulunmak esastır. Muhalif görüşlerin seslendirilmesine fırsat vermeyenler, kendi inanç ve görüşleri konusunda endişesi olanlardır. Müslümanların böyle bir endişeleri yoktur.

Peygamberimiz (s.a.v.)’in, Kendi mescidinde Hristiyanlarla din konusunda tartıştığı ve Hristiyanların görüşlerini özgür bir şekilde seslendirdikleri bilinmektedir. Müslümanlar için kutsal mekanlardan biri olan Peygamber Mescidi’nde buna izin veriliyorsa, İslâm ülkesinin her yerinde farklı görüşlerin seslendirilebileceği anlaşılmaktadır. Netice olarak İslâm toplumunda her inanç kendisini rahatlıkla ifade etme hürriyetine sahiptir.

Farklı inanç sahiplerine, kendilerini ifade etme hürriyeti verildiği gibi ibadet hürriyeti de verilmiştir. Farklı inanç mensupları ibadet yerlerini inşa eder ve mabetlerinde ibadetlerini yerine getirirler. Müslümanların mescitlerine nasıl saygı gösteriliyorsa, diğer inanç mensuplarının ibadet yerlerine de aynı şekilde saygı gösterilir.

Kur’an-ı Kerim, farklı inanç mensuplarının mabetlerinin korunması gereğini açıkça ifade etmektedir:

*“Allah, insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah’ın adı çokça anılan camiler yıkılıp giderdi.”*⁶¹²

Hukuk meselesine gelince, medeni hukuk alanında kendi hukuklarını uygulamakta serbesttirler. Kendi aralarındaki meselelerde de, kendi hukuklarına uyarlar. Kur’an-ı Kerim, bunu açıkça ifade etmektedir:

⁶¹¹ el-Bakara 2/ 111; el-Enbiya 21/24; en-Neml 27/ 64

⁶¹² el-Hac 22/40

*“İncil sahipleri, Allah'ın onda indirdiğiyle hükmetsinler. Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar, yoldan çıkmışlardır.”*⁶¹³

Müslümanlarla aralarındaki meselelerin Ceza hukukuyla ilgili alanında ise, İslam hukukuna uymak durumundadırlar.

İslâm yönetiminde yaşayan farklı inanç mensuplarıyla Müslümanlar arasında askerlik konusunda bir farklılık bulunmaktadır. Çünkü yönetim, İslâmi kurallara göre düzenlenmiştir ve bunlara inanmayan kimselerin bu yönetimi korumak için savaşa katılması istenemez. Bu göreve katılmamaları sebebiyle de, askerlik yapma konumunda olanlardan “cizye” isminde bir vergi alınır. Ama, Müslümanlarla birlikte savaşa katılanlardan bu vergi alınmaz.

İslâm tarihi, İslâm'ın, farklı inanç mensuplarına gösterdiği müsamaha ve hoş görünün canlı şahididir. İslâm'ın ilk dönemlerinde fethedilen topraklarda, günümüze kadar farklı inanç mensupları hala yaşamaya devam etmektedir. Kilise ve havraları, ibadete açıktır. Halbuki Müslümanlar, bugünkü İspanya topraklarına yedi yüz yıldan fazla hakim olmalarına ve orada, bugünkü Batı medeniyeti üzerinde etkisi olan bir medeniyet kurmalarına rağmen, Hristiyanlar, yedi yüz küsür yıl sonra imkan bulduklarında Müslümanları vaftiz edip Hristiyan olmaya zorlamış, Hristiyanlığı kabul etmeyenleri katliama tabi tutmuşlardır. Orada ne Müslüman bırakılmış, ne de mabetleri kalabilmiştir. O bölgeden kaçabilen Yahudiler de, ancak Osmanlı İmparatorluğunda yer bulabilmişlerdir.

Kafkasya Cumhuriyeti eski Dış İşleri Bakanı Türk asıllı Haydar Bammat, “İslâm'ın Çehresi” adıyla çevrilen değerli eserinde şöyle demektedir:

“Müslüman Araplar, fethettikleri her yerde olduğu gibi İspanya'da da yerli halkın ne mallarına, ne kiliselerine, ne hakimlerine ne de vergi tahsildarlarına dokundular. Çok basit bir gayrimenkul arazi vergisi ve adam başına asilzadelerden bir, toprak kölelerinden yarım dinarlık vergi, daha önceki Vizigotlar'ın zulmü altında ezilmiş olan halka çok hafif geldi.”⁶¹⁴

Müslümanlar, fethettikleri yerlerde inançlara baskı yapmamışlardır. Yine Haydar Bammat'ın nakline göre Ernest Renan, Müslümanların bu tavrı hakkında şöyle demektedir:

⁶¹³ el-Maide 5/47

⁶¹⁴Bammat, Haydar, *İslam'ın Çehresi* (tr.Osman Fehmi Giritli), İstanbul, 1975, s.121

“Hiçbir galip millet, yendiği kimselere karşı Müslümanlar kadar müsamahalı ve insafli davranmamıştır.”⁶¹⁵

Müslümanlar, İspanya’daki Hristiyanlara böyle davranmalarına rağmen “1492 yılında Katolik Castille hükümdarı Ferdinand d’Aragon ile, İsabelle de Castille, Gırnata’yı teslim aldıklarında, yaptıkları anlaşmalarla, Müslümanların dini vecibelerini yerine getirmekte ve dillerini serbestçe kullanmakta hür olduklarını kabul etmişti. Bu resmi anlaşma metnine rağmen 1499 yılından itibaren Müslümanlığı zorla kabul ettiklerini ileri sürdükleri Mağrip’lilere ve Araplara karşı şiddetli baskılara baş vurdular ve tam bir asır boyu bu baskı hareketi sürdü gitti.

Sedillot ve benzeri tarihçilerin dediklerine bakılacak olursa, engizisyon mahkemelerinin ve kurbanlarının sayısı üç milyonu bulmaktadır. İspanya’daki Arapların hepsinin Afrika’ya gönderilmesinin tamamlandığı 1610 yılında, bu eşi görülmemiş zulme de son verildi. Bir milyona yakın Müslüman, çok ağır şartlar ve işkenceler altında yarımada dışarı atıldı. Dominik’li Bleda’nın belirttiğine göre bunların dörtte üçünden çoğu daha yerlerine bile varamadan yollarda öldüler.⁶¹⁶

Bugün batılı yönetimlerin geçmişlerine nazaran, farklı inanç mensuplarına, bazı hürriyetleri tanıdıkları bir vakiydir. Ne var ki, tanınan bu kısmi hürriyetlerin ne kadar devam edebileceği belli değildir.⁶¹⁷

Buna göre, Müslüman olmayanların İslâm’a ve Müslümanlara hakaret etmemeleri, onları küçük düşürücü söz ve eylemlerden sakınmaları şartıyla kendi inançlarını yaşamaları, hatta inançlarının propagandasını yapmaları da İslâm’ın tanımış olduğu inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilmelidir. Belki ilk bakışta böyle bir özgürlüğün tanınması anormal karşılanabilir. Ancak İslâm, kâfirlerin güç kullanmadan ve İslâm’ı küçük düşürmeden kendilerini ifade etmelerinden ve kendi inançlarının propagandalarını yapmalarından etkilenmeyecek kadar mükemmelliğe sahip bir dindir ve müntesiplerinin de aynı mükemmelliğe sahip olmaları ve inançlarını belirlenen ölçüler çerçevesinde yaşayıp yaymaya çalışmaları durumunda diğer din mensuplarının propagandalarından etkilenmeyeceğini öngörür.

⁶¹⁵ Bammat, *İslam’ın Çehresi*, s.122

⁶¹⁶ Bammat, *İslam’ın Çehresi*, s.137

⁶¹⁷ Şimşek, M. Sait, *Kur’an’ın Ana Konuları*, Beyan, İstanbul, 1999, s.265-270

Bakara Suresinin 256. âyeti, hiç kimseyi dinini bırakmaya zorlayamayacağımızı ifâde ettiği gibi, aynı zamanda bizi dinimizden uzaklaşmaya kimsenin zorlayamayacağı anlamındadır. Çünkü bu özgürlüğün garantisi, hiç kimsenin kimseye saldırmamasına bağlıdır. Düşünceleri hafife alanlar, dinlerle alay edenler, kendi konumlarını koruyup hayatlarına devam ederlerken “inanç hürriyetine saygı göstermek gerekir” denmesi de doğru değildir.

İslâm Dini, bu anlamda düşünce özgürlüğünü garanti altına almıştır. Ancak bu özgürlük salt düşünce sınırları içinde geçerlidir. Ayrıca insanların birbirleriyle diyaloga girmeleri, tartışmaları, birbirlerini inandırmaları veya düşüncelerinin doğruluğuna iknâ etmeleri amacıyla böyle bir inanç ve düşünce özgürlüğü tanınmıştır. Yoksa, insanların hayatlarına ve fikirlerine anarşinin egemen olmasına sebep olacak mutlak ve kayıtsız-şartsız bir özgürlük söz konusu değildir.

Bazı insanlar savaşın dinde zorlamayı öngördüğünü iddiâ etmekte ve şu ayetleri de kendilerine delil olarak görmekte-dirler: *“Haram aylar çıkınca (Allah’a) şirk koşanları nerede bulursanız öldürün; onları yakalayın, hapsedin ve her gözetleme yerinde oturup onları bekleyin. Eğer tevbe ederler, namazı kılarlar, zekâtı verirlerse yollarını serbest bırakın. Çünkü Allah bağışlayan, merhamet edendir.”*⁶¹⁸ âyeti ile, *“Eğer tevbe ederler, namazı kılarlar ve zekâtı verirlerse, dinde sizin kardeşlerinizdir. Biz, bilen bir kavme âyetleri böyle uzun uzun açıklıyoruz.”*⁶¹⁹ meâlindeki âyetlerle ilgili olarak önemli gördüğümüz bir hususu açıklamakta fayda mülâhaza ediyoruz:

İlk bakışta bu iki âyetin, İslâm’a zorlama ve müşriklerin anlaşmalarını kabul etmeme izlenimi verdiği düşünülebilir. Ancak, bu iki âyet, müslümanlara saldırmaya başlayan, sonra da kendileriyle anlaşma yapılan bir grup hakkında inmiştir. Daha sonra bu grup, anlaşmayı bozmaya ve ihânet etmeye niyetlenmiş, müslümanlara karşı hiçbir söz ve anlaşmaya bağlı kalmama düşüncesine kapılmıştır. Nitekim bu âyetlerin yer aldığı âyet grubunda⁶²⁰ bu durum, açık bir biçimde görülmektedir. Özellikle aynı sûrenin 4, 7 ve 12. âyetleri de hedef gösterilen kimselerin, yeminlerine sahip olmayan ve anlaşmayı bozan kimseler olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu gruba sert davranılması ve kayıtsız-şartsız teslim olmanın dışında hiçbir şeyin kabul edilmemesi asla yadırganacak bir husus

⁶¹⁸ et-Tevbe 9/5

⁶¹⁹ et-Tevbe 9/11

⁶²⁰ et-Tevbe 9/1-13

değildir. Çünkü bunların anlaşmayı bozmadıkları ve ihânet etmedikleri başka türlü değil; ancak bu şekilde anlaşılır.

Bütün bunlardan sonra, özellikle batıda daha çok vurgulanan ve Müslümanlarca da sık sık gündeme getirilen “inanç ve düşünce özgürlüğü” ilkesine bağlı olarak, İslâm’ın da, insanlara dinsizlik hakkı tanıdığını, bu âyetin yanlış anlaşılmasından kaynaklanan bir husus olduğunu belirtelim. Bütün dinlerden üstün olsun diye gönderilen hak dinin⁶²¹ insanların kula kulluk yapmalarına izin vermesi, kendi haline bırakıp onlara seyirci kalması mümkün değildir. Böyle insanların hak dini benimsemeleri için yukarıda anlattığımız yöntemlerle dâvet edilmesi başka; onların dini kabule zorlanması için güç kullanılması ise daha başkadır. İşte İslâm’ın reddettiği husus, birincisi değil; ikincisidir.

Aslında Kur’an’ın ilk indirilen sûrelerinde, Allah tarafından vahyi yalanlayanların kendisine bırakılması ve havâle edilmesinin emredilmesi⁶²² ile de, hakikati inkâr edenlere karşı beşerî cezalandırma yolu yasaklanmış olmaktadır. Hatta savaşa ilgili hükümlerin ağırlıklı olarak yer aldığı Tevbe Sûresinin, “*Eğer yüz çevirirlerse de ki: ‘Allah bana yeter! Ondan başka ilâh yoktur. Ona dayandım, O, büyük arşın sahibidir.’*”⁶²³ âyeti ile sona ermesi ve dini kabul etmekten kaçınanların kendi hallerine bırakılarak Allah’a tevekkülü önermesi de bu konuda anlamlı bir mesaj içermektedir.

Kur’an, tebliğde temel ilkenin hikmet ve güzel öğüt olduğunu, tartışmaya ihtiyaç duyulsa bile bunun güzel bir biçimde yapılması gerektiğini; hiç kimsenin dini kabul etmesi için zorlanamayacağını, çünkü inanma olgusunun kalple ilgili olduğunu defalarca vurgular. İnanç özgürlüğü konusunda da ilkeler koyan Kur’an, müslüman olmayanların kendi inançlarını yaşamalarına müdâhale edilmesini öngören hiçbir girişimi de benimsemez. Hatta diğer inanç sahiplerinin, baskı ve zulme başvurmadan kendi inançlarının propagandasını yapmalarını yasaklayan ve bu konuda müslümanların onları engellemelerini gerektiren bir emrin bulunmadığı da bilinmelidir.

İnsanları zorla İslâm’a sokmak, aslında münâfik bir toplum oluşturulmasına zemin hazırlamak anlamına gelecektir. Kur’an’ın tebliğde şiddete başvurmayı yasaklaması, normal şartlar altında geçerlidir. Müslüman olmayanların, müslümanlara baskı uygulamaları durumunda müslümanların kendilerini savunma hakları olduğunu, misliyle mukabelede bulunabileceklerini de benimser.

⁶²¹ et-Tevbe 9/33; el-Fetih 48/ 28; es-Saff 61/9

⁶²² el-Kalem 68/44; el-Müzzemmil 73/11; el-Müddessir 74/11

⁶²³ et-Tevbe 9/129

İslâm'ın, herhangi bir kimseyi zorla İslâm'a sokması veya imanın bir gereği ve tezâhürü olan ibâdet ve dinî şiarlara uymaya zorlamasının söz konusu olmadığını ifade ettik. Ancak bu, İslâm'ın tamamen vicdanlara hapsedilen bir inançtan ibâret olduğu veya bireysel ve toplumsal alanla hiç ilgilenmediği izlenimi vermiş olmuyor mu? Elbette bunun açıklığa kavuşması gerekir.

Her hukuk sistemi, kendisine tâbi vatandaşları, kanunlarına uymaya mecbur ettiği gibi, İslâm hukuk sistemi de kendi tabiiyetinde yaşayanları, prensiplerine uymaya, getirdiği düzene göre yaşamaya mecbur eder. Bunun içindir ki Kur'an bazı suçlara bazı cezalar getirmiş, birçok ahlâksızlıkların ortadan kaldırılmasını emretmiş, birçok şeyi farz kılmış ve müslümanlara, Allah'ın Rasûlüne ve kendilerinden olan ülü'l-emre itaat etmelerini emretmiştir. Bütün bu hükümleri uygulama alanına koyabilmek için bir güç lâzımdır. Bu güç ister devlet gücü olsun, isterse toplumun mânevî baskısı olsun. Buradan anlaşılmaktadır ki Kur'an, "*dinde zorlama yoktur*" sözüyle hiçbir zaman, "İslâm hayat nizamında kuvvet ve zor kullanmanın yeri yoktur" dememiştir.⁶²⁴

Şurası da bir gerçektir ki, Kur'an'ın, hakkında cezalar belirlediği suçlar, ortadan kaldırılması gereken pislikler, toplumun arındırılması gereken kötülüklerdir. Toplumun sağlam olması için bu kötülüklerin toplumun bedeninden uzaklaştırılması amacıyla birtakım yaptırımların kullanılması gereklidir. Çünkü suçluların suçunu unutturacak bir seviyede suçlulara aşırı şefkat göstermek doğru değildir. Caydırıcı cezayı engelleyen her şefkat, aslında onların kötülük yapmasına imkân verir, toplum onların suçlarına mâruz kalır.

Burada şu inceliğe dikkat çekilmesi gerekmektedir: Kur'an, bireysel olarak Allah'a kulluk yapma/ibâdet konusunda bir zorlamayı esas almadığı gibi, yapılan kötülüğün sadece insanın kendisiyle sınırlı olması durumunda bir yaptırımını, yani kuvvet kullanmayı da öngörmez. İslâm'ın yasakladığı davranışlar, toplumu etkilemeye yöneldiğinde veya toplumsal yozlaşmaya zemin hazırlamaya başlaması durumunda kuvvet kullanma devreye girer. Kur'an'ın bazı suçlardan dolayı belirlediği cezaların uygulanması için ileri sürdüğü şartlarda ve Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarında meselenin bu yönü ön plana çıkmaktadır.

⁶²⁴ Mevdûdi, *Modern Çağda İslâmî Meseleler* (tr. Yusuf Işıcık), Tekin, Konya, 1985, s. 224

Meselâ zinâ, başlı başına yasaklanan bir davranıştır ve Kur'an'da yüz sopa cezâsıyla cezâlandırılması emredilmektedir.⁶²⁵ Ancak, bu cezânın uygulanabilmesi için bu suçu işleyenlerden en az dört şahit tarafından görülüp tesbit edilecek şekilde işlenmiş olması⁶²⁶ veya suç işleyenler tarafından bundan haberi olmayanların yanında itiraf edilmesi gerekmektedir. Bu şartlar oluşmadığı takdirde kimsenin zinâ yaptığı iddiâsıyla hesaba çekilemeyeceği, hatta bu şartlarla ispat edilmediği veya edilemediği halde başkalarına zinâ isnâdında bulunanların da iftirâ suçu işlemiş olduklarından hareketle cezâlandırılacakları ve onlara seksen sopa vurulacağı hususu bir ilke olarak ortaya konmaktadır.⁶²⁷ Dolayısıyla bundan, zinâ suçunun, sadece işleyenlerce bilindiği durumlarda âhîret ile ilgili cezâî sorumluluktan kurtulmamakla beraber, dünyada cezâlandırılmayacağı sonucu ortaya çıkmaktadır. Yine, hırsızlık yapan birisinin, malı çalınan kişi tarafından Hz. Peygamber'e getirilmesi ve cezânın uygulanacağını bildirilmesi üzerine, mal sahibinin bağışlama isteğini Hz. Peygamber'in, "*bana gelmeden önce bağışlasaydın!*" diyerek reddetmesi⁶²⁸ suçun bireysel alanda kaldığı sürece cezâlandırılmayacağını, ama toplumsal bir niteliğe bürününce cezânın vazgeçilmez olacağını ortaya koymaktadır.

Yine, namaz, oruç, hac gibi ibâdetleri yerine getirmeyenlere herhangi bir yaptırım uygulanması öngörülmediği halde, zekât vermeyen/vermek istemeyenlere yönelik Hz. Ebû Bekir'in savaşmak istemesi ve onun bu tavrını diğer sahâbenin de onaylaması, zekâtın sosyal boyutunun olmasıyla izah edilebilir. Diğer bir ifâdeyle, sözgelimi namaz kılmayan, oruç tutmayan bir kişi, bu tavrıyla toplumun diğer bireyelerine yönelik herhangi bir hakka tecâvüz etmiş olmamakta; buna karşılık zekâtı vermemekle, başkalarının kendi malı içinde bulunan haklarını gasbetmiş konumda bulunmaktadır. Dolayısıyla işlendiğinde bir yaptırım gerektiren suçlar, bireysel olmaktan çok; toplumsal bir nitelik arz etmektedir.

İnanç özgürlüğüne aykırı gibi görünen "mürtedin öldürülmesi" ile ilgili hükmün de, aslında salt dini terk etmekten ibâret olan bir suçun cezâsı olarak değil; ancak ve ancak kamu düzenini bozma ve devlete isyan etme suçlarının cezâsı olarak değerlendirilmesi daha isâbetli görünmektedir. Çünkü Kur'an'da irtidad ve mürted bahis konusu edildiği halde, mürtedin dünyada cezâlandırılması ile ilgili bir hükme yer verilmemiş, aynı zamanda münâfiklar "iman ettikten sonra küfre girenler" şeklinde tanıtılmasına rağmen onlara böyle bir cezâ öngörülmemiştir. Kaldı ki Hz. Peygamber döneminde olsun, Ebû

⁶²⁵ en-Nûr 24/2

⁶²⁶ en-Nisâ 4/15; en-Nûr 24/13

⁶²⁷ en-Nûr 24/4

⁶²⁸ Muvattâ', "Hudûd" 28

Bekir döneminde olsun, meydana gelen irtidad hareketleri, sadece inançları değiştirme ve terk etme şeklinde değil; devlete ve kurulu düzene isyan niteliğinde olmuştur. Buna göre Kur'an'ın, tebliğ sırasında güzel öğüdü ve güzel mücadeleyi esas almasına rağmen, sadece misliyle mukabele kapsamında son çare olarak şiddete başvurmayaya ruhsat vermiş olduğunu söyleyebiliriz.⁶²⁹

5.7. İsrafın Olmadığı Bir Toplum

İsraf, insanın sahip olduğu nimetleri gereksiz yere ve aşırıya kaçarak tüketmesi olarak tanımlanabilir. Bu tür bir davranış, Allah tarafından uygun görülmemiş ve insanoğlunun yeme, içme ve harcama konusunda belirli bir denge içerisinde kalması istenmiştir.

İsrâf kelimesi ve türevleri Kur'ân-ı Kerim'de toplam 23 yerde geçmektedir. Savurganlık, saçıp savurma anlamındaki “*tebzîr*” kelimesi ve türevleri ise toplam 3 yerde zikredilir. Kur'an, israf kavramını iki anlamda kullanmaktadır.

Birincisi; ‘haddi ve ölçüyü aşmak’ anlamındadır ki, bu aynı zamanda inkârcıların bir sıfatıdır. Çünkü onlar, Allah'tan gelen helâl ve haram ölçülerini tanımazlar. O ölçüleri işlerine geldiği gibi değiştirmeye kalkışırlar. Onlar, insan olarak kulluk yapmaları gerekirken, Allah'ın ölçülerini çiğneyip geçerler. İnsan ile Rab arasında olması gereken dengeyi korumazlar. Davranışlarında normal sınırı gözetmezler ve konulan ölçünün ötesine geçerler, aşırıya giderler. “(Sâlih onlara dedi ki) *Allah'tan korkun ve bana itaat edin. O müsriflerin (israf edenlerin) emrine uymayın. Onlar yeryüzünde bozgunculuk yaparlar ve ıslah etmezler.*”⁶³⁰

Görüldüğü gibi Kur'an, Sâlih peygamberi dinlemeyen ve inanmamaya devam eden inkârcılara, müsrifler (israf edenler) demektedir. Kendilerini uyarmak üzere gelen elçilere karşı, bir şehir (Antakya) halkının tavrı da ibret verici bir ‘israf’ örneğidir. Allah'ın elçileri o şehir halkını doğru yola çağırdıkları zaman; onlar elçilerin davetine uyacakları yerde, onları uğursuzlukla suçladılar. Bunun üzerine elçiler şöyle dediler: “...*Uğursuzluğunuz sizin kendinizdedir. Size öğüt verildiği için mi (uğursuzluğa uğruyorsunuz)? Hayır siz müsrif (aşırı giden) bir kavimsiniz.*”⁶³¹

⁶³⁰ eş-Şuarâ 26/150-152

⁶³¹ Yâsin 36/ 19

Günlük yaşayışında ellerindeki malı, serveti, imkanları veya parayı gereksiz yere harcayanlar da bir çeşit sınırı aşanlar, aşırı gidip dengeyi bozanlardır. *“Ey Âdemoğulları! Her mescide (gidişinizde) ziynetlerinizi alın (uygun elbise giyin). Yiyiniz içiniz fakat ‘israf’ etmeyiniz. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.”*⁶³² Buradaki ‘israf’ hem yiyecek ve eşya kullanımında aşırılık, hem de Allah’ın koyduğu helâl ve haram ölçüsüne uymamak anlamındadır.

Câhiliyye Arapları, ‘günah işlediğimiz elbiselerle Kabe’yi tavaf edemeyiz’ diyerek, Kabe’yi çıplak olarak ziyaret ederler ve kendi anlayışlarına göre ibâdet ettiklerini sanırlardı. Bu âyet ile, hem bu yanlış anlayış kaldırıldı hem de elbise, yeme-içme, eşyayı kullanma, Allah’ın hükümleri konularında bir ölçü ve denge getirildi.⁶³³ Kendini açlığa ve çıplaklığa alıştıran veya helâl olan şeyleri kendine haram kılarak Allah’ı memnun edeceğini sananlar, önemli bir aldaniş içindedirler. Allah, böyle haramı helâl, helâlî haram yapan müsrifleri (sınırı aşanları) sevmez. Öyleyse insanlar, Allah’ın nasip ettiği helâl yiyecekleri ve eşyaları kullanacaklar, güzel ve süslü elbiseler giyecekler; ama israf etmeyecekler, aşırıya kaçmayacaklardır. Allah’ın ölçüsüne göre, süslü elbise giymek günah değil, aksine helâlî haram, haramı helâl saymak günahdır.

İsrafın **ikinci** anlamı savurganlıktır. Dünya nimetlerini Allah insanlar ve canlılar için yaratmaktadır. Bu nimetleri kullanma ve yeme arzusunu da insanın içerisine koyan yine Allah’tır. Bunları yemek, içmek veya kullanmak insanın hem hakkıdır, hem de şükrünün bir gereğidir. İnsan nimetleri yiyecek, ama nimeti vereni de bilecek. Savurganlık anlamındaki ‘israf yasağı’ çok güzel bir ‘ekonomik denge’dir. İsraf, bu dengeyi bozar. Birisi çok harcarsa, diğerinin hakkına el atmış olur. Herkes gücüne, çalışmasına ve şartlarına göre nimetlerden yararlanır. Ancak israf edenler bu nimet dengesini bozarlar.

Kur’an, hem aşırı harcamayı, hem de aşırı kısmayı, yani cimriliği hoş görmemekte, ikisi arasında orta bir tutum tavsiye etmektedir. *“Elini bağlı olarak boynuna asma (cimri olma). Onu büsbütün de açıp savurma (israf etme). Sonra kınanmış bir halde oturup kalırsın.”*⁶³⁴

⁶³² el-A’râf 7/31

⁶³³ Beydâvî, *Tefsir*, II, 336

⁶³⁴ el-İsrâ 17/29

Peygamberimiz de buyuruyor ki: *“Yiyiniz, içiniz, sadaka veriniz ve giyiniz. Ancak kibirlenmeyin ve israf etmeyiniz. Şüphesiz Allah nimetinin eserini kulunun üzerinde görmek ister.”*⁶³⁵

İnsana emânet olarak verilen malı saçıp-savurmak, gerekli yerlere harcamamak, insanlar arasındaki ekonomik dengeyi bozar, kişiler arasındaki kıskançlığı artırır. Cimrilik ise, yardım düşüncesini öldürdüğü gibi, ihtiyaç sahiplerine ulaşmayı engeller. İnfak ve sadaka ahlâkını köreltir. Halbuki infak kurumu, yakın akrabasının ihtiyaçlarını karşılamayı temin eder, sadaka kurumu ise insanlardan muhtaç olanları sıkıntıdan kurtarmayı sağlar.

Kur'an, israf kelimesinin yanında bir de 'bezr' kavramını kullanılmaktadır. 'Bezr' de israf gibi malı saçıp savurmaktır. 'Bezr' sözlükte tohum ekmek, ölçüsüz dağıtmak demektir. Buradan hareketle 'tezbir' masdarına; tohumu gereken yere atmamak, böylece onun kaybolmasına sebep olmak, karşılığında bir şey alamamak mânâsı verilmiştir. Hatta günümüzde tarlaya tohum eken makineye de (aynı kökten türeyen ism-i alet olarak) "mibzer" denmektedir.

'Bezr', malı saçıp-savurmak, gerektiği yerlere sarfetmemek, yerli yerinde değil de yok olup gideceği yerlerde harcamak demektir ki, israfla yakın anlama gelmektedir. Malı lüzumsuz yere, ihtiyaç olmayan yerlere harcamak, infak edilmesi gereken kimselere infak etmemek, malı hayır yollarında harcamamak eldeki serveti Allah isyan yollarında harcamak da 'bezr'dir.

Mülk aslında Allah'a aittir. İnsana emanet olarak ve geçici bir süre için verilir. Malı ve geçimlikleri helâl yoldan kazanıp helâl yola harcayanlar, Allah yolunda infak edip hak sahiplerinin haklarını verenler, yani 'bezr' etmeyenler, mal konusundaki imtihanı kazanırlar. Çünkü Allah Kur'an'da buyuruyor ki: *“Akrabaya hakkını ver, yoksula ve yolda kalmışa da. Bezr ederek saçıp-savurma. Çünkü bezr (israf) edenler şeytanın kardeşleri olmuşlardır. Şeytan ise Rabbine karşı nankördür.”*⁶³⁶

İsraf ile cömertlik ayrı şeylerdir. Cömertlik, Allah'ın verdiği nimetleri Allah yolunda kullanmak için, nefsin hevâsının emrettiği cimriliğin önüne geçmek, âhirete yatırım yapmaktır. Cömertliğin göstergesi olan "infak" kavramı, Kur'an'da türevleriyle birlikte 73 ayette geçmektedir. Cömertlik vasfının elde edilebilmesi için; yardımın gönüllü olarak yapılması⁶³⁷; karşılığında hizmet, övgü, mükâfat beklenilmemesi⁶³⁸; yardım edileni

⁶³⁵ Buhârî, "Libas" 1

⁶³⁶ el-İsrâ 17/26-27

⁶³⁷ el-Haşr 59/5; el-Hadîd 57/11-18; el-Mâide 5/13

rencide edebilecek davranışlardan kaçınılması⁶³⁹; yapılan yardımın sahibi katında üstün bir değeri olması⁶⁴⁰ şarttır.

Cimrilik, meşru bir şeyden faydalanmaktan nefsi mahrum bırakmaktır. İslâm ise, meşru sınırlar içerisinde kişiyi faydalanmakla mükellef tutar, haram kılınmamış bir şeyi insanların haram olarak kabul etmelerinden hoşlanmaz. Çünkü hayatın güzelleştirilmesi, çirkinliğe ve israfa kaçmaksızın gerçekleştirilmelidir. İsrâf hem fert ve hem de toplum için bir bozuluştur. İsrâf, İslâm'ın ileri derecede hoş görmediği lüks hayattan kaynaklanmaktadır. Servetin büyüüp lüks uğruna harcanması sonucuna gitmemesi için malın zenginler arasında dönüp dolaşan bir devlet olması İslâm tarafından reddedilmiştir.⁶⁴¹Bu yüzden lüks, bir toplum için "şer" kabul edilmiştir. Lüksün hoş görülmediği ve haram kılındığı konusunda çeşitli nasslar bulunmaktadır.

Ancak buradaki lüksü ileri teknoloji ürünü aletleri evimize sokma şeklinde anlamak yanlıştır. Burada lüksten içki, kumar, fuhuş, aşırı giyim, gücünün üzerinde gereksiz harcamalar, gurur-kibir, şan ve şöhrat için ziyafet düzenleme gibi harcamalar kastedilir.

İsrâf, ferdin olduğu kadar İslâm toplumuna yön verecek otoritelerin de dikkat etmesi gereken bir husustur. Tüketici, gerekli ihtiyaç maddelerinden kabul edilen malları harcarken de, gereğinden fazla harcamamaya dikkat etmek durumundadır. Kişinin iyi bir hayat sürmesi için yapacağı harcamalara hiçbir şekilde sınırlama getirilemez.

İsrâf fikrinin olmadığı İslâm toplumunda, kaynaklar verimli olarak kullanılır. Yine İslâm toplumunda ihtiyaçları öncelikle zaruretler tayin eder. İslâm, kaynaklarla ihtiyaçlar arasındaki ilişkide esas, israfın bertaraf edilmesidir. İsrâf yasağı temeli üzerinde oluşan İslâmî üretim tarzı, Müslümanların beslenme, barınma, giyinme, ulaşım ihtiyaçlarını yeterli olarak karşılamak hedefine yöneliktir. Bu üretim tarzında ihtiyaç dolayısıyla tüketim, ilk sevkedici güçtür. Çağdaş kapitalist sistemde ise tüketimin sevkedicisi üretimdir. Üretim yapıldığı için insanlar tüketmek durumundadırlar. Tüketim sınırsız arzular oldukça cazip pazarlama ve reklâm faaliyetleriyle sürekli olarak kamçılanır.

Kapitalizmin tüketim hırsı, sınır tanımaz bir insan tipi meydana getirmiştir. İslâm'da, gerçekleştirilen üretimin hedefi, insandaki maddi tatmini manevî sahaya aktarmaktır. Bir müslümanın tüketim sahasında göz önünde tutacağı başlıca esaslar, haramdan kaçınma,

⁶³⁸ el-İnsan 76/8-10

⁶³⁹ el-Bakara 2/263-264

⁶⁴⁰ Âl-i İmrân 3/92

⁶⁴¹ Bk. el-Haşr 59/7

helâlinden tüketme, temizlik, aşırılıklardan kaçınma, sağlığını tehlikeye düşürmeme ve çevredekileri de hesaba katma, şeklinde sıralanabilir.

İslâm, israf yasağı ile özel mülkiyet hakkına bir sınır getirmiş ve servet kimin olursa olsun, onda toplumun hakkı bulunduğu ilkesini benimseyerek, israfla bu hakkın yok edilmesine engel olmak istemiştir. İslâm'ın yasak ettiği her türlü harcama, -içki, kumar, uyuşturucu maddeler gibi- kişiye ve topluma hiçbir yararı olmayan ve insanı başkalarına muhtaç hale getirecek kadar ölçüsüz yapılan bağış ve harcamalar israf sayılmıştır. Yalnız israf kavramını daha geniş tutmak ve maddî-manevî her türlü servet ve imkânın boşu boşuna harcanmasını israf olarak değerlendirmek mümkündür.

Sağlık, Allah'ın bize bir lütfu, bir nimetidir. Zaman yine bir nimettir. Sağlığımıza dikkat etmemek, zamanımızı boşa harcamak israftır ve bunun hesabı bizden sorulacaktır. Gereksiz olarak musluktan akıtılan su, yakılan elektrik israftır. Bütün ümmete ait olan nimetlerin boşa harcanmasıdır.⁶⁴²

İslâmiyet, yeme, içme, giyim, kuşam, eşya kullanımı gibi her hususla aşırılıktan kaçınmayı, orta yolu tutmayı emretmiştir. Savurganlık ve cimriliği yasaklamıştır. İslâm, insan hayatına her konuda bir denge getiriyor. İnançta, amellerde, ahlâkta, mal kazanma ve harcamada, duygularda, nefret ve sevmeye hep orta yolu tavsiye ediyor. Ne aşırılık, ne de tembellik veya gevşeklik. Ne ifrat, ne de tefrit. İslâm ümmeti, ‘vasat bir ümmettir’ Yani orta yolu izleyen, dengeli ve hayır yolları üzerinde olan bir ümmettir. Bu ümmetin mal konusundaki tutumu da dengelidir, harcamaları da ölçülüdür.

5.8. Ölçü ve Tartıda Hilesiz Bir Toplum

Bir toplumda sosyal adaletin sağlanabilmesi, karşılıklı hakların korunabilmesi için her şeyden önce ölçü ve tartının doğru ve düzgün olması gerekir. Bunu temin etmek için iki şart vardır. Biri bizzat ölçeği tam yapmak; eksik, fazla veya yanlış alet kullanmamaktır. İkincisi de, tam ve doğru alıp tartmaktır. Ölçme ve tartmanın doğru olması, bir hak, adâlet anlayışı, din ve vicdan meselesidir. Ölçüyü ölçeği ve tartıyı doğrultacak olanlar bunlardır. İnsanların vicdanlarından hak ve adâlet fikrini kaldırdığınız zaman, doğru aletle ölçerken bile yanlışlık yapmaktan çekinmezler. Çünkü, bu insanlar başkalarının haklarını kendi haklarıyla bir tutarak ölçü ve tartıda doğru ve dürüst olma duygusundan yoksun oldukları

⁶⁴² Şener, Sami, “İsrâf”, *ŞAİA*, IV,155

sürece; alırken fazla, verirken eksik yapmaktan kurtulmaları mümkün değildir. Bunun için önce vicdanları düzeltmek, sonra da ölçü ve tartı aletlerini ıslah etmek gerekir. Bu da vicdanlara Allah korkusu ve ahiret inancını yerleştirmekle olur.

Kur'an-ı Kerim'de ticaret erbabı, ölçü ve tartıda eksiklik yapmamaları için şöyle uyarılır: *"Ölçü ve tartıda hile yapanların vay haline! Onlar, insanlardan ölçüp alırken eksiksiz alırlar. Kendileri onlara ölçerek veya tartarak sattıkları zaman eksik verirler"*⁶⁴³

Ayette geçen *"mutaffifin"* ifadesi Arapça *"tatfif"* kökünden türemiştir. *"Tatfif"* küçük ve hakir görmek, tartıda belli etmeden hile yapmak anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim'de bir çok ayette alışverişte hile yapmak kınanmıştır.⁶⁴⁴

Hz. Şuayb'ın kavmine ölçü ve tartıda hile yaptıkları için azap inmiştir. Çünkü o kavim, Hz. Şuayb'ın kendilerine ısrarla yaptığı ikazlara rağmen, bu kötülükten vazgeçmemiştir.⁶⁴⁵ *"Medyen (toplumuna da) kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik. Şuayb onlara:) Dedi ki: "Ey kavmim Allah'a kulluk edin sizin O'ndan başka ilahınız yoktur. Size Rabbinizden apaçık bir belge (mucize) gelmiştir. Ölçüyü ve tartıyı tam tutun insanların eşyasını değerinden düşürüp-eksiltmeyin ve düzene konulmasından sonra yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayın. Bu sizin için daha hayırlıdır eğer inanıyorsanız."*⁶⁴⁶

*Medyen (halkına da) kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik). Dedi ki: "Ey kavmim Allah'a ibadet edin O'ndan başka ilahınız yoktur. Ölçüyü ve tartıyı eksik tutmayın; gerçekten sizi bir 'bolluk ve refah içinde görüyorum. Doğrusu sizi çepeçevre kuşatacak olan bir günün azabından korkuyorum.Ey kavmim ölçüyü ve tartıyı -adaleti gözeterek- tam tutun ve insanların eşyasını değerden düşürüp- eksiltmeyin ve yeryüzünde bozguncular olarak karışıklık çıkarmayın."*⁶⁴⁷

Medyenliler'in yurdu, Hicaz'ı Şam'a bağlayan ana yol üzerinde idi. Bu yüzden ana geçim kaynakları ticaret idi. Fakat ticaretleri sırasında ölçüde ve tartıda hile yapıyorlar, ayrıca halkın mallarını düşük fiyata satın alıyorlardı. Bunun yanı sıra, işlek bir ticaret yolu üzerinde oturdukları için, Arap Yarımadası'nın güneyi ile kuzeyi arasında gidip gelen kervanların yollarını kesebiliyorlar, önlerine çıkıp haraç isteyebiliyorlardı.

⁶⁴³ el-Mutaffifin 83/1-3

⁶⁴⁴ Bk. el-En'am 6/152; Hüd 11/84-85; el-Mutaffifin 83/1-3

⁶⁴⁵ Mevdûdî, *Tefhim*,7,63

⁶⁴⁶ el-A'raf 7/85

⁶⁴⁷ Hüd 11/84-85

Allah bol kazanç verdiği halde, daha çok kazanmak için böyle yanlış yollara başvuruyorlardı. Halbuki eksik ölçüp tartmaktan kaçınırlarsa fakir düşecek, maddi zarara uğrayacak değillerdi. Tersine yaptıkları hileli ticari işlemler, yolsuz alışverişler, içinde yaşadıkları bu bolluğu, bu refahı tehdit edici nitelikteydi. Hz. Şuayb öğüdüne devam ederek şöyle diyor:

"Ama sizin için kıyamet gününün geniş kapsamlı azabından korkarım."

Bu azapla ahirette, yüce Allah'ın katında yüz yüze geleceğiniz gibi, daha dünyadayken de yüz yüze gelebilirsiniz. Hz. Şuayb, bu dürüstlüğe ilişkin öğüdünü "hile yapmayın" şeklinde vermişti. Şimdi ise aynı öğüdü "doğru olun" şeklinde tekrarlıyor.

"Ey kavmim, bir şey ölçer ya da tartarken adalete uyarak ölçüyü ve tartıyı tam tutunuz"

"Ölçüyü ve tartıyı tam tutma" ifadesi "eksik ölçüp tartmama" ifadesinden daha güçlüdür. Devamında ise, *"Halkın mallarına düşük değer biçmeyiniz."* Buyuruyor.

Bu ifade, hem ölçülebilir ve hem de tartılabilir bütün malları ve eşyayı içine alır. Her tür eşyanın doğru değerlendirmesini emreden kapsamlı bir direktiftir. Tartarken, ölçerken, fiyatlandırırken maddi ve manevi anlamda değer biçerken hile yapmayı yasaklar. Emekler, davranışlar, beceriler ve nitelikler de bu kapsama girer. Çünkü aslında somut nesnelere için kullanılan "şey" sözcüğü, kimi zaman soyut değerler için de kullanılır. İnsanların mallarına düşük değer biçerek onları aldatmak, bir zulüm türü olmasının ötesinde, insanların vicdanlarına kötü duyguların tohumlarını da eker. Acı, kin; adaletten, iyilikten ve doğru değerlendirme kriterlerinden umut kesmek, sözünü ettiğimiz kötü duyguların başlıcalarıdır. Bu duygular, toplumsal birliği, kişiler arası ilişkileri, sosyal dayanışmayı, fertlerin vicdanlarını ve duygu dünyalarını sarsıntıya uğratırlar.⁶⁴⁸

Sonuç olarak ölçü ve tartı, aşırılığın zıddı olan yani vasatlığı ifade eden kavramlardır. Allah her konuda olduğu gibi ölçü ve tartıda da vasat olmanın, adil olmanın gereğini emrediyor. Eğer bir toplumda ticari yönden ahlaksızlık varsa, insanlar birbirlerini kandırmayı kâr olarak görüyorlarsa, işte o zaman bu toplumda ekonomik denge bozulmuş ve sonuç kötüye doğru gidiyor demektir. Çünkü ticarete esas olan dürüstlüktür. İnsanların güvenini bir kaybederseniz, tekrar kazanmanız çok zordur. Yani insanları bir defa kandırırsınız ama ikinci defa kandırma şansınız olmadığı için iflas eder ve ticari ortamdan silinirsiniz. Bu yüzden ticarete dürüstlük, hem bu dünyada ticari başarı için, hem de öbür dünyada hesabını kolay vermek için gereklidir.

⁶⁴⁸ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, VIII,247

5.9. Adaletin Hâkim Olduğu Bir Toplum

Çalışmamızın giriş bölümünde, kelime ve terim anlamı açısından incelediğimiz adalet, düzenli ve dengeli davranma, her şeyin ve herkesin hakkını verme, orta yolu tutma, bir şeyi yerli yerine koyma, insaf ve eşitlik gibi anlamlara gelmektedir.

İslâm'da adalet, hukuk önünde herkese eşit davranmak, kültür, bilgi ve mevki farklılıklarına göre davranmamak demektir. İslâm bu anlamda her ferdin ve her toplumun karşılıklı olarak işlerinde değişmez bir ölçü şeklinde yerini almış, istek ve heveslere yer vermemiş, sevgi ve nefretlere uymamış, akrabalık ve yakınlık bağlarına göre ayarlanmamış, zengin-fakir ayırımı gözetmemiş, kuvvetli ve zayıf farkını göz önüne almış bir adalet anlayışı getirmiştir. Bunun için İslâm, toplum içinde yaşayan bütün kesimlerin birliğini sağlayan prensipler koymuş, böylece, ümmetin güvenliğini garanti altına alan bir anlayışı, Müslümanlar arasına yerleştirmeyi amaçlamıştır.

*"Ey iman edenler adaleti ayakta tutarak Allah için şahitlik edenler olun. Kendinizin, ana ve babanızın aleyhinde bile olsa (şahitlik ettiğiniz kimseler) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. Adaleti yerine getirebilmek için hevâ ve hevesinize uymayın. Eğer eğri davranır veya yüz çevirirseniz, muhakkak ki Allah sizin bütün yaptıklarınızdan haberdardır."*⁶⁴⁹

Yeryüzündeki beşerî sistemlerin hiçbirisinin düşmanlara ve nefret edilen insanlara karşı, İslâm'ın kefil olduğu mutlak adaleti gerçekleştireceğine dair garanti vermesine imkân yoktur. İslâm, kendisine inananların bu konuda sadece Allah için hareket etmelerini, aralarındaki ilişkilerini Allah'ın rızasına uygun bir şekilde ayarlamalarını ve yine Allah için doğru şahitler olmalarını emretmektedir. Bu esaslar, bu dînin bütün insanlık için son din ve mükemmel bir nizam olduğunu, adaletinden, inanan ve inanmayan bütün insanların yararlanmasını garanti eden üstün bir hukuk ve yönetim biçimi olduğunu ifadeye yeterlidir. Bu adaleti gerçekleştirme görevi müslümanlara yüklenmiştir.. İslâm ümmeti, bu ilahî emri yerine getirdiği dönemlerde, yeryüzü adaletle dolup taşmış ve bu adalet, tüm insanlara örnek olmuştur.

⁶⁴⁹ en-Nisa 4/135

*"Ey iman edenler, Allah için şahitlik eden kimseler olunuz. Bir topluluğa karşı duyduğunuz kin sizi adaletten saptırmasın. Adil davranın, takvaya yakışan budur. Allah'tan korkun, Muhakkak ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır."*⁶⁵⁰

İslâm'ın emrettiği adalet doğrultusunda, kâinatın düzeninin ayakta durması tabîî bir hadisedir. Adalet mülk'ün temelidir. Adaletin olmadığı yerde zulüm hâkimdir. Allah ve onun koyduğu bütün hükümler, zulmün her çeşidinden uzaktır. Allah'ın emirlerinin uygulandığı bir ortamda, hiçbir kimseye zerre kadar zulüm yapılmaz.⁶⁵¹

Bu konu Kur'an-ı Kerim'de sık sık tekrarlanan ayetlerle dile getirilmektedir:
*"Allah, adaleti ve ihsanı emreder."*⁶⁵² *"Allah size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman, adaletle hükmetmenizi emreder."*⁶⁵³
*"Hükmettiğin zaman onlar arasında adaletle hükmet. Şüphesiz Allah adil davrananları sever."*⁶⁵⁴

Peygamberimiz (s.a.v.) de adalet ve adaletle hükmedenler hakkında birçok hadîs buyurmuşlardır:

*"Hükümünde, yönetimi ve velâyeti altındakiler hakkında adil davrananlar, kıyamet günü Allah katında nurdan minberler üzerinde olacaklardır."*⁶⁵⁵

*"Adil devlet başkanı ve idareciler, mahşer yerinde, Allah'ın lûtfuna ve (cehennem azabından koruyacak olan) himâyesine mazhar olacak olanların öncüleridir."*⁶⁵⁶

Bu ayet ve hadîslerde yer alan adalet kavramı, geniş anlamıyla hukuki, sosyal ve ahlâkî adaleti kapsamaktadır. Adaletin İslâm toplumunda, yönetimde, muhakemelerde ve insanlar arası ilişkilerde tam anlamıyla uygulanması önemli bir hedeftir. İslâm'a göre mülk Allah'ındır. Bu ölçü içinde sosyal adaletin sağlanması önemli bir denge unsurunun kurulması demektir. Müminlerin kardeş ilân edildiği, yığılan kişisel servetlerde, fakir ve muhtaçların hak sahibi olduğunun ifade edilmesi, İslâm'da adalet anlayışının tezâhürleridir.

Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ etmekle görevlendirildiği dönemin arefesinde Câhiliye devri Arapları boğaz boğaza, bıçak bıçağa gelmiş durumdaydılar. Adaletsizliğin, zulmün kol gezdiği bir dönemde, İslâm gelmiş ve yepyeni bir toplum ortaya çıkmıştı. Zengin-fakir,

⁶⁵⁰ el-Mâide 5/8

⁶⁵¹ Bk. en-Nisa 4/40

⁶⁵² en-Nahl 16/90

⁶⁵³ en-Nisa 4/58

⁶⁵⁴ el-Mâide 5/42; ayrıca Bk. el-Hucurât 49/9 v.dğr.

⁶⁵⁵ Müslim, "İmâre", 18

⁶⁵⁶ Buhârî, "Edep", 36

efendi-köle ayırımının yapılmadığı, haktan asla ayrılmanın söz konusu olmadığı tüm insanlığa örnek bir toplum oluşmuştu.

Bir gün Mahzumoğulları kabilesine mensup eşraftan Fâtıma adında bir kadının hırsızlık yaptığı söylenerek Peygamberimiz (s.a.v.)'in huzuruna getirilmişti. Kadının 'elinin kesilmesi'ne hükmedildi. Fakat daha önceki gelenek ve alışkanlıklara göre Kureyş'ten olan asil bir kadın hakkında suç işlemiş olsa dahî böyle bir hüküm verilemezdi. Hükümün infâzının durdurulması için Kureyş'in ileri gelenleri Hz. Peygamber'in çok sevdiği Üsâme b. Zeyd'i araya koyarak bu kadının affedilmesini istediler. Üsâme'nin böyle bir şefaatte bulunması Hz. Peygamber (s.a.s.)'e çok ağır geldi. Hemen ashabını mescitte toplayıp onlara şöyle hitap etti:

*"Ey insanlar! Sizden evvel yaşamış toplumların neden dolayı yollarını şaşırıp saptıklarını biliyor musunuz? Asilzâdeleri bir hırsızlık yaptığı zaman onu affeder, zayıf ve kimsesizleri bir şey çalarsa onları cezalandırırlardı. Allah'a yemin ederim ki, böylesine kötü bir hırsızlığı Mahzum kabilesine mensup Fatıma değil, kendi kızım Fatıma yapmış olsaydı, hiç tereddüt etmeden onun elini kestirirdim."*⁶⁵⁷

Bugün bir çok toplum yapısında, hâkim zümre ve belirli sınıflar için dokunulmazlıklar söz konusu olduğu halde, İslâm'ın hükümlerine göre, hiç kimsenin bir diğerinden ayrıcalığı ve imtiyaz hakkı yoktur. Adaletiyle dünyaya örnek olan Halife Hz. Ömer, hilâfeti döneminde ashaptan Übey b. Ka'b ile aralarında bir konuda anlaşmazlık meydana gelmiş ve bu anlaşmazlığı çözmek üzere o dönemin Medine kadısı olan Zeyd b. Sâbit'e gitmişlerdi. Kadı olan Zeyd hemen devlet başkanı olan Hz. Ömer'e karşı saygılı davranıp ona oturması için yere bir minder sermişti. Fakat adil insan Hz. Ömer bu davranış karşısında şöyle demişti: *"İşte bu davranışın, şimdi vereceğin hükümde yaptığın ilk adaletsizliktir. Ben davacımla beraber aynı yerde oturacağım."*

Sonra davacı Übey b. Ka'b davasını ileri sürünce Hz. Ömer bu iddiayı kabul etmedi. Bu durum karşısında Hz. Ömer'in yemin etmesi gerekiyordu. Kadı Zeyd İbn Sâbit, Übey'e şöyle dedi: "Gel Halife'yi yemin ettirme, onu bundan muaf tut. Davacı olduğun kişi bir başkası olsaydı sana böyle bir feragatten söz etmezdim." Bu teklifi duyan Hz. Ömer son derece kızarak böyle bir ayrıcalığı kabul etmeyip derhal yemin etti. Sonra da Zeyd b. Sâbit hakkında şöyle dedi: *"Halife ile herhangi bir müslüman hakkında eşit davranmasını öğrenmedikçe ona dava götürülmemelidir."*

⁶⁵⁷ Müslim, "Hudûd", 2

İslâm'da adaleti gerçekleştirmek için çeşitli müesseseler kurulmuştur. Resulullah davalara bizzat kendisi bakmıştır. Bu durum ikinci halife Hz. Ebu Bekir zamanında da böyle devam etmiş, Hz. Ömer zamanında ise İslâm toprakları oldukça genişlediğinden bazı sahâbiler hüküm işleriyle görevlendirilmiş ve birer kadı olarak vazife görmüşlerdi. Divânü'l-Mezâlim, Şurta ve Hisbe gibi teşkilâtlarla haksızlıklar önlenmeye ve adalet dağıtılmaya çalışılmıştı. Eyyubiler Mısır'da "Dârü'lAdl" adıyla bir adalet dairesi meydana getirmişler ve yanlarına bazı müşavirler de alarak bu mahkemeye bizzat başkanlık etmişlerdir. Osmanlılar zamanında 'adliye teşkilatı' ise düzenli bir şekilde kurulup yaygınlaştırılmıştır.⁶⁵⁸

Aslında Kur'an'da bahsedilen 'adalet'in kapsamı oldukça geniştir. Hayatın her cephesinde, davranışlarda, hüküm ve karar vermede, insanların haklarını ödemedede, sevmeye ve ilgi göstermede, yönetim işlerinde ve eğitimde, dosdoğru hareket etmek, düzgünce iş yapmak, herkesin hakkını vermek adalettir. İnsanların renklerinden, kültür ve eğitim düzeylerinden, ırklarından veya geldikleri bölgelerden, toplumsal statülerinden dolayı farklı davranmamak, haklarına tecavüz etmemektir.

Adaletin uygulama sahası da geniştir. Bunu yalnız hukuk alanında, mahkemelerde düşünmek yanlış olur. Adalet, doğru davranmak, eşit düzeyde yapmak, ya da bir şeyi ait olduğu yere koymaktır. Öyleyse ahlâk ve davranışlarda, insanların işlerini yürütürken, ya da hakları sahiplerine verirken dengeli olmak ve insafla hareket etmek adaletin gereğidir.

İslâm adalet ahlâkını, dinî bir emir ve toplumsal düzenin temeli olarak görmüş, adaletle davranan 'adil' kimseleri övmüş, adaletten ayrılarak zulme sapmış olan zalimleri de hem kötülemiş ve hem de can yakıcı bir azapla tehdit etmiştir. Kur'an şöyle buyuruyor:

*"Andolsun, Biz peygamberimizi apaçık olan belgelerle gönderdik ve insanlar 'kıst'ı (adaleti) ayakta tutsunlar diye, onlarla birlikte Kitab'ı ve mizan'ı indirdik. Ve kendisinde çetin bir sertlik ve insanlar için yararlar bulunan demiri de indirdik ..."*⁶⁵⁹

İslâm toplumunun temelinde Kitap ve Mizan vardır. Müslümanlar Kitab'a uyararak, Mizan'ı yerine getirirlerse, yani ölçülü davranıp aşırılığa, yanlış yollara sapmazlarsa, adaleti sağlarlar. Mizan'ın dengesi bozulduğu zaman, adalet kaybolur gider. İnsanlar en tabii haklarını bile alamazlar. Toplumdaki zalimler gücü ellerine geçirdikleri zaman da zulümler artar. Kitab'ın yanında indirilen 'demir' güç anlamında alınırsa, şöyle demek mümkündür:

⁶⁵⁸ Ağırakça, Ahmet, "Adalet", ŞAİA, I,69

⁶⁵⁹ el-Hadîd 57/25

Güç ve iktidar adaletin emrinde olmalıdır. Bunu sağlayacak olan da insanların Kitab'a ve O'nun hükümlerine uyup, mizan'ı yani ölçüyü korumalarıdır. O zaman hukukun üstünlüğü sağlanır ve insanlar haklarına kolaylıkla ulaşırlar. Kendini hukukun üstünde gören güçler, adalet anlayışını çiğner geçerler.

Kur'an'ın emrine göre mü'minler, bütün davranışlarında adaletli olmak zorundadırlar. Adaletli davranış kişinin kendi yaratılışındaki dengeye ve düzene uyum sağlar. Ölçülü hareket şüphesiz insana mutluluk kazandırır, çevreye zarar vermekten kurtarır. İnsan hayatına denge ve olgunluk, ancak adaletin her sahada uygulanması ile mümkün olur.

İslâm ümmeti 'vasat bir ümmettir'. Buna göre İslâm toplumu, dengeli, aşırılıklardan uzak, adaleti yerine getiren uyumlu bir toplumdur. İslâm'a göre bütün insanlar aynı anne-babadan meydana geldikleri için birbirlerine karşı üstünlükleri yoktur. Doğuştan herkes eşittir. Üstünlük ancak takva ile olabilir. Kim Allah'tan hakkıyla çekinip-korunursa onun derecesi daha üstün olur.⁶⁶⁰ Adalet aynı zamanda takvaya yakın olmanın şartlarından birisidir.

*"Ey iman edenler, adaletli şahitler olarak, Allah için, hakkı ayakta tutanlar olun. Bir topluluğa olan kininiz sizi adaletten ayırmayın. Adaletli olun, ki o, takvaya daha yakındır. Allah'tan korunun. Şüphesiz Allah, yapmakta olduklarınızdan haberdar olmaktadır."*⁶⁶¹

Kur'an'a göre gerçek adaletin ölçüsü hakk'a uymaktır.⁶⁶² Hak neyi gerektiriyorsa onu yapmak, hak kime aitse onu sahibine vermek, hak ile hükmetmekten ayrılmamak, her konuda hakk'ı ölçü almak, herkesin ve her şeyin hakkını korumakla adalet yerine getirilir.

İslâm, hakların yerine ulaşması için adaleti emrederken, ilâhî adaletin de Ahirette herkese hakkını vereceğini, hiç kimseye haksızlık yapılmayacağını bildiriyor.⁶⁶³

Adalet bir toplumun varlığını sürdürüp ayakta kalabilmesi için temel şarttır. Allah'ın önermiş olduğu "vasat ümmet" aslında adaletli ümmettir. Zira çalışmamızın giriş bölümünde de tespit ettiğimiz gibi "vasat ümmet" demek, "adaletli ümmet" demektir. Adaleti ile dünyaya örnek olan Hz. Ömer, İslâm'ın adaletini uygulayarak örnek olmuştur. Eğer Ömer İslâm'la şereflenmeseydi, belki de zalim bir insan olarak zulmüyle ün salacaktı.

⁶⁶⁰ Hucurât 49/13

⁶⁶¹ el-Maide 5/8

⁶⁶² el-A'raf 7/159

⁶⁶³ Yunus 10/54; el-Enbiya 21/47

İslâm'ı yaşayan insanların oluşturduğu İslâm toplumunda da adaletsizlikler aşırılıklar ve dengesizlikler olmayacak, böylece Allah'ın adaleti gerçekleşecektir.

5.10. Emniyet ve Güvenin Hâkim Olduğu Bir Toplum

Allah'ın bir ismi ve O'nun elçilerinin bir vasfını belirten Kur'ani bir terim olan "el-Emin", "E-mi-ne" fiilinden ism-i fâildir. "E-mi-ne"; korkusuz ve âsude olmak, "el-Emin" ise "koruma muhâfız, bir şeyi koruyan, güvenilen, i'timat edilen, hâin olmayan" anlamındadır.

"Emin, mümin ve emânet" kelimelerinin kendinden türediği "Emn", her türlü korku ve şüpheden uzak olmak demektir.⁶⁶⁴

Allah görevlendirdiği elçilerini "emin" kişiler olarak nitelendirmiş,⁶⁶⁵ yine emin olan vahiy meleği⁶⁶⁶ Allah'ın mesajını o "emin" elçilere iletmiştir.

Bizim Peygamberimiz Hz. Muhammed de Peygamber olmadan önce dahi güvenilir insan (Muhammedü'l-emîn) olarak vasıflandırılırdı. Onu örnek alan ümmeti de yaşadıkları toplumda herkese güven veren, hiç kimseye haksızlık yapmayan kişiler olmalıdır.

"Emîn" vasfı insanlar için geçerli olduğu gibi aynı zamanda yer, mekân, makam, belde için de geçerlidir. Allah'ın emîn kıldığı beldeler vardır. Eğer bir şehrin halkı emin insanlar ise o şehir de emîndir. Ama sürekli emîn olmayan mekânlar da vardır. Kur'an-ı Kerîm'de Allah, Kâbe'yi, insanların emniyet içinde olabileceği bir yer olarak nitelemiştir.

*"Hani biz O evi (Kâbe'yi) insanlar için sevap (kazanma) yeri ve "emîn " (bir mekân) kılmıştık. Siz de İbrahim'in makamından bir namazgâh edinin. İbrahim ve İsmâil'e de, 'evimi tavâf edenler. İtikafa girenler (ibâdet için orada kalanlar) rükû' ve secde edenler için titizlikle temizleyin' diye emir vermiştik"*⁶⁶⁷

Konumuzla ilgili olarak, Buhârî'nin Habbab bin Eret'ten rivayet ettiği bir Hadis-i Şerifi buraya alıyoruz. Habbab şöyle anlatıyor: *"Peygamber Efendimiz Kâbe'nin gölgesinde kaftanını yastık yaparak, ona yaslanmış dinleniyorken yanına geldim. Müşriklerden şiddetli bir işkence görmüştük. Ben: "Ya Resulallah, çektığımız bu işkencelerden dolayı bizim için Allah'a dua etmeyecek misin?" dedim. Bunun üzerine*

⁶⁶⁴ R. el-İsfahâni, *el-Müfredât*, 30

⁶⁶⁵ Bkz eş-Şuarâ, 26/105-109,123-127, 141-145, 160-162,178; Yûsuf 12/54; ed-Duhan 44/17-18

⁶⁶⁶ eş-Şuarâ 26/193; et-Tekvir 81/19

⁶⁶⁷ el-Bakara 2/125-126

Peygamberimiz (s.a.v.) hemen doğrulup oturdu. Benzi kızarmıştı. Şöyle buyurdu: “Sizden önceki ümmetler arasında öyle kimseler vardı ki, demir tarakla bütün derileri ve etleri kemiklerinden ayrılırdı da, bu işkence, yine de onları dininden döndüremezdi. Ashabım, Allah'a yemin ederim ki, şu İslâm dini, kesin olarak kemâle erecektir. İşte o zaman , bir süvari yalnız başına, San'a'dan Hadramut'a kadar güven içinde, selâmetle gidecek, Allah'tan başka hiçbir şeyden korkmayacak.”⁶⁶⁸

Hadis-i Şerif'te de ifade edildiği gibi, İslâm'ı yaşayan insanların oluşturduğu İslâm ümmetinin yaşadığı bölgeler de emin ve güvenilir yerler olacaktır. Çünkü güvenilir insanların oluşturduğu bir toplumun yaşadığı ortam da herkesin güven içinde olacağı yerlerdir. Yine Peygamberimiz (s.a.v.)'in, mü'min insanı tanımlayan bir hadisini buraya alarak, konumuzu bağlamak istiyorum.

Ebû Musa el-Eş'âri'den rivayet edildiğine göre, bir gün Resûlullah (s.a.v.)'a sormuşlar: “- *Ya Resulallah, Müslümanların hangisi efdâldır?*” Resûlullah: -*Müslüman, müslümanın elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.*”⁶⁶⁹Buyurmuştur.

Bu hadisten de anlaşıldığı gibi, gerçek mü'min, Müslümanların kendisinden herhangi bir zarar geleceği konusunda endişelenmedikleri, güvendikleri, emin insan olmalıdır. Dolayısıyla güvenilir insanların oluşturduğu toplumda, insanlar güven içinde yaşarlar ve hiç kimse birbirine karşı güvensizlik yaşamadığı için, toplumda huzur ve sükûnet hakim olur.

Toplumsal değişim ve gelişimi Allah örnekleriyle ortaya koymuştur. Her şeyden önce, dnegeli bir toplumun genel tablosuna baktığımız zaman, göreceğimiz manzara şudur: Emniyet hakim, fertler huzur ve istikrar içinde ve rızıkları her yanda bolca geliyor. Bunlar Allah'ın nimetleridir. Ancak bu üç nimetin değeri takdir edilmeyip, nankörlük yapılarak hoyratça harcanırsa, bunların yerini kuşatıcı bir açlık ve korku kaplar.⁶⁷⁰ Eğer bir toplumda güven bunalımı, yaygın bir korku ile rızık endişesi ve açlık tehlikesi hakimse, bu toplum yıkılışın eşiğine gelmiş demektir. Bundan dolayı Allah Kureyş kabilesine olan nimetini hatırlatıp, sadece kendisine kulluğa çağırırken, “*O ki, aç kalmasınlar diye onları beslemiş ve tehlikelerden emin kılmıştır*”⁶⁷¹ buyurmaktadır. Bir ülkenin refah seviyesinin

⁶⁶⁸ez-Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b.Ahmed b.Abdullatif, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecr'd-i Sarîh* (tr.Kamil Miras), DİB., Ankara, 1981, IX, 302

⁶⁶⁹ Buhârî, “İman”, 11

⁶⁷⁰ en-Nahl 16/112

⁶⁷¹ Kureyş 106/4

yükselmesi ve kalkınması için öncelikle kendi içinde barış ve huzuru sağlaması, vatandaşlarının can ve mal güvenliğini temin etmesi gerekir.⁶⁷²

Buraya kadar “vasat toplum” un özelliklerini otaya koymaya çalıştık. Kısa da olsa “vasat toplum”un taşıması gereken vasıfları tespit etmeye çalıştık. Son olarak Kur'an'da bize önerilen “vasat ümmet” nasıl oluşturabileceğimiz konusunu özet olarak sunmaya çalışacağız. Aynı zamanda “vasat ümmet”i oluşturmamıza engel olabilecek durumları da tespit etmeye çalışacağız.

⁶⁷² Işık, Emin, *Kureyş Suresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi*, Marmara Ü. İ.F. Dergisi, İstanbul, 1985 III, 12

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
VASAT ÜMMETİ OLUŞTURMAK

1. Kur'an ve İdeal Toplum

Bundan önceki bölümde, Kur'an'da bize önerilen “vasat toplum” un özelliklerini tespit etmeye çalıştık. Bu bölümde ise, Kur'an'ın tanımladığı ideal toplumun özelliklerini ve Peygamberimiz (s.a.v.)'in Medine'de oluşturduğu örnek İslâm toplumunu da inceleyerek kısaca değerlendirmeye çalışacağız. Ayrıca “vasat toplum” un oluşturulması noktasında önümüze çıkabilecek engelleri de tespit etmeye çalışacağız.

Kur'an, Hz. Peygamberin idealinin yeryüzünde en mükemmel dini tesis etmek,⁶⁷³ toplumda anarşiyi önleyip güvenliği sağlamak,⁶⁷⁴ faziletin yayılması, her türlü kötülüğe mani olunması için de sosyal kontrol esasını yerleştirmek⁶⁷⁵ olduğunu haber verir.

Buna göre Kur'an, ideal olarak bilgili, olgun fertlerden oluşan ve anarşinin olmadığı emniyetli bir toplum öngörmüştür. İlk sahabe neslinin ortaya koyduğu ictimai seviye, fert planında bu idealin gerçekleştiğini gösterir.⁶⁷⁶

Kur'an'ın olmasını istediği ideal toplum bir takım temel kaynakları gerektirir. Bu toplumsal düzen, yeryüzünde adil ve ahlaki temellere dayanan bir toplumsal düzendir. Bireyin şahsiyetinin geliştirilmesi, onun hem kendisi hem de dış dünya ile barışık olabilmesini sağlayacak özelliklerle donatmak, bu toplumsal düzene ulaşılma sürecinde rol oynayan önemli konulardır. Kendi içinde adil ve dengeli bir yolu takip eden birey, nefsinin kötülüklerden arındırılmış, başkalarının hakkına saygı gösteren, kendisi dışında tüm insanlık için yaşama idealini göz önünde bulundurarak yeryüzünde ideal bir insan olma görevini aksatmaksızın sürdürmelidir. Burada birey önemlidir; Çünkü dengeli toplum, dengeli, akıl sahibi ve erdemli insanların bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan toplumdur. İnsan fitri özellikleri itibariyle adalet ve ahlâk temelleri üzerine dayalı bir toplumu oluşturabilecek güç ve yeteneğe sahip bir varlıktır. Sorumlu ve olgun insanlar böyle bir toplumu oluşturacaklardır ve bu yüzden Kur'an nefsin kötülüklerden arındırılması konusu üzerinde hassasiyetle durmuştur.⁶⁷⁷

Kur'an ümmetin dinamik bir kavram olduğunu, ümmetin nicelik itibariyle değil bilakis nitelik itibariyle önem arz ettiğini ortaya koyar. Dolayısıyla ideal toplum nitelikli

⁶⁷³ et-Tevbe 9/33

⁶⁷⁴ el-Bakara 2/193

⁶⁷⁵ Âl-i İmran 3/104, 111

⁶⁷⁶ Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı, İstanbul 1980, s.124

⁶⁷⁷ el-Bûtî, Ramazan, *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet* (tr.Resul Tosun), Risale, İstanbul,1987, s.23

insanlardan oluşan toplumdur. Burada ümmet durağan bir sınıfı yada zümreyi ifade etmez. Ümmet olma imkanı insanların tümüne hasredilmiştir.⁶⁷⁸

Kur 'an dengeli bir toplumda fert – toplum ilişkisine ayrı bir önem atfeder. Yani, bu toplumda fert toplum, toplum da fert mesabesinde. Kur'an'daki insan, kendisini, içinde yaşadığı toplumu, dünyayı, kâinatı ve bunlar arasındaki organik bağı kavrayabilmiş insandır.

Kur'an'daki toplumun belirgin özelliklerinden birisi de, bu toplumun hayatı yaşanılır, temiz ve nezih bir hale getirmiş olmasıdır. Kur'an toplumunun hayatı, şerefli bir hayattır. Temiz, nezih ve şerefli bir hayata ulaşmak günahlardan kaçınmayı⁶⁷⁹ve gerekli eylemlerin yerine getirilmesi gerektirir.

Kur'an toplumunun temel bazı nitelikleri, değişik sürelerde farklı açılardan, açık bir biçimde ortaya konmuştur:

İdeal toplum, her şeyden önce tevhid gerçeği üzerinde temellendirilmiştir. Tevhitten uzaklaşarak şirke bulaşmış toplumlar dağınık, dengesiz ve içinde yaşadığı kâinattan bağlarını koparmış olan toplumlardır.⁶⁸⁰

İdeal toplum Allah ile olan bağı kurmuş ve böylece kendi birliğini temin etmiş olan toplumdur. İdeal toplumdaki önemli özelliklerden birisi olan birlik ilkesi insanlar arasındaki hukukun korunmasını sağlar.⁶⁸¹

Kur'an, toplumu vasat- dengeli bir toplumdur. Bu aynı zamanda toplumun hayırlı bir toplum olduğunu da gösterir.⁶⁸² Özellikle ideal toplum olması için çıkarıldığı ifade edilen bu ümmetin hayırlılığı ise, tüm insanlık üzerine şahitlik etmesine bağlanmıştır. Şahitliğin ise cereyan eden tüm gelişmelere seyirci kalması anlamında değil de, olaylara yön vermesi şeklinde tezahür eden iyiliği emretmesi, kötülükten men etmesi ve bütün bunların Allah'la bağlantılarını kurması olarak anlamak gerekir. Çünkü bu ümmet, bunu insanlık adına gerçekleştirmek için varlık alanına çıkarılmış bulunmaktadır.⁶⁸³ Bundan dolayı dengeli toplum; hak ve gerçek doğrultusunda rehberlik etme, yol gösterme ve gerçek adaleti sürekli işleyen bir müessese haline getirebilmek, iyiliği teşvik etmek ve

⁶⁷⁸ Âl-i İmran 3/104

⁶⁷⁹ en-Nisa 4/31

⁶⁸⁰ el-Bakara 2/256

⁶⁸¹ Âl-i İmran 3/103

⁶⁸² Âl-i İmran 3/104, 110

⁶⁸³ Âl-i İmran 3/110

kötülüğü önlemek için emri uygulama ve gerektiğinde ilahi hikmet ve adalet doğrultusunda hükmedebilme kabiliyetine sahip olmalıdır.

İdeal toplum hak ve gerçek doğrultusunda rehberlik ve yol göstericilik yapmalı, gerçek adaleti işler hale getirmeli ve iyiliği tavsiye edip kötülükten uzaklaştırmaya çalışmalıdır.⁶⁸⁴

Kur'an'daki toplum, belirli hedefler doğrultusunda hareket eden ve dünya âhiret dengesini gözetten toplumdur. Böylelikle şahsiyetli fertlerden oluşmuş hayırlı işlerde yarışan ve alemin nizamını gözetten, mesut bir toplum ortaya çıkacaktır.⁶⁸⁵

Kur'an toplumu rızık endişesi taşımayan bir toplumdur. Çünkü rızık, Allah'ın kendi uhdesine aldığı bir iştir. Ancak insanların kendi rızıklarının peşinde koşmalarına ve bu bilinçten hareketle hak ve adalete dayanan bir yapıyı tesis etmeleri gereğine de dikkat edilmelidir.⁶⁸⁶

Kur'an'ın önerdiği toplum, ekonomik anlamda da bir takım prensiplere uyan toplumdur. Örneğin insanlar, doğal kaynakların herkese yetecek şekilde yaratıldığını ve bu kaynakların onu arayanlar arasında eşit olarak paylaştırıldığını bilmelidir. Kur'an'ın olmasını istediği toplumun fertlerinin, ekonomik anlamda bazı dengeleri gözetmesi gerektiğini ifade eder ve karşılıklı yardımlaşma hususuna da vurgu yapar. Ekonomide denge, tutumluluk ve ölçü, toplumsal dengeyi getirir. Servetin tek elde toplanan bir güç olmamasına⁶⁸⁷ dikkate edilirse bu denge sağlanır.

Ölçü ve tartı işlerinde adaletin sağlanması ve hileden kaçınmak bu toplumun önemli özelliklerindedir.⁶⁸⁸

Kur'an'daki ideal toplum, utanç verici tüm davranış ve fiillerden kaçınan toplumdur. İnsanların, adaletin ifası için mahkeme kararı ya da savaş hali olmadan, birbirlerinin canlarına kıyması yasaklanmıştır.⁶⁸⁹

Kur'an'ın önerdiği toplum düzeninde, yetimlerin hakkına riayet etmek, mallarını onların menfaati için kullanmak ve gözetmek gerekir.⁶⁹⁰

⁶⁸⁴ el-Bakara 2/143

⁶⁸⁵ İnşirah 94/ 5; el-Kasas 28/76-77

⁶⁸⁶ en-Nahl 16/71; er-Ra'd 13/26

⁶⁸⁷ Haşr 59/7

⁶⁸⁸ el-En'am 6/152; el-A'raf 7/85; et-Tevbe 11/84

⁶⁸⁹ el-İsrâ 17/33; en-Nisa 4/92

⁶⁹⁰ en-Nisa 4/2,5-6; Maun 107/2-3

Kur'an insanların sahip oldukları fikir ve görüşleri ifade etme özgürlüğünün çerçevesini de özenle belirlemiştir. İnsanların görüş belirtirken mutlaka adil davranması sadece gerçeğin ve hakikatin ön planda tutulması, niyet eylem ve hakkın, yegâne rehber olduğunun unutulmaması gereklidir. Bu toplumda insanlar fiil ve sözlerine dikkat ederler. Çünkü ahirette fikir ve kararları hakkında verecekleri şuuru içindedirler.⁶⁹¹

Kur'an önerdiği toplumda insanlar hem Allah'a verdikleri sözü yerine getirirler⁶⁹², hem de kendi aralarındaki akidlerine, sözleşmelerine gereken hassasiyeti gösterirler.⁶⁹³

İşbirliği, yardımlaşma şefkat, sevgi, saygı, hoşgörü, bağışlama, insanlara iyi davranma ve güzel söz söyleme, hakkaniyet, emanete riayet gibi hasletler bu toplumu meydana getiren fertlerin en belirgin özellikleridir. Akrabalar arası dayanışma, çaresiz insanların ihtiyaçlarının karşılanması bir vazife olarak telakki edilir.

Ayrıca Kur'an'da öngörülen yaşama hakkına önem veren aklın insan onurunun korunduğu mülkiyet hakkını gözeten neslin ve iffetin korunmasını önemseyen, başka toplumlarla ilişkilerinde barışı esas alan ve gerektiğinde savaşan toplumdur.⁶⁹⁴

Bütün bunların yanında, Kur'an'ın öngördüğü toplum, akletmeye ve düşünmeye dayanan takva yolunu ön planda tutar. Bu toplum aynı zamanda, korku ve şüphelerden arınmış emin bir toplumdur. Bu toplumda hıyanete yer yoktur ve olmamalıdır. Emniyet ve sükûnun gerçekleştirilmesi ise her konuda olduğu gibi ilahi rehberliğin yardımını gerektirir.⁶⁹⁵

Sonuç olarak Kur'an'daki ideal toplum, nitelikli insanlardan oluşmuş, ahlâkı, adaleti, hakkı gözeten, birliği, uyum ve karşılıklı yardımlaşmayı gerçekleştiren, sorumluluk sahibi, iyi liderler tarafından yönetilen, hakka dayanan, eşitliği önemseyen bir toplumdur.

Şimdi de, Kur'an'da bize en güzel örnek olarak sunulan Hz. Peygamber'in, İslâm ile şereflenen Medine toplumunu nasıl oluşturduğunu tespit etmeye çalışalım.

⁶⁹¹ el-Bakara 2/ 256; Yunus 10/99

⁶⁹² el-A'raf 7/172

⁶⁹³ el-Mü'minûn 23/8; el-Maide 5/1

⁶⁹⁴ en-Nisa 4/92; el-İsrâ 17/31,33; el-Hucurât 49/11 v.dğr.

⁶⁹⁵ el-Mü'minûn 23/1, 11; el-En'am 6/48

2. Medine İslâm Toplumu

Medine, Hz. Peygamber'in hicret ederek gelip on yıl boyunca içinde yaşadığı ve İslâm toplumunun ilk uygulamasını gerçekleştirdiği şehir olması bakımından Müslümanlar için büyük önem taşır. Çünkü Hz. Peygamber, ilk İslâmi uygulamanın tarihsel ve evrensel örneklerini bu şehirde ortaya koymuştur.

Medine, nebevi örfün gelişip hayat bulduğu yerdir. İnsan ilişkileri, toplumsal hayat, hukuk, ekonomi, siyaset, ahlâk ve her türlü insani ve sosyal davranış Medine'de, yeni dinin mesajı ve temel ilkeleri doğrultusunda biçim kazanmış, hayata geçirilmiştir. Medine örfünün, hadisçiler ve fıkıhçılar tarafından bu kadar önemli görülmesinin nedeni budur.

İslâm öncesi Medine, nüfusu on bini aşmayan bir kasaba idi. Önceleri "Yesrip" adını taşıyan Medine, eskiden beri Hicaz bölgesinin önemli yerleşim bölgelerinden birisiydi. Hz. Peygamber buraya hicret ettiği anda, burada Evs ve Hazrec adında iki büyük kabile vardı ki bunlar sürekli olarak hâkimiyet kavgası içindeydiler. Buradaki sosyal hayat Mekke'ye kıyasla daha geri durumdaydı. Kabile hayatı ile yerleşik hayat arasındaki çelişki, tarım alanlarının yetersizliği gibi problemler, sosyal hayatı etkilemiştir. Dini hayat olarak da Mekke'deki gibi putperestlik hâkimdi. Ayrıca Benû Kaynuka, Benû Nadir ve Benû Kureyza gibi Yahudi kabileleri de bu iki arap kabilesinin (Evs ve Hazrec) bağlıları (mevâli) durumundaydılar.

Medine dönemi Mekke'de temelleri atılan yeni bir toplumun ve toplumsal yapının kurulması olarak değerlendirilebilir. Müslümanlar küçük bir dini grup halinden çıkıp siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel bir toplum haline gelmişlerdir. Müesseseler ortaya çıkmış, mü'minler arasında kardeşlik kurulmuş, bir devlet çatısı altında Medine halkları arasında siyasi statü belirlenmiş, kalıcı bir İslâm toplumu olgusu teşekkül ettirilmiştir.⁶⁹⁶

Medine döneminde inen ayetlere baktığımızda, sosyal içerikli ayetlerin arttığı, birlik sağlama, savunma korunma, rol ve statüleri belirleme, ilahi çerçevede sosyal ahlâki ilişkileri düzenleme gibi konuların öne çıktığı görülür. Burada ahlâki değerlerle donanmış fert ile yetinilmemekte, aynı zamanda böyle bir sosyal yapının oluşturulması da amaçlanmaktadır. Medine döneminde ortaya konan planla, siyasi-sosyal ve kültürel yapılar

⁶⁹⁶ Sırma, İhsan Süreyya, *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad*, Beyan, İstanbul, 1991, s.15

şekillendirilmeye başlanmıştır. Müslümanların birliği ile şekillenen siyasi güç, yeni toplumun şekillenmesinde önemli bir faktör olmuştur.⁶⁹⁷

Medine'de ideal bir toplum örneği kurulmuştur. Tevhid akidesini taşıyabilecek bir toplum ve bu topluma has bir kültür inşa edilmiştir. Bunun için İslâm, toplumsal fonksiyonlar arasında anlamlı bir bütünlük kurarak, kurumlar arasındaki çelişkiyi gidermiş, töre ve geleneklerin önemini asgariye indirmiştir. Sürekli bir kültürel ortamın oluşturulması için, küçük grup yapıları aşılıp, geniş bir toplum yapısına ulaşılmıştır. Geniş bir toplum yapısını hedef alan İslâm, kabilecilik gibi küçük sosyal grupları kaldırmış, geniş kapsamlı bir ümmet olgusunu ortaya koymuştur.⁶⁹⁸

Medine'de sürekli ve kalıcı bir toplumun inşası için tedrici bir üslupla ve oluşan bu yeni toplumun ihtiyaçlarından hareketle, bir dizi girişimlerde bulunulmuştur. Bunların ilki “Peygamber Mescidi”nin inşasıdır. Hz. Peygamber’in Medine'ye gelişinden hemen sonra inşa ettiği mescid, bir merkez görevi yapmış, din olmanın yanında siyasi, ekonomik ve sosyal pek çok fonksiyonu yerine getirmiştir. Bu fonksiyonların en önemlisi, şüphesiz topluca namaz kılınacak bir ibadet yeri olmasıdır. Ancak kısaca Peygamber Mescidi olarak adlandırılan duvarların içinde, mescid (sadece namaz kılmak için ayrılan kısım), elçilerin kabul edildiği bir bölge, avlu duvarına bitişik ama kapıları içeri açılan Hz. Peygamber ve eşlerine ait odalar, Suffe adı verilen bir yatılı okul ve buna bağlı olarak misafirlerin kalabileceği misafirhane en geride (dışta) de misafir develeri ve zekât mallarının konulacağı bir mekan yer alıyordu. Peygamber Mescidinde dini ve dünyevi işler birlikte yürütülüyor, namaz topluca burada kılınıyor, elçiler burada kabul ediliyor ve mali durumlar burada görüşülüyordu.⁶⁹⁹

Önce yıllardır savaştan Evs ve Hazreç, İslâm potasında kardeş olarak kabul edilmiş ve bir araya getirilmiştir. Hicretten sonra Hz. Peygamber’in yaptığı öncelikli işlerden birisi, bu iki kardeş grubu Mekke'li Muhacir ve Medine'li Ensar'ı yeni bir sözleşme ile birleştirip kaynaştırmak olmuştur. Makrizi'ye göre 186 Mekke'li aynı sayıdaki Medine'li ile kardeş yapılmış; mesken iş, kazanç, genel hayat ortak hale getirilmişti.⁷⁰⁰ Böylelikle muhacirin sosyal hayata uyum sağlamaları kolaylaştırılmış oluyordu.⁷⁰¹

⁶⁹⁷ Baykan, Sezer, *Toplum Farklılaşması ve Din Olayı*, İÜEF., İstanbul, 1981, s.158

⁶⁹⁸ Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, s.140

⁶⁹⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş* (tr.İ.Süreyya Sırma), İstanbul, 1981,s.71

⁷⁰⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamber i* (tr.Salih Tuğ), İstanbul, 1991, s.181

⁷⁰¹ Saçıntı, *Kur'an'da İdeal Toplum*, s.63

Bunları “Medine sözleşmesi” ile Medine halkının tek toplum haline getirilmesi izler. Bu bakımdan İslâm cemaatinin organizasyonu, bir siyasi birlikten ziyade daha köklü ve kalıcı bir yapıya kavuşmuştur. İslâmi tebliğin yayılmasını ve sürekliliğini garanti altına alabilmek ve bir toplum meydana getirebilmek için bu gerekliydi. Böylelikle Hz. Peygamber, dini ve dünyevi liderliği üzerinde toplamış oluyordu. Medine toplumunu oluşturan Müslüman ve gayr-ı Müslim unsur arasında bir sözleşme imzalandı. Bu sözleşmeyle bir vatandaşlık statüsü ortaya kondu.⁷⁰²

Ortaya konan anayasa ile farklı unsurlar bir araya getirilmiş, temel konular bir esasa bağlanmıştı. Bu ilk anayasa 52 maddeden oluşmakta idi. İki ana bölümden oluşan bu anayasanın birinci bölümünde, Müslümanları ilgilendiren konular işlenmekte, ikinci bölümde ise birliğin ikinci unsuru olan Yahudiler ile ilgili hükümler yer almaktaydı. Anayasaya göre Medine toplumunu oluşturan siyasi ve dini birlik; Mekke'den hicret eden Müslümanlar, Medine'li Müslümanlar ve bir savaş esnasında, şehri birlikte savunmayı kabul eden gayr-i Müslimlerden oluşmaktaydı. 16. madde, Yahudilerle karşılıklı yardımlaşma ve herkes için adalet temeli üzerinde bu siyasi birlikteliğe girme imkânını ortaya koymaktaydı.⁷⁰³

Peygamberimiz (s.a.v.)'in kurduğu bu sistemle, adaletin icrası fertlerden alınıp, merkezi hükümete devredilmiştir. Bütün anlaşmazlıklarda Allah'ın hükümleri yegane merci; elçisi ise yüksek hakem olmuştur. Meydana gelen bu yeni toplum, kan, ırk, dil gibi özelliklerin üzerinde bir mensubiyet, duygusuna dayanmaktaydı. Bu mensubiyetin temel özelliği, katılımın iradeye dayalı olmasıydı. Ferdin özgür seçimi esastı. Toplumsal barış önemle vurgulanmış, savunma ve güvenlik için gerekli olan askeri çalışmalara herkesin eşit katılımı sağlanmıştı. Dini bir savaşı gideri toplumların kendilerine ait iken, genel savunma savaşının giderleri Müslüman ve Yahudi cemaatlerince ortaklaşa karşılanacaktı.⁷⁰⁴

Yine bu dönemde sosyal yönü ağırlık kazanan vahyin, toplumsal yapıyı güçlendirecek düzenlemeleri ön plana çıkardığı görülür. Dini emirlerin bir çoğu kolektif bir bilinci de meydana getirmektedir. Aşırı ferdiyetçilik kınanırken, dayanışma ve bağlılık duyguları geliştirilmektedir. En önemli ibadet olan namazın bile cemaat halinde kılınması faziletli sayılmıştır. Diğer temel ibadetlerden olan oruç, hac ve zekâtın, sadece ferdi değil,

⁷⁰² Umeri, Ekrem Ziya, *Medine Toplumu* (tr.Nurettin Yıldız), İstanbul, 1988 s.52

⁷⁰³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s.191

⁷⁰⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I,197

toplumu da ilgilendiren ibadetler olduğu ortadadır. Hac ve oruç gibi ibadetler İslâm'dan önce de biliniyorsa da, bu ibadetler tevhid inancının gerektirdiği şekilde yeniden düzenlenmiştir. Allah ile kul arası ilişkiler, formalite olmaktan çıkarılmış, günlük hayatı şekillendiren bir dinamizm haline getirilmiştir.

Medine'de toplumsal yapıyı güçlendirmek üzere, yukarıda sözünü ettiğimiz ibadetlerin yanında, geniş kapsamlı hukuki tutum ve kuralları nizamlayan sosyal ve siyasi emirler, Kur'an'da uzun ve daha geniş sureler halinde nazil olmuştur. Örneğin, cemaatle kılınan Cuma namazı kurumlaştırılmış, içki ve kumar gibi ilişkileri zayıflatan davranışlar yasaklanmış, adam öldürme, kısas, hırsızlık, faiz, nikâh, boşanma, zina gibi medeni ve cezai hükümler getirilmiştir.

Sosyolojik açıdan baktığımızda, İslâm'ın en önemli özelliklerinden birisi, şüphesiz birincil ilişkilere önem vermiş olmasıdır. Mesela bayram ve hasta ziyaretleri, davete icabet, mazluma yardım, karşılaştığı kişiyle selamlaşma, küskünlerin barıştırılması, komşuluk ilişkileri, misafire ikram, kapıları çalarak girme gibi medeni ilkeler, bu tür birincil ilişki örnekleridir. Bunlar ilik bakışta günü birlik davranışlardır, ancak sonuçları bakımından kalıcı ilişkilere dir.⁷⁰⁵

Hz. Peygamber'in örneğini Medine'de ortaya koyduğu İslâm toplumu, her yönüyle örnek bir toplumdur. İlk bakışta “ dini bir cemaat” olarak nitelendirilebilecek Medine merkezli bu toplum modeli, bütün Arap Yarımadası'na yayılmış, sonraları da Batı Asya'nın ve Kuzey Afrika'nın geniş topraklarını içine almıştır. Burada dini cemaat kelimesi, ortak bazı sınırlı manevi hedefler etrafında toplanmış insan grubu anlamından ziyade, birbirlerine hayatlarını bütünüyle bağlamış insanların tümünü ifade etmektedir.

Sosyolojinin toplum tiplendirmelerinde toplum içerisinde ferdin konumu ve ekonomik merkezli dayanışmanın aldığı şekil kriterleri önemlidir. Toplum içindeki ferdin ön planda oluşu veya arka planda kalışına göre üç toplum tipinden bahsedilir. Bunlar: Cemaat, Cemiyet ve ferdiyetçi toplum tipleridir. “Biz” duygusu, Cemaat tipinin belirgin özelliğidir. Fertler ortak hayatın şartlarını ve yararlarını paylaşmak üzere kendi ferdiyetlerini feda ederek ve benlik iddialarından vazgeçerek bir araya gelirler. Totaliter, ütopyacı ve ideolojik toplumların cemaatçi bir özellik gösterdiği görülür. Cemiyet ise, “ben” duygusunun ortaya çıktığı, ferdin ön plana geçtiği bir toplum tipidir. Çıkar dengeleri önemlidir, oluşan her alt birlik, ferdin imkanlarını artırmaya yöneliktir.

⁷⁰⁵ Aydın, Mustafa, *İslâm Toplumunun Şekillenışı*, s.121

Her iki toplum tipinin eksik olan yönleri, yeni bir dengeyi zorunlu kılmış ve bu dengelemeden de bir üçüncü tip, yani “ferdiyetçi toplum” ortaya çıkmıştır. Bu toplum tipinde fert, hem güçlendirilmiş hem de bir üst birliğin üyesi haline getirilmiştir.⁷⁰⁶

Bu genel çerçeveden ele alındığında, İslâm'ın ferdiyetçi bir toplum tipini ortaya koyduğu ve bunu da örnek uygulama döneminde fiilen gerçekleştirdiği görülür. Önce ferdin ahlâki ve fikri donanımı gerçekleştirilmiş, sonra da bu fertler bir araya getirilerek bir üst birlik oluşturulmuştur. İslâm'ın ortaya koyduğu toplum tipinde, kişisel özgürlükle toplumsal sorumluluk birbirine paralel hale getirilmiştir.

Sorumluluk önce ferde aittir, sorumluluğun yerine getirilmesi doğal olarak ferdin özgürlüğünü gerektirir. Hz Peygamber, ferdin kabile bağları ve sosyal statülerinin ötesinde, vatandaş statüsünde eşit hale getirmiştir.⁷⁰⁷ Doğuştan gelen statüler kaldırılmış, kişisel çaba ile varılan sonuca önem verilmiştir. Böylece bir zamanlar köle muamelesi görenler, ferdi kapasitelerini ön plana koyma imkanı bulmuşlar, içlerinden başarılı komutanlar ve valiler çıkmıştır. Hz. Peygamber'in evlatlığı Zeyd ve oğlu Üsame sadece birer örnektir.⁷⁰⁸

Mekanik-organik toplum sınıflandırması açısından bakıldığında, İslâm toplumunun organik bir yapı arz ettiğini söylemek mümkündür. Dini bakımdan insanların hayatlarının kompartmanlara bölüdüğü mekanik toplum, bir çıkarlar birliğidir. Din, ekonomik alt yapının belirlediği bir unsurdur. Toplum her kesimiyle çatışmaya mahkumdur. Üstün bir değer olan tevhid'in yönlendirme mevkiinde çıkar duygusu bulunmamaktadır. İslâm böyle bir yapıdan uzaktır. O her tabakadaki ferdin görüş tarzını etkileyerek organik bütünleşmenin bir yolunu açmıştır.⁷⁰⁹

“Ümmet,” İslâm toplumunu özel bir adı olarak kullanıla gelmiştir. Kur'an'a göre ümmet, çalışmamızın ilk bölümünde de tespit edildiği gibi, belirli bir dinamığe sahip her türlü gruptur. Ümmet sırf din birliği değil, Müslüman olmayan unsurları da kapsayan, toplumsal bir anlaşmayla oluşmuş, belli bir dinamığı olan siyasi ve sosyal birliktir. Buna göre zımmiler anlaşmanın gereklerini yerine getirdikleri müddetçe İslâm ümmetindedir. Ancak tarihi süreç içerisinde ümmet, Müslümanların oluşturduğu topluluğun özel adı olmuştur. Böylece “vasat ümmet” şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.⁷¹⁰

⁷⁰⁶ Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, s.92

⁷⁰⁷ Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, s.99

⁷⁰⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 342

⁷⁰⁹ Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, s.196

⁷¹⁰ el-Kilani, M.Arslan, *Ulustan Ümmete* (tr.Murat Sedaroğlu), İstanbul 1994 , s.18

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Kur'an'da iyilik, barış ve adaletli oluşu gibi güzel yönleriyle insanlara örnek gösterilen⁷¹¹ "vasat ümmet" i biz Müslüman toplum olarak kabul ediyor ve yukarıdaki (zımmilerin de İslâm Ümmetinden sayılması) görüşüne her ne kadar teknik olarak doğru da olsa katılmıyoruz. Çünkü Allah bu "vasat toplum"u, kıyamette bütün insanlara şahitlik yapacak kadar güvenilir ve dengeli bir ümmet olarak nitelemiştir.⁷¹²

Sonuç olarak diyebiliriz ki Peygamberimiz (s.a.v.) Medine'de örnek bir İslâm toplumu oluşturmuştur. Bu toplum ile Kur'an'da bize ideal toplum olarak önerilen "vasat ümmet" ortak özelliklere sahiptir. Yani peygamberimizin bize örnek olması için oluşturduğu toplum, Allah'ın bize önerdiği "vasat toplum"dur diyebiliriz.

3. İnanç Birliği ve Ümmet Bilinci

Çalışmamızın ilk bölümünde, ümmet kelimesinin hem lügat anlamlarını hem de Kur'an'daki anlamlarını tespit etmiştik. Burada ise ümmet kelimesinin kapsamını tespit ederek, inanç birliği anlamında, ümmet bilincini ve bu bilinci nasıl sağlayabileceğimizi ortaya koymaya çalışacağız. Aslında Kur'an, insanların önceden tek bir ümmet olduğunu ve daha sonra aralarındaki kıskançlık ve çekememezlik yüzünden din konusunda ayrılığa düştüklerini, böylece bu ümmetin dağıldığını ifade eder.

*"İnsanlar bir tek ümmetti. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi. Ancak, kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilâfa düştükleri hakkı, izniyle gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir."*⁷¹³

Müfessirler bu âyeti değişik şekillerde yorumlamışlardır. Elmalılı Hamdi Yazır, tefsirinde, yukarıdaki ayeti değerlendirirken, bu konuda yapılan yorumları derleyip maddeler halinde sunmuş ve gerekli açıklamaları da yapmıştır. Konu ile ilgili bölümü size aktarmak istiyorum.

⁷¹¹ el-Bakara 2/ 143; Âl-i İmran 3/110 v.dğr.

⁷¹² el-Bakara 2/ 143

⁷¹³ el-Bakara 2/ 213

"İnsanlar tek bir ümmetti. Sonra Allah müjdeleyici ve uyarıcı olarak Peygamberler gönderdi" âyeti, "İnsanlar tek bir milleti sonra görüş ayrılığına düştüler de Allah rahmetinin müjdecileri ve azabının habercileri olmak üzere Peygamberler gönderdi." demektir. Çünkü âyetin daha öncesi ve daha sonrası bunu gösterdiği gibi, *"İnsanlar ancak bir tek milleti. Sonra görüş ayrılığına düştüler."*⁷¹⁴ âyetinde bu kayıt açıkça yer almaktadır.

İlk başta bütün insanlar bir tek ümmetti. Hz. Adem'in hikâyesinden de anlaşılacağı üzere, insanların hepsi bir kökten türemişlerdi. Yaratılmış oldukları ilk yaratılış gereğince, hak olan ilâhî kânuna göre hareket ediyorlardı. Bir tek toplum ve bir tek millettiler. İnsanlar yeryüzünde var oldukları daha ilk andan itibaren dinsiz ve toplumsuz yaşamış değillerdir. Her doğan bir tabiat üzere doğar. İnsanlar da yaratılışları gereği yaratılışın başında bir tek toplum idiler. Sonradan görüş ayrılıklarına düştüler de, Allah hakka itaatın ve ona uymanın sevabını müjdeleyen, hakka aykırı davranmanın ve karşı gelmenin cezasını anlatarak korkutan peygamberler gönderdi. Ve bunlarla birlikte hakka dair kitap da indirdi ki, insanlar arasında görüş ayrılıklarına düştükleri konularda hakim olsun, çekişmeyi ve haksızlığı ortadan kaldırıp hakkı yerine getirsin. Sonra insanlar bu indirilmiş kitap hakkında da görüş ayrılıklarına düştüler. Kitapta görüş ayrılıklarını çıkararak da başkaları değil, ancak o kitaba nail kılınmış olan Kitap ehlidir. Hem bunlar bu görüş ayrılığını, kendilerine açık âyetler, anlamı açık ve kesin hüküm bildiren deliller geldikten sonra aralarındaki azgınlık ve kıskançlıktan, ileri gitmek ve peygamberlerle bile yarış etmek iddiasından dolayı çıkardılar. Eğer bu görüş ayrılığı açık ve kesin hükümlü âyet ve delil bulunmayan konuları ve hakkı araştırmak için olsaydı, insanların görüş ayrılıklarını olabildiğince azaltacak dinin izin verdiği bir icthad olabilirdi. Ancak bunlar böyle yapmadılar. Deliller geldikten sonra hakkında nass bulunan konularda görüş ayrılığına düştüler. Oysa nassın bulunduğu konularda icthada izin yoktur.

Böylece Kitap ehli, insanların dünya sevgisi ile çekişmelerine ve görüş ayrılıklarına tam anlamı ile hakim olmak için bahşedilmiş bulunan kitabın âyetlerine ve delillerine karşı, azgınlıkla ve haddi aşmakla yeniden görüş ayrılıkları çıkarmak suretiyle insanların akıllarını karma karışık ettiler. Hukuk ayaklar altında çiğnendi, ahlâk ve toplum düzeni bozuldu, nimetler sona erdi, bunun sonucu olarak da hatır ve hayale gelmez belalara düştüler. Sonra Allah, bunların görüş ayrılığına düştükleri hak ile, Hz. Muhammed'i göndererek ve Kur'ân'ı indirerek iman edenlere doğru yolu gösterdi.

⁷¹⁴ Yûnus 10/19

İnsanlığın yeryüzüne geldiği ilk andan Hz. Muhammed'in gönderilişine kadar geçen insanlık tarihinin bir özeti olan bu âyet-i kerime insanlığın yaratılışını, peygamberlik olayını, hukukun kaynaklarını, kanun koymanın nedenlerini, hükümetin yürütülmesinin sırlarının aslını kapsayan büyük bir sosyoloji ilminin temellerini içermektedir. Bu nedenle tefsir bilginlerinin bu noktadaki ilmî görüşlerini özetlemek yararlı olacaktır. Bu konudaki yorumları maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1- Gerçeği arayıp ortaya çıkararak bilginlerin çoğunluğu, ilk insanların, Allah'ın birliğine iman ettikleri ve insanların bir tek din üzere bir araya gelmiş bir tek millet oldukları görüşündedirler. Âyetin devamında, "Peygamberlerin, görüş ayrılıkları üzerine gönderilmiş olduklarının açıklanması da bunu gösterir." diyorlar. Ve zaten, insanların yaratılışında "Tevhid" temel kural, şirk, küfür ve görüş ayrılığına düşmek kural dışıdır. Kayıtsız ve şartsız olarak, "Vahdet" ve "görüş ayrılığı olmaması"ndan söz edildiği zaman, Hakk'ın tevhidi ortaya çıkar. İlk insanların birliklerini, şirk, küfür ve görüş ayrılıkları üzerine birleşme şeklinde yorumlamak için ortada haklı bir delil yoktur. Kesin olarak yaratıcının birliği duygusu ve düşüncesi, insanın içindeki duygularda, birçok ilâhın var olduğu duygu ve düşüncesinden önce gelir. Müşriklik, tevhid ten sonra, ilâh üzerinde görüş ayrılıklarından ortaya çıkan çekişmenin ifadesidir. Buna göre dinler tarihinde, daha önce geçmiş insan topluluklarında eski gibi görünen şirk ve küfür, temel ve yaratılıştan var olan birliğin bozulmasından kaynaklanan gelip geçici ikinci bir durumdur. Her doğan çocuk Hakk'a karşı samimi olarak doğar; nankörlüğü, yalancılığı sonradan öğrenir. İnsanlık ailesinin fertleri çoğaldıkça, insanların amel ve arzularının birbiri ile çelişmesi çoğalmaya başlamış, bundan da görüş ayrılıkları ve şirk ortaya çıkmıştır. Yüce Allah'ın ilâhî irşadı ile, insanların akılları ilerledikçe tevhid yoluna dönülür olmuştur. Dolayısıyla barış ve İslâm'ın temeli olan Hakk'ın tevhidi (Allah'ın birliği) inancı, insanlığın ilk yaratılışında var olan ve Hz. Adem'den itibaren Adem oğullarının hislerine aşılınmış bulunan ezeli ve mutlak bir temeldir.

Bu görüşü ileri sürenler, bu "tek ümmet" in kimler olabileceğinde çeşitli rivayetler nakletmişlerdir: Mücahit'ten, "Bu tek ümmet, yalnız Âdem'dir." dediği nakledilmiştir. Buna göre Ümmet, "*Muhakkak ki İbrahim başlı başına bir ümmet idi. Tek bir hanif olarak Allah'a itaata koyulmuştu.*"⁷¹⁵ âyetinde olduğu gibi, bir topluluğun yerine bedel bir tek kişi veya "önder" anlamı ile mecaz olarak bir tek kişiye de "ümmet" denildiği açıklanıyor. "Adem" sözcüğü bir özel isim olmayıp da, cins ifade eden bir özel isim olsaydı o zaman

⁷¹⁵ en-Nahl 16/120

mecâz olmazdı. Ancak bu mânâ, yani Adem'in cins ifade eden bir özel isim olması öteden beri bilinen anlama aykırıdır.

Âyette yer alan "Bir tek ümmet", Adem, Havva ve ruh olarak onun sırtından çıkarıldıkları sırada "Adem oğulları"ndan ibarettir ki bunlar fitrat (bozulmamış yaratılış) üzere idiler. Hz. Adem'in devrinden Hz. Nuh'un devrine kadar geçen on asrın insanları hak üzere idiler, görüş ayrılıklarına düşmeleri üzerine Hz. Nuh gönderilmiştir.

2- İkrime ve Katâde gibi bazı tefsircilerin görüşlerine göre, söz konusu bir tek ümmet, küfür ve batıl din üzere idiler. Ve bir deyimle hayvanlar gibiydiler. Peygamberler geldiler, bu insanlara iman ve hakkı anlattılar. İman edenler etti, etmeyenler etmedi. Bu şekilde mümin ve kâfir olmak üzere çeşitli milletler meydana geldi. Bunlar âyette, "*görüş ayrılığına düştüler*" şeklinde bir ifadenin var sayılmasına gerek görmemişlerdir. Bu görüşe göre, bu bir tek ümmet, "Küfür, bir tek millettir." kavramı uyarınca, "İmansızlıkta ortak, hak tanımaz, insan suretinde bir sürü hayvanlardır." Demektir.

3- Burada "tek bir ümmet" demek, bir tek cins veya bir tek sınıf demektir. Yani bu ilk insanların üzerinde emirler ve yasaklar yoktu. Onlar hiçbir şer'i kânuna tâbi değildiler, her şeyin serbest olduğu bir dönemi yaşıyorlardı. "Allah gönderdi" ifadesi gösteriyor ki, şeriatlar daha sonra peygamberler ile gelmiş ve bilinen anlamı ile din ve insanların sosyal bir görünüm alması o zaman başlamış, iman ve küfür ayrımı o zaman ortaya çıkmıştır. O halde öncekiler, hayvanlar veya çocuklar gibi mükellef olmaktan bağımsız ve ilâhî hükümlerle yükümlü olmaktan uzak olmak itibarıyla bir "cins" idiler veya bir cevherden ve bir babadan gelmiş olmaları açısından bir "sınıf" idiler. Çeşitli sınıflar, ırklar, milletler ayrılmış değildi, vatandaş ve yabancı yoktu. Dolayısı ile bunlara "bir tek ümmet" denilmesi, gerçek anlamı ile, din ve şeriatla bir araya gelmiş insan topluluğu demek değil; tek bir cins, veya tek bir sınıf demektir. Bu görüşü Ebû Hayyân, İmam Mâturidî'nin görüşü olarak ileri sürülmüştür. Buna göre demek olur ki: İnsanlar ilk zamanlar, Avrupalıların "doğal durum" dedikleri gibi, kayıtsız ve şartsız bir bağımsızlık içinde bulunuyorlardı. Hiçbir yükümlülüğe ve hiçbir yasaklık durumuna boyun eğmiyorlardı ve üzerlerinde hiçbir âmir ve hâkim tanımıyorlardı. Henüz insanlar az, yeryüzü geniş, araziden elde edilen ürünler geçimlerine yeterli idi. Serbestçe yaşıyorlar, yalnız insanların dışındaki hayvanlara karşı mücadele ediyorlardı. İnsanlar arasında mücadele yoktu. Yaratılışları, durumları bir, fitrî eğilimleri bir, hareket tarzları birdi. İlk babadan gördükleri gibi gidiyorlardı, hep böyle hareket edebilselerdi kânuna, hükümete muhtaç olmayacaklardı. Ancak nesilleri çoğaldıkça, buldukları yerler darlaştıkça yığılma ve karşılıklı engellemeler meydana

geldi. Cahillik ve hayat sevgisi yüzünden görüş ayrılıklarına düştüler. Sınıf sınıf, grup grup oldular. İşte o zaman bu ayrılıkları ortadan kaldırmak için içlerinde yüce Allah'ın katından, geleceği gören, acı-tatlı haberler veren, iyiden, kötüden, helal ve haramdan, görev ve yasaklama kurallarından söz eden peygamberler gönderildi. Peygamberlerin dediklerine uygun davrananlar iman ile birleşti, aykırı davrananlar da bunlara karşı koymak için bir araya geldiler. Böylece "mümin" ve "kâfir" olmak üzere çeşitli milletler ortaya çıktı. Sonunda peygamberlerin sonuncusu evrensel tevhid için gönderildi. Bu açıklama, "ayrılığa düştüler" ifadesini var saymaya ve âyetin devamına da uygun olabilir.

4- Mû'tezile mezhebinden Kadı Abdülcebbar ve ona tabi olanlar demişlerdir ki: Peygamberlerin gönderilmesinden önce insanlar aklî şeriatlara sarılma bakımından bir tek ümmet idiler. Aklî şeriat yaratıcı olan Hak Teâlâ'nın varlığını ve sıfatını kabul ve nimetine şükürle hizmetinde bulunma; zulüm, tecavüz, yalan, cehalet, saçmalık ve benzerleri gibi aklın kötü gördüğü davranışlardan kaçınma esasına dayanmaktadır. Çünkü bunlar aklen kavranırlar. Madem ki ayette, "*Allah, peygamberler gönderdi*" ifadesi, peygamberlerin gönderilişinin, zamanda daha sonralık ifade eden "fâ" ile sonradan olduğunu göstermiştir. Demek ki bunlardan önce yaşamış tek ümmetin birliği, peygamberlerden yararlanılmış olmayan bir şeriattır; böyle bir şeriat ise, aklın ürünü bir şeriat olabilir.

Fakat Hz. Adem ilk insan ve peygamber değil miydi? O hâlde peygamberlerin gönderilmesinden önce, sırf akıl ile yükümlü olan insanlar varsayımı nasıl doğru olur? Kâdî Abdülcebbar bu soruyu kendine sormuş ve cevap olarak demiştir ki: Herhalde Hz. Adem başlangıçta çocukları ile, akıl ürünü olan şeriatta bir araya gelmişlerdir, sonradan Cenâb-ı Allah, kendisini çocuklarına Peygamber olarak göndermiştir. Ve herhalde onun peygamberliğinin ilk şeriatı ortadan kalkmış da insanlar akıl ürünü şeriatlara uymuşlar ve daha sonra diğer Peygamberler gönderilmiştir.

Ebu Müslim Isfahânî de Kâdî'nin bu görüşünü tercih etmiştir. Bunlara göre akıl, Peygamberlerden önce "İlahî bir elçi" olmuş oluyor. Peygamberlik de akılları, kendi kendilerine kavrayamayacakları yararlı şeylere ve mükemmelliklere ulaştırmış oluyor.

5- Bazı tefsir bilginleri de demişlerdir ki, âyet ilk başta bir tek ümmeti açıkça beyan ediyor. Fakat bunun iman üzere mi, yoksa küfür üzere mi olduğunu açıklamıyor. Bu nokta delile muhtaçtır. Dolayısıyla bu konuda hüküm vermeyip, "İlim Allah katındadır." diye durmak gerekir.

6- "Burada maksat, ilk yaratılıştan bu yana bütün insanlar değildir. Bu 'tek ümmet' Hz. İbrahim ve Hz. Musa'nın kavmidir. Peygamberlerden maksat da bunlardan sonraki Peygamberlerdir" diyen tefsirciler de vardır.

Bu son görüş, âyetin kendisinden önceki kısma bağlantısı açısından uygun gibiyse de, fertlerinin tümünü kapsayan genel anlamlı "insanlar" kelimesini, fertlerinin bir bölümünü ifade eder biçimde özel anlamlı kılmak, zahire aykırı olduğu gibi; âyetin mânâsında genel görünen yüksek sosyal bir varlık olma sırrına da yeterli değildir.

Biz de şunu hatırlatmak isteriz ki: Aklın en önemli değeri, sebeplilik kanunu gereğince, sebepten neticeye ve neticeden sebebe intikaldedir. Bu ise, içgüdü, yaratılış veya içgüdüsel akıl denilen, zorunlu prensiplere ve tecrübelerle bağlıdır. Peygamberlik ise, teorilerin gayelerini bile, zorunlu ilimler halinde kavrayan ve anlatan ilâhî bir melekedir. Ve incelendiğinde, insanlığın sapıklıklarının sebebi, aklî ilerlemeler ile şehvete ait ilerlemelerin iç içe girmesi ve akılların şehvet için kullanılmasıdır. İlk yaratılış bu sapıklıktan uzak olduğu gibi, peygamberlik de gerek ilmî ve gerek amelî olarak bundan uzaktır. Meselâ bal arılarının sanatı, şaşmak bilmeyen içgüdüsel bir sanattır. Ve bütün peygamberliklerde böyle şaşmak bilmeyen ilâhî bir vahiydir ki, "*Rabbin bal arısına vahyetti.*"⁷¹⁶ âyeti ile buna işaret buyurulmuştur.

Dolayısıyla bir yaratılış meselesi olan peygamberlik, bir taraftan akılların ve iradelerin başlangıcı, diğer taraftan sonudur. Bunun için bir "ilk peygamberlik", bir de "ikinci peygamberlik" vardır. Kitap, ikinci peygamberliktedir, bu ikisi arasında hak tanımayan, azgınlık ve zorbalık üzere hareket eden bir küfür hâli vardır ki, hakkı kendi kudret ve iradesinden ibaret zanneder, genel barış ortamını bozar.

İnsan ilk yaratılıştan itibaren insandır. Din, dil ve bir araya gelmenin başlangıcı o zamandır. Hz. Adem'in peygamberliği ilk peygamberliktir, yeryüzüne ilk gelenlerin akılları bununla ilerlemiş; dünya sevgisi, çeşit çeşit şehvetler ve insanlığın görüş ayrılıklarına düşmeleri üzerine ikinci peygamberlik olayı meydana gelmiş ve kitaplar inmiştir. Dolayısıyla ilk görüşte olduğu üzere, ilk insanların ilk yaratılış ve ilk peygamberliğe dayalı, fitrî iman ile hak kânun üzere bir tek ümmet olduklarını kabul etmek gerekir. Ve âyetin devamı, bize Hakk'ın birliğinin bu şekilde ezeli olduğunu ve toplumsal sırrın başlangıcını, ilahî irşadların yapılış şekillerini, hukukun ve kânun koymanın ilk şartlarını ve peygamberlerden sonra, onlarla yarış ederek açık nasslara karşı görüş

⁷¹⁶ en-Nahl 16/68

ayrılıkları çıkararak ve hukukun kurallarını zulüm ve zorbalıkla çiğnemeye kalkışanların ortaya çıktığını açıklamaktadır. O halde "nâs" (insanlar) kelimesini, genel anlamından ve "ümme" kelimesini açık anlamından çıkarmaya bir neden yoktur. Mâturidî'nin görüşü olarak ileri sürülen bu görüş de bunun bir çeşit açıklaması olarak kabul edilebilir.

Bu âyetten şu da anlaşılıyor ki her Peygamber, gönderildiği insanlar arasında, üzerinde görüş ayrılığı olan Allah'ın emrini açıklayarak ayrılıkları ortadan kaldırmış ve tevhidi öğretmiştir. Bu konuda açık hükümler ve kesin deliller getirmiştir. Bu nedenle müminlerin ve âlimlerin görevi, hakkında nass olan bir konuda görüş ayrılığı çıkarmak değil; nasların hüküm getirmediği hukuki olaylarda açıklanmayan delillerden hak ve gerçekleri araştırmakla görüş ayrılıklarını ortadan kaldıracak hükümleri çıkarabilmek ve böylece "icmâ-ı ümme"nin yollarını ilmen ortaya koymaktır.

Kısacası, kişisel görüş ayrılıkları olmasaydı, insanlar hakime, hükme ve ceza hükümlerine muhtaç olmayacaklardı. Ve çeşitli ümmetler ortaya çıkmayacaktı. Savaşa, vuruşmaya, hükme, hükûmete gerek kalmayacak, fitratın (yani yaratılışın) kânunları yeterli olacaktı. Mademki görüş ayrılığına düştüler ve ferdî anlaşmazlıklardan millî anlaşmazlığa da geçtiler. O hâlde Hak düşmanları ile boğuşmaya mecbur olacaklardır. Bununla boğuşabilmek için de, kendi aralarında Hakk'a iman ve ona uymakla yardımlaşma ve Hakk'ın koruması sayesinde dünyada ve ahirette korunmak ve genel bir barış ortamını kurmakla yükümlüdürler. Ve Hz. Muhammed'in peygamberliği ile Kur'ân-ı Kerim, insanlığı bu şekilde başlangıcından sonuna kadar paralel bir biçimde Hakk'ın tevhidi (birliği)ne ve genel barışa erdirmek için gelmiştir.⁷¹⁷

Her peygambere uyan topluluk, o peygamberin ümmeti sayılır. Bu anlamda İslâm'a inanan bütün müslümanlar Muhammed ümmetidir. Peygamberimiz (s.a.v.) bütün insanlığa peygamber olarak gönderildiği için, bütün insanları O'nun ümmeti, O'nun topluluğu olarak sayanlar da bulunmaktadır.

Ancak, İslâm kültüründe 'ümme' kavramı daha çok İslâm'a gönül vermiş müslüman toplumu ifade eder. Dünyadaki bütün müslümanlar bu topluluğun gönüllü üyeleridir. Onların önderi Hz. Muhammed, kitapları Kur'ân-ı Kerim, ülkeleri İslâm'ı yaşayabildikleri, hayata hâkim kılabilirdikleri her yer, hedefleri ise İslâm'ın gerçek uygulayıcıları olarak diğer insanlar üzerine Hakk'ın şahitleri olmak ve dünya imtihanını kazanmaktır. İslâm ümmeti, Kur'an'a göre bir tek ümmettir.

⁷¹⁷ Yazır, *Tefsir*, II,741-750

*“Gerçek şu ki, sizin ümmetiniz tek bir ümmettir. Ben de sizin Rabbinizim, öyleyse Bana ibâdet ediniz.”*⁷¹⁸

İslâm ümmeti, aynı önder etrafında (Hz. Muhammed’in izinde), aynı vahye tâbi olarak bir araya gelmiş, Tevhid dinine gönül vererek vahdete ulaşmış, aynı amaca ulaşma gayretinde olan bir ümmettir. Ayrıca, İslâm ümmeti, vasat bir ümmettir, ki diğer insanlara, İslâm’ın hak din olduğu, Müslümanların üzerinde oldukları yolun, doğru yol olduğu hususunda şahitlik yapacaklardır. İnkârcıların ve haddi aşanların dâvetlerine uymadıklarına, onların işlerinin sağlam olmadığına da tanıklık edeceklerdir.

Ancak bütün bu sınırlara, farklı dil ve renklere rağmen İslâm ümmeti, Kur’an’ın ifadesiyle bir bütündür ve Kur’an’ın etrafında birlik oluşturmaktadır. Teorideki bu bütünlük, ümmet bilincinin tekrar dirilişiyle, hayatta da yansımaları bulacaktır. Ümmet anlayışı ise, en doğru iman ilkeleri ve ilâhî vahiy etrafında örnek bir toplum meydana getirme çabasıdır.

İyiliği emreden, kötülükleri önlemeye çalışan İslâm ümmeti, insanlık içerisinde çıkarılmış en hayırlı ümmettir.⁷¹⁹ İşte, insanlar arasından çıkarılmış en hayırlı ümmet olan İslâm ümmeti, diğer ümmetlere karşı üstün bir konumdadır. Üstünlüğü; soy, kabile, renk, sosyal sınıf, zenginlik ve iktidar sahipliği gibi şeylerde görmeyen İslâm, takvâyı* üstünlük derecesi saymıştır. İnsanlar içinde, kim takvâ sahibi olursa, kim en yüce değerleri Allah rızâsı için ahlâk haline getirirse, o üstün olur.

Birden çok ırkı barındırması, ümmet içinde bir ırk veya dil sorunu çıkarmaz. Kur’ân-ı Kerim, ırkların çokluğunu insanlar için kaynaşmaya gerekçe olarak açıklar.⁷²⁰ Hiçbir ırkın veya rengin diğerine üstünlüğü düşünülemez. Üstünlüğün tek ölçüsü, takvâdır. Son Peygamber’in Araplar içinde ve onlardan biri olarak gelmesi, Araplara ümmet içinde bir ayrıcalık getirmez. Onlar da diğer ırklar gibidir. Peygamber (s.a.v.) Vedâ Hutbesi’nde özellikle Arap kelimesini kullanarak: "Arab'ın aceme (Arap olmayan), acemin de Arab'a üstünlüğü yoktur" buyurarak, ırkların üstünlük aracı sayılmayacağını ifade etmiştir. Araplar için Peygamberimiz (s.a.v.)’in onlardan olması gibi lütuf dışında, ümmet içinde hiçbir ayrıcalıkları yoktur.

⁷¹⁸ el-Enbiyâ 21/92; el-Mü’minûn 23/52

⁷¹⁹ Âl-i İmran 3/110

*Takvâ: Allah’a karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmek, O’nu çok sevdiği için üzerine düşeni yapmak, O’nun gazabından sakınmaktır.

⁷²⁰ el-Hucurât 49/13

İslâm, ırk sorununda çağlarla aşılamayacak büyük ölçüler getirmiştir. İslâm'ın değer ölçüsü şudur: Irkları Allah yaratmıştır. Kaynaşma ve yardımlaşmaya bir yoldur bu ırklar. İnsanların hepsi bir babadandır. O baba da toprak asıllıdır. Üstünlük, beşerî ölçülerle değil; takvâ ileidir.

Diğer yandan da İslâm, her ulusun kendi dilini, hatta şîvelerini konuşmasını, İslâm'a ters düşmeyen kültür ve örflerini devam ettirmesini çok doğal kabul eder. Ancak, ümmet olarak ibâdet konularında dil Arapça'dır. Kur'an ve hadisler Arapça olarak kalmalıdır. Bütün ümmet, ezanı, namazdaki sûre ve duâları ortak bir ibadet dili olması açısından Arapça okumalıdır. Kur'an'ın ve hadislerin Arapça oluşları, Kur'an'ın Arap dilinde i'câzıyla mükemmel bir kitap olması, hem ilk muhataplarının Araplar olması, hem de edebiyatın güçlü olduğu bir dönemde Araplar'a meydan okuması için olabilir. Kur'an'ın Arapça olması, Arapça'nın kutsal bir din olması anlamına da gelmez. Eğer öyle olsaydı, Kur'an'ın dışındaki kutsal kitapların da Arapça gelmesi gerekirdi. Bu konu da ümmet bilinci açısından önemlidir.

Biz müslümanlar; temel İslâmî inançlar etrafında toplanan, farklı etnik kökenleri olan, farklı dilleri konuşan, farklı gelenek ve âdetleri paylaşan evrensel bir ümmetiz. Geçmişte Müslümanların kurdukları imparatorluklar bünyesinde gayr-i müslim uyruklar, iç işlerinde tamamen özerk, bireysel ve toplumsal özgürlüğe sahip dinî azınlıklar halinde örgütlenip sorunsuz bir şekilde yaşadılar. İslâm, müslüman olan ve olmayan pek çok ulusu tek bir siyasal çatı altında topladı. Yüzyıllarca ırk ve benzer özelliklerde ayırım tanımayan bir İslâm ailesi içerisinde çeşitli ırklar ve dinler barış içerisinde bir arada yaşadılar.

İslâm, tüm etnik sınırları aşmaya son derece elverişli insanî bir öz taşıyor. Müslümanlar nazarında bütün insanlığın hayrını ve çıkarını düşünmeyen bir dünya görüşü ve hayat anlayışı, ahlâkî ve insanî olamaz.

İslâm, tarihten çekilmeye zorlandığı modern zamanlara kadar çok halklı, çok dilli, çok renkli yapılar kurdu. Bu yapıları yüzlerce yıl ayakta tuttu. İslâm, tarihin içinde olduğu dönemlerde insanlığı bölmedi, coğrafyayı bölmedi, dünyayı bölmedi. İslâm, farklı toplumsal oluşumları, fesad kaynağı olmamaları şartıyla engin bir anlayışla karşıladı. İslâm, insanlık tarihinin en geniş, en kapsamlı, en kuşatıcı, en zengin kimliğinin ifadesi oldu. Bu zengin kimlik bugün ulusalcı, hânedancı ve kabileci ideolojiler aracılığıyla daraltılmış ve küçültülmüştür. Günümüzde her ulus son derece sınırlı bir gerçeklik haline gelmiştir.

Dünyevî akılcılık çağında dünya, teknik anlamda zenginleşti; ancak insanî anlamlar açısından yoksullaştı. İslâm halklarının bu yoksullaşmanın dışında kaldığı söylenemez. Bugün bütün dünyada müslüman toplumlar da dâhil olmak üzere, hayatın bütün alanlarında kapitalist bakış açıları, kapitalist hayat anlayışı ve kapitalist sosyal ilişkiler yürürlükte.

İman, insanî tüm yetilerin ve özelliklerin en yüce tezâhürüdür. İnsan, tüm insanî zenginliklere “iman”la ulaşır. Allah’ın mülkü üzerinde her alanda, her tür birlik, imanla sağlanacaktır. İman bağının zayıflatıldığı ortamlarda veya toplumlarda köklü birlikler kurulamamaktadır.

Biz müslümanlar, insanları toplumsal mevkîlerine, ya da siyasi konum ve güçlerine göre değerlendirmeyiz. Bizim için insanın değeri, maddî seviyesi ile değil; taşıdığı faziletlerle ortaya çıkar. İslâm nazarında insanlar, başkalarının haklarını ihlâl etmemek ve Müslüman toplumu fesâda vermemek şartıyla inanç ve düşüncelerini serbestçe açıklayabilirler. Müslüman olmayanlar, İlâhî yasalara karşı gelmemek şartıyla, anlaşmalarla sağlanacak her türlü haktan yararlanabilirler.

Müslümanlar, bütün zamanların en büyük ailesidir. Müslümanlar, bütün adımlarını, bu büyük ailenin sağlığını ve geleceğini düşünerek atmalıdırlar. Müslümanlar olarak görevimiz, inançlarımızı, değerlerimizi, kavramlarımızı insanlık çapında geçerli olacak şekilde yükseltmektir. Modern Batı, kendi dünya görüşünü evrenselleştirmeyi başarırken; müslümanlar yerel, ulusal, bölgesel yönelişlerle kendilerini sınırlandıramazlar.

İçerisinde yaşadığımız dönemde kavim, ulus, ülke farklılıklarıyla, evrensel bütünlük bilinci bozulduğu için, müslümanlar arası birlik ve dayanışma tam olarak sağlanamıyor. Rabbimiz âlemlerin Rabbidir. Bütün bir yeryüzü mescidimizdir. Peygamber Efendimiz, sadece Arap ulusuna rahmet olarak değil; bütün âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir.

Rabbimiz, soyumuza, sopumuza, ırk ve rengimize, yaşadığımız ülkeye göre değil; kendisine yönelik ibâdetlerimize göre nimetler, bağışlar verecektir. Birliğin ve bütünlüğün temeli, İlâhî vahiydir. İlâhî vahiy, insanlığın bütün bir hayatını kuşatan tek ve mutlak gerçekliğin adıdır. Hangi âileden, kabileden, ulustan gelmiş olursak olalım, İslâm âilesi içerisinde hepimiz temel kardeşlik bağlarıyla birbirimize bağlanmalıyız. İslâm âilesi içerisinde hepimiz eşit hak ve sorumluluklara sahibiz.

Kavim merkezli bir İslâm anlayışı, İslâm'ın evrensel anlam ve amaçlarıyla bağdaşmaz. Tarih boyunca İslâm, pek çok renkleri, ırkları bünyesi içerisinde kardeş kılmıştır. İslâmî bir birlik anlayışıyla, bütün renkler ve ırklar evrensel insanlık anlayışının temsilcileri olarak barış içinde yaşamışlardır.

İslâm, herhangi bir özel halkın mutluluğunu değil; bütün bir insanlığın mutluluğunu amaçlar. İslâm, herhangi bir tarihsel dönemin değil; bütün zamanların gerçeğidir. Bir topluluğun farklı renklere sahip olması, bu topluluğa, başka halkları sömürme hakkı vermez. İslâm, bütün insanlık âlemi içerisinde, bütün ilişkilerin bütün bir insanlığı ve hayatı yaratan Allah'a iman temelinde gerçekleştirilmesini ister. İnsanlık âlemi içerisinde İslâm, belirleyici tek farklılık olarak iman ve küfür farklılığını tanır.

Hangi renge, hangi ırka, hangi ulusa ait olursa olsun her müslüman, evrensel İslâm ümmetinin şerefli bir üyesidir. Müslümanlar için ırk ve kabile bağları değil; İslâm bağları önemlidir.

İslâm, insanlığın ortak değerlerini, ortak menfaatlerini korur ve gözetir. İslâmî bir toplumda imtiyazlı kişi, imtiyazlı âile, imtiyazlı sınıf yoktur. İslâm, herhangi bir özel topluluğun kurtuluşunu değil; bütün bir insanlığın kurtuluşunu sağlamak ister.

İslâm âilesi içerisine giren tüm kavimler, İslâm'ı en güzel şekilde kendilerinin temsil ettiklerine inanıyorlar. Her kavim, kendi kavmî özelliklerini desteklemek için İslâm'ın imkânlarını kullanıyor. Bu durum, İslâm'ın evrensel ve bütünsel açıklamalarını, yorumlarını büyük ölçüde engelliyor. Kimi kavimlerin ulusçu ve gelenekçi yorumları, İslâm dünyasında düşünsel ve kültürel birliğin sağlanmasını sürekli olarak geciktiriyor.

Din, hayatın özü olduğu için, insanlık İslâmî bir duyarlılıkla hayatta kalabilir. İslâm, dünyayı insanın bozulmamış özü ve fitratı üzerinde kurmak ister. İslâm, insanlık âlemi içerisinde temel sosyal bağ olarak evrensel insanî temelleri alır.

İslâm, hayatın özü olan değerleri hayata kazandırma savaşı vermektedir. İslâmî değerlerin yaşandığı bir dünyada sosyal bir bunalım ve çözülme olmaz. Bütün dünya müslümanlığı, iyilikte ve güzellikte, birbirleriyle sürekli olarak yardımlaşır. Kötülükler karşısında birbirlerini uyarırlar.

Ümmet bilinci, İslâm kardeşliğinin fiilî bir gerçeklik haline dönüşmesiyle ifadesini bulur. Ümmet bilinci, soyut bir düşünce değildir; yaşanan bir gerçekliktir. İslâm kardeşliğinin gerçek boyutlarıyla hayata geçirilmemesi durumunda, bütün müslüman toplulukların bir bütünlüğe kavuşturulmaları mümkün olamaz.

İslâm, insanları kardeş, insanlığı bir ümmet kıldı. İslâm'ın çağrısı, bütün halkları içine aldı. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed, bütün bir insanlık için bir müjdecî ve haberciydi. İslâmî tüm ilke ve hükümler, insanlığın dünya hayatını en güzel, en sağlıklı, en tutarlı şekilde düzenlemek üzere indirilmiştir. İslâmî değerlerin amacı, insanların en güzel şekilde yaşamalarına katkıda bulunmaktır.

Herhangi bir sınıfın, ulusun, bölgenin çıkarına dayalı olan sistemler, ya da dinler, insanî olamazlar. Yirminci yüzyılda yaşanan büyük sarsıntılar, büyük insanlık acıları, bütün beşerî ideolojiler ve düzenlerin ahlâkî yetersizlikler, ahlâkî başarısızlıklar içerisinde bulunduğunu göstermiştir. Bugün, Batı kültür ve uygarlığına ait bütün kavram ve kurumlar, vazgeçilmez olmaktan çıkmaktadır. Batı kültür ve uygarlığına özgü maddesel değerler, insanî özü ve insanî anlamları bütünüyle kısıtlamıştır. Halbuki insanlık tarihi boyunca insanî mükemmelliği İlâhî ölçüler ve değerler sağlamıştır.

Yirminci yüzyılda uluslar arası siyaset, ikiyüzlülük ve bencillik temelleri üzerinde yükseldi. 20. yüzyılda İslâm dünyası denilen coğrafyada kültürel Haçlı seferleri yoluyla halkların bilinci zincire vuruldu. Kültürel Haçlı seferleri yoluyla, halkların zihinleri ve ruhları tutsak edildi. Ruhsal sömürgeleştirme yöntemleriyle halklar, kendi düşünce ve kültür iklimlerinden uzaklaştırıldılar.

Kültürel Haçlı seferleri ümmet bilincini, ümmet dayanışmasını, ümmet ahlâkını büyük ölçüde zayıflattı. İslâm dünyasında, İslâm'ı sadece kültürel bir gelenek olarak algılayan anlayışların egemenliği yüzünden, kültürel Haçlı seferlerine gereği gibi karşı konulamadı.

İslâm dünyasında ümmet ahlâkı ve bilinci, 18. y.y.dan bugüne gelinceye kadar büyük sarsıntılar geçirdi. Müslümanlar son üç yüzyılı siyasal bakımdan güçten düşerek geçirdiler. Müslümanların siyasal güçlerini yitirmeleri, başlıca iki önemli nedene dayalıdır. Bu nedenler; dış ve iç nedenlerdir. Dış sebepler, Batının düşünsel, kültürel, bilimsel ve teknolojik zenginliklere sahip olmasıyla birlikte başlayan sömürgeciliktir. İç sebepler ise, müslüman toplumlarda yaşanan düşünsel, kültürel, ahlâkî ve ruhî çözülmedir. Müslüman toplumlarda bu çözülme dönemlerinde düşünsel ve kültürel hayatın, maddî dünya ile ilişkileri bütünüyle koptu. Müslümanlar bu dönemde genellikle soyut ve metafizik konular etrafında yoğunlaştılar. Sadece metafizik konularla sınırlı bir dinî hayat nedeniyle

müslümanlar, İslâm'ın sosyal ve toplumsal olarak şekillenmesi konusu ile ilgilenmediler.⁷²¹

Temel kaynağımız olan Kur'ân-ı Kerim, Âl-i İmran sûresinin 110. ayetinde müslümanları, bütün bir insanlık için ortaya çıkarılmış, iyilikleri emreden, kötülüklerden alıkoyan, iman eden, namaz kılan, zekât veren, Allah'a ve Rasûlüne itaat eden en hayırlı ve vasat bir ümmet olarak tarif etmektedir. Müslüman olmak, aynı zamanda hakikatin, adâletin, faziletin ve takvânın sözcüsü, temsilcisi olmak anlamına gelir. Varoluşun anlamını hakikatle bütünleşerek, dünyanın anlamını adâletle bütünleşerek, hayatın anlamını faziletle bütünleşerek, ibâdetin anlamını takvâ ile bütünleşerek kavrayabiliriz.

Temelde müslümanlar, iyilik ve adâlet temelinde birbirlerinin yardımcıları ve dostlarıdır. Müslümanlar, müslüman olmayanların da iyi olmaları için çaba harcarlar. Müslümanlar, müslüman olmayanların da kötülükten kurtulmalarını isterler. Müslümanların en büyük eylemi, insanları sürekli olarak Allah'a çağırmaktır. Allah'ı tanımak, Allah'ın bütün irâdesine teslim olmak demektir. Müslümanlar için her şartta, her durumda, en üstün tutulması gereken tek gerçeklik, İslâm'a ait temel ilkelerdir. Müslümanlar, ortak ilkeler etrafında, ortak amaçları gerçekleştirmek üzere toplanan bir ümmettir. İslâm ümmeti; ırk, renk, dil ve kültür sınırlarını aşan bir bilinci temsil etmektedir.

4. Vasat Olmayı Engelleyen Faktörler

Daha önce vasat insanı ve vasat toplumu incelemiştik. Vasat insanların oluşturduğu toplum, vasat toplumdur. Bu yüzden önce insanları vasat hale getirmeliyiz ki, daha sonra bu vasat insanların oluşan vasat ümmet gerçekleşsin. Vasat insanın oluşmasına engel olan çeşitli engeller vardır. İşte biz bu engelleri tespit edip, bunları ortadan kaldırmanın yollarını arayacağız. Vasat insanın oluşmasını engelleyen faktörleri maddeler halinde sıralayıp, kısaca inceleyelim.

⁷²¹ Müftüoğlu, Atasoy, *Ümmet Bilinci*, İstanbul, 1998, s.24

4.1. Şeytanın Aldatması

Bilindiği gibi şeytan kelimesi, Arapça “şa-ta-ne” kökünden gelmektedir. Lügat anlamı itibariyle, “uzak oldu, uzaklaştı, yabancılaştı”⁷²² gibi manalara gelmektedir.

Kelimenin kök anlamından hareketle “şeytan” tabirini, en geniş ve soyut anlamıyla, “meşru ve geçerli ahlaki ilkelere aykırı amaçlara, niyetlere yönelmiş, her türlü ilahi vasıftan uzak güç ve dürtüyü ifade eden bir kavram” olarak anlamak mümkündür. Nitekim İbrahim Sûresinin 22. ayeti, gerçek şeytanın insanın kendi nefsi, arzuları ve hevesleri olduğuna işaret etmektedir. Çünkü şeytanın açıklamalarından anlaşıldığı gibi, o insana ancak vesvese ve ayartma yoluyla ulaşmaktadır. Dolayısıyla, eğer insanın ruhunda şehvete, öfkeye, boş ve batıl inanç ve fantezilere doğru önceden mevcut bir eğilim, bir yatkınlık olmasaydı, bu şeytani ayartma ve vesveseler hiçbir şekilde etkili olmayacaktı.⁷²³

Aslında şeytan, insanda isyana yönelik eğilimden kaynaklanan zayıf noktaları kuvvetlendiren bir güçten başka bir şey değildir. Zira şeytanın ortaya çıkışıyla ilgili ayetler incelendiğinde görülecektir ki, Hz. Adem’e secde etmesi emredilen varlığın adı “İblis” tir. Verilen emre inatla direnmesi sonucu isminin yerine, adeta onunla özdeşleşmiş olan isyankâr niteliği ön plana çıkmış ve onunla anılır olmuştur. İblis, Adem yüzünden cennetten kovulduğunu iddia ederek onun soyundan gelen tüm insanlığa karşı bir kin ve nefretle hareket etmekte ve bu konuda kıyamete kadar çalışabilmesi için Allah'tan izin alarak, insanları doğru yoldan uzaklaştırmak için gayret göstermektedir.⁷²⁴

Allah Kur'an-ı Kerim’de, biz insanları defalarca şeytana karşı uarmakta onun bizim için düşman olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca şeytanın adımlarını izlemememiz, ve onun tuzaklarına karşı uyanık olmamız gerektiği konusunda uarmaktadır.⁷²⁵

Allah'ın bu uyarılarına rağmen insanoğlu şeytanın adımlarını izlemekte, onun tuzaklarına düşmekte ve çoğunlukla farkında olmadan onu dost görmektedir. Bu konuda suçu şeytana atmakta ama aslı sorun şeytan değil, insanın iradesinin zayıf olmasıdır. Kur'an'a göre, şeytanın aldatması, insanın ümitsizliğinden ve ne yapacağını bilemeyişinden kaynaklanmaktadır. Şeytan bir nevi her türlü ümitsizliğin, şaşkınlığın ve beşeri arzuların tutsağı olmanın bir sembolüdür.

⁷²² İbn Faris, *Mu'cemu Mekâyisu'l-Luga*, “Ştn” md.

⁷²³ Râzî, *Tefsir*, XIX,109

⁷²⁴ Bk. el-Bakara 2/ 34-36; el-A'raf 7/11-22; Sâd 38/74-83

⁷²⁵ el-Bakara 2/ 168, 208; el-En'am 6/142; en-Nûr 24/21

Şeytan, hiçbir zaman bir kimseyi kötülük yapmaya zorlamaz ve zorlayamaz da. Fakat avını aldatmaya veya kötülüğe teşvik etmeye çalışır. Eğer kişinin iradesi zayıfsa, şeytanın tuzağına bir av gibi düşer ve süslü gösterilen kötülükleri işler. Diğer yandan şeytan, kıyamet günü kendilerini yoldan çıkardığını iddia eden insanların suçlamalarına karşı şöyle cevap verecektir: *“Allah size gerçek olanı va’detti, ben de size va’dettim. Benim sizi küfre zorlayacak gücüm yoktu. Sadece sizi kötülüğe davet ettim, siz de benim davetime koştunuz. O halde beni suçlamayın. Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni. Ben önceden beni Allah'a şirk koşmanızı zaten tanımamıştım. Doğrusu zalimler için acı bir azap vardır.”*⁷²⁶

Yukarıda belirtildiği gibi şeytanın asıl gücünü insanın iradesinin zayıflığında aramak gerekir. Çünkü onun bizzat kendisinde çok az bir güç vardır. en çok kullandığı hile ise, süslemek veya dünyanın en süfli şeylerini gayet çekici göstermektir. Bu husus Kur'an'da defalarca vurgulanmaktadır.⁷²⁷

Şeytan kelimesi, Kur'an'da genel olarak tekil kullanılmasına rağmen, çoğulu da sık sık kullanılmıştır. Çoğul olarak kullanıldığında “ins ve cin şeytanlar”⁷²⁸ ifadesinde olduğu gibi bir kısım yerlerde teşbih olarak geçmektedir. Yine şu ayette olduğu gibi. *“İnanmış olanlara rastladıkları zaman, “inandık” derler. Fakat şeytanlarıyla baş başa kaldıkları zaman; “biz sizinle beraberiz, onlarla sadece alay ediyorduk” derler*⁷²⁹

Diğer yandan “şeytan” kelimesinin çoğul olarak kullanıldığı bir çok âyet vardır ki, bunlar artık teşbih değil hakikattir: *“...Onlar (inanmayanlar) şeytanları Allah'tan başka dostlar edindiler...”* veya *“...Biz şeytanları inanmayanların dostları yaptık...”*⁷³⁰

Burada, herhalde kötü cinler kastedilse de şeytanların, Hz. Süleyman için bir çok işler gördükleri gibi denize dalarak ona inci çıkardıkları kaydedilmektedir.⁷³¹ Çünkü Hz. Süleyman için çalışanların cinler olduğu açıkça belirtilmektedir.⁷³² Dolayısıyla burada kastedilen aslı cin olan şeytandır.⁷³³

Demek ki, gerek cin olarak faaliyetini sürdüren şeytanlar var, gerekse şeytanın emrinde çalışan, onun vesveselerine uyup onunla insanları yanılsa sürükleyen insan

⁷²⁶ İbrahim 14/22

⁷²⁷ el-En'âm 6/43; el-Enfâl 8/38; en-Nahl 16/63 v.dğr.

⁷²⁸ el-En'âm 6/112

⁷²⁹ el-Bakara 2/ 14

⁷³⁰ el-A'raf 7/27, 29

⁷³¹ el-Enbiya 21/82

⁷³² en-Neml 27/39

⁷³³ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an* (tr. Alpaslan Açıkgenç), Ankara, 1996, s.214-215

şeytanlar ve şeytanın dostları vardır. Bunlar insanları doğru ve vasat olan İslâm yolundan uzaklaştırmak için çaba sarf ederken, Müslüman insan uyanık olmalı ve bunların tuzaklarına düşmemelidir.

Şunu da iyi bilmeliyiz ki, şeytan insanı tuzağa düşürmek için sürekli vesvese vermesine rağmen, iman ve irade sahibi insanlara karşı daima mağlup olacaktır.⁷³⁴ Çünkü, iman ve güçlü irade, insanı her türlü kötülüğe olan teşviklere rağmen, yaratılış düzenini koruyan sağlam birer kalkandır.

Şeytan ve tuzakları ile ilgili çok fazla ayrıntıya girmeden Kur'an'da şeytanın insanı aldatma yönlerini de kısaca maddeler halinde ifade edelim.

1- Şeytan insanlara kötülüğü emreder.⁷³⁵

2- Şeytan insanların arasını vesvese ile bozar.⁷³⁶

3- Şeytan, mü'minler Allah yolunda infak edecekleri zaman, eğer sadaka verirlerse, ekonomik olarak zor duruma düşecekleri konusunda vesvese vererek fakirlikle korkutur.⁷³⁷

4- Şeytan insanlara yaptıkları kötü eyleri güzel gösterir.⁷³⁸

5- Şeytan sarhoşluk veren içkileri içmeyi ve kumar oynamayı emreder.⁷³⁹

6- Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan insanları alıkoymak ister.⁷⁴⁰

Şüphesiz şeytanın insanlara kurduğu tuzaklar ve vermek istediği zararlar bu altı madde ile sınırlı değildir. Fakat biz konumuzu uzatmamak açısından önemli gördüğümüz birkaç maddeyi kısaca ifade ettik.

Sonuç olarak diyebiliriz ki şeytan, Allah'tan aldığı izinle, kıyamete kadar insanlığa düşmanlık yapacak ve insanları doğru yoldan uzaklaştırmak için elinden gelen gayreti göstererek çalışacaktır. Buna karşı insanın, Allah'ın emir ve yasaklarına sıkı sıkıya sarılması gerekmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, eğer insan imanını sağlam temeller üzerine oturtur ve iradesine sahip olursa, şeytanın vesvesesi onu hiçbir zaman Allah'ın

⁷³⁴ en-Nahl 16/99; el-İsrâ 17/65

⁷³⁵ Bk. el-Bakara 2/ 169, 268; en-Nûr 24/21 v.dğr.

⁷³⁶ el-En'âm 6/121; el-İsrâ 17/53 v.dğr.

⁷³⁷ el-Bakara 2/ 268

⁷³⁸ el-En'âm 6/42-43; en-Neml 27/24; el-Ankebût 29/38 v.dğr.

⁷³⁹ el-Maide 5/90

⁷⁴⁰ el-Maide 5/91

yolundan döndüremez. Dolayısıyla şeytanın tuzaklarına düşmeyen iyi Müslümanların oluşturduğu vasat ümmet gerçekleşir.

4.2. Sorgulama Eksikliği ve Körü Körüne Taklit

Terim olarak taklit, özellikle dini anlayış ve uygulamaların, sorgulamadan, hiçbir tahkik ve kritiğe başvurmadan olduğu gibi, körü körüne benimsenmesi olarak tanımlanmaktadır.

Takip etme, izini sürme anlamına gelen taklit, çoğunlukla “ittiba” kelimesiyle ifade edilmiştir. Bu kelime ise Kur'an'da hem olumlu hem de olumsuz anlamlarıyla birlikte kullanılmıştır. Olumlu kullanıma örnek olarak, Âl-i İmran Suresi 162, Nisa Suresi 125 v.d. ayetlerini, olumsuz kullanıma örnek olarak, A'raf 175, Yûnus 90, Kasas 50 v.d. ayetlerini örnek olarak verebiliriz. Ancak “ittiba” ile “taklit” aslında aynı şeyler değildir. Taklit, bir başkasının delile dayanmayan görüşüne körü körüne bağlanmaktır. İttiba ise, izinden gidenin takip ettiği önderini, niçin takip ettiğini ve neden takip etmesi gerektiğini bilerek yapılan bilinçli bir izlemedir.

İnsanları aşırılığa ve dengesizliğe iten iki önemli etken vardır. bunlardan birisi İslâm'ı tam olarak bilmemek diğeri ise doğru veya yanlış olduğunu sorgulamadan körü körüne ataları taklid etmektir.⁷⁴¹ Ebû'l Ferec İbnu'l-Cevzi ise şeytanın özellikle dini alanda yaptığı aldatmaların iki temel dayanağının olduğunu belirtiyor. Bunlardan birincisi taklit, ikincisi ise bilmediği konulara dalmaktır. Ona göre taklit, aklın fonksiyonunu yok eden en önemli etkendir. Çünkü akıl, tefekkür, eşyanın arkasındaki deruni gayeyi düşünmek üzere yaratılmıştır. Taklit ise, bu tefekkürü yok etmektedir. Aklın fonksiyonunu iptal eden taklidin, insanı getirdiği noktayı ifade ederken Abdullah b. Mutemir, “sahibine boyun eğen hayvan ile, taklit eden insan arasında fark yoktur” demiştir.⁷⁴²

Takilt kelimesi genellikle Kur'an'da ataları körü körüne taklit etme anlamında olumsuz olarak kullanılmaktadır. Örneğin Maide Sûresi 104. ayette olduğu gibi.

“Onlara: "Allah'ın indirdiğine ve peygambere gelin" denildiğinde, "Atalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter" derler. (Peki,) Ya ataları bir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi ?”

⁷⁴¹ el-Farfur, Muhammed Abdullatif, *el-Vasatiyye Fi'l-İslâm*, Beyrut,1993, s.14

⁷⁴² Düzenli, *Evrensel Dengeler ve İnsan*, s. 253

Aslında ayette insanların atalarına uymaları, örf ve adetlere bağlı olmaları ve geçmişe hürmet etmeleri yasaklanmıyor. Geçmişe ve atalara uymak, birçok durumda gereklidir bile, fakat bu uymanın cahillik ve sapıklığa değil, ilim ve hidayete sarfedilmiş olması gerekir. Uyuma ve taklit etme, yalnız ilmi olana bile değil, ancak doğru yolda olan ilmi ile âmîl kimseye olmalıdır. Daha doğrusu âlimin şahsına değil, onun hak olan ilminedir. Örf ve âdet de makul ve meşru olmak şartıyla kıymetlidir.⁷⁴³

Ataları körü körüne taklidin, bütün peygamberlerin davetine karşı çıkan insanların genel özelliği olduğu, Zuhruf Sûresi 23-24. ayetlerinde şöyle ifade edilmektedir: “*Senden önce de hangi memlekete uyarıcı göndermişsek, mutlaka oranın zenginleri, “biz babalarımız bir din üzere bulduk, biz de izlerine uyarız” dediler. Ben size, babalarınızı üzerinde bulduğunuz dinden daha doğrusunu getirmişsem (yine mi bana uymazsınız)deyince, dediler ki, “doğrusu biz sizin gönderildiğiniz şeyi inkâr ediyoruz”*”

Yine aynı şekilde Hz. İbrahim’in babasına ve kavmine: “*Şu karşısına geçip tapmakta olduğunuz heykeller nedir böyle? Demesine karşılık, “Biz atalarımızı bunlara tapar kimseleler olarak bulduk”* diye cevap vermeleri ve Hz. İbrahim’in de: “*Doğrusu siz ve babalarınız açık bir sapıklık içindeymişsiniz*”⁷⁴⁴ şeklindeki ifadesi, Allah’ı bırakıp bu dünyada kendilerine ve atalarına karşı duydukları sevgiye esir olmaları,⁷⁴⁵ kör taklidin ulaştığı boyut açısından dikkat çekicidir. Öyle ki Râzî, bu ifadeden hareketle ayetin, taklidin tabiatındaki gayrı ahlâkiği gösteren en kuvvetli Kur’ânî delillerden biri olduğunu ifade etmektedir.⁷⁴⁶

Yukarıdaki ayetlerde de ifade edildiği gibi, ataları körü körüne taklit, insanların doğru yola, vasat ümmet olma yoluna gitmelerine engel olan bir davranıştır. Çünkü bütün peygamberler tevhid inancını ve Allah’ın doğrularını insanlara anlatmış, fakat tevhid inancına karşı gelen bu insanlar, gerekçe olarak atalarını dinini öne sürmüş ve yanlış da olsa atalarını taklit etmişlerdir.

⁷⁴³ Yazır, *Tefsir*, III, 1824

⁷⁴⁴ el-Enbiya 21/52-54

⁷⁴⁵ el-Ankebût 29/25

⁷⁴⁶ Râzî, *Tefsir*, XXV,45

4.3. Zanna Tabi Olmak

Arapça “za-ne-ne” kökünden gelen zan, hem yakîn, hem de şek ve şüphe anlamlarına gelen⁷⁴⁷ zıt anlamlı bir kelimedir. Kalple ilgili bir fiildir. “iki ihtimalden birisine, kesinlik ifade etmeksizin meyletmek” anlamındadır.

Kur'an-ı Kerîm'de “zan” kelimesi, hem yakîn, hem de şüphe ve terddüt anlamında kullanılmıştır. Örneğin, Bakara Sûresi 46, 249. v.b. ayetlerde yakın manasını ifade ederken, Yûnus 36 ve Fetih 12. ayetlerinde ise şüphe ve tereddüt manasını ifade etmektedir. Bizim burada konu edindiğimiz zan ise “her alanda temelsiz ve dayanaksız, ilmi bir destekten yoksun, ayrıca düşüncesizlikten kaynaklanan görüş ve kanatlara sahip olmaktır.”

Zannın en sıkıntı verici ve en tehlikeli olanı, Allah hakkında olandır. Allah hakkında kötü zan, Kur'an'da “*cahiliyye zanni*” olarak adlandırılmaktadır. Öyle ki bu zan, ayrıca münafıkça davranışların temel sebebi olarak gösterilmiştir. İman ve inkârın test edilmesi bakımından önemli bir sınav olan Uhud savaşında, iki ordunun karşılaşmasını gören münafıkların şu sözleri, Allah hakkında taşıdıkları düşüncelerinin açığa vurulmasıdır. “...bizim elimizden bir şey gelseydi, burada öldürülmezdik...”⁷⁴⁸ Uzak yerlere seyahate çıktıktan veya savaşa katıldıktan sonra ölen kardeşleri hakkında, “...bizible kalmış olsalardı ölmeyeceklerdi veya öldürülmemiş olacaktardı...”⁷⁴⁹ şeklinde v.b. ifadeleri, Allah hakkındaki ve O'nun çizdiği kader hakkındaki yanlış zanlarının birer göstergesidir.

Allah'ın “sırat-ı müstakîm” olarak nitelediği doğru yoldan uzaklaşmanın sebeplerinden birisi de, tabi olunan zannın insanda oluşturduğu kuruntulardır. “*Onlardan ümmiler vardır ki bir takım kuruntular hariç kitabı bilmezler. Onların bildiklerinin hepsi zan ve tahminden ibarettir.*”⁷⁵⁰ Yine aynı şekilde En'am Sûresi 116. ayetine de baktığımızda, zannın insanı nasıl doğru yoldan uzaklaştırdığını görürüz. “*Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye tabi olmaz, yalandan başka da söz söylemezler.*”

⁷⁴⁷ İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, z-n-n md.

⁷⁴⁸ Âl-i İmran 3/154

⁷⁴⁹ Âl-i İmran 3/156

⁷⁵⁰ el-Bakara 2/ 78

Bunların yanı sıra, ilim ve yakîne dayanarak hidayete tabi olup gerçeği yakalamak mümkündür. Allah'a teslim olarak boyun eğmek,⁷⁵¹ O'nun hakkında kötü zan beslemeden O'na güvenmek gerekmektedir. Eğer bilgilerimizi ve inançlarımızı sağlam temellere dayandırırsak kurtuluşa eren vasat ümmet oluruz. Bunun tersini yapar zanna tabi olursak, o zaman da azabı hak ederiz.

4.4. Kibir, Gurur ve Azgınlaşma

Arapça “Ke-bu-ra” kökünden mastar olan “Kibir,” büyüklenmek, büyüklük taslamak, ululuk iddia etmek, kendini başkalarından yüksek görerek onları aşağılamak anlamlarına gelmektedir. Kibir, insanın kendi nefsinden hoşlanmasından dolayı kendine has kıldığı ve kendini başkalarından büyük ve üstün gördüğü durumdur. Aynı kökten türeyen "Tekebbür" ise, hakkı kabul eden Allah'a boyun eğmekten O'na itaat ve ibadet etmekten kaçınmak suretiyle Allah'a karşı büyüklenmektir.

Aynı kökten türeyen "İstikbar" ise iki yönlüdür. Birisi, insanın iyi olanı seçmesi ve büyük olmayı istemesidir ki bu, gerektiği zaman ve mekânda olursa olumludur. Diğeri, kişinin kendisinde olmayan bir vasfı kendisinde varmış gibi göstermekte ileri gitmesi, yani büyük olmadığı halde büyüklük taslaması, bununla kendine imtiyaz sağlamasıdır.⁷⁵²

Şeytan'a ait bir özellik olan kibir, onun Hz. Adem'e secde etmesini engellemiştir. Cenab-ı Allah bunu Kur'ân-ı Kerim'de şöyle anlatmaktadır:

*"(Adem'e) secde etmekten yalnızca İblis kaçındı. Kibirlendi ve kâfirlerden oldu"*⁷⁵³
Küfür ve inkârın en önemli sebebi kibirdir. Bunu Hz. Adem'in kıssasında görmek mümkündür. Nitekim şeytan'ın kibirden dolayı isyanından sonra, inkâr ve isyan edenlerin çoğu kibir nedeniyle isyan etmişlerdir. Hz. Musa'nın apaçık delilleri karşısında Firavun inkâr etmişti. *"Sonra da Musa'yı ve Harun'u, firavun ve topluluğuna mucizelerimizle gönderdik. Fakat onlar, kibirlendiler ve suçlu bir kavim oldular"*⁷⁵⁴

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde inkâr eden zengin ve ileri gelen insanlar da kibir neticesinde inkar etmişlerdir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: *"En*

⁷⁵¹ el-Bakara 2/ 112

⁷⁵² el-İsfahani, *Müfredat*, “ke-bu-ra” md.

⁷⁵³ el-Bakara 2/34

⁷⁵⁴ Yûnus 10/75

sonunda da sırt çevirdi. Büyüklük tasladı ve şöyle dedi: "Bu eskilerden kalan bir sihirden başka bir şey değildir"⁷⁵⁵

Zenginlik, ululuk ve makam sahibi olmakla kibrin yakın alakası, Allah Teâlâ'nın Şeytan'a şu hitabında görülmektedir: "Kibirlendin mi, yoksa kendini yüce mi zannettin?"⁷⁵⁶

Peygamberimiz (s.a.v.) de kibirle ilgili olarak Müslümanları sürekli uyarmıştır. Ebu Reyhâne (r.a) Hz. Peygamber (s.a.v.)'den şöyle rivayet etmiştir: "Cennete kibirden hiçbir şey giremez". Orada bulunanlardan biri şöyle dedi: "Ey Allah'ın Rasûlü! Ben, kamçımın şaklaması ve ayakkabımın sağlamlığı ile güzel görünmekten hoşlanırım, bu kibir midir?" Hz, Peygamber (s.a.v.) "Hayır bu kibir değildir. Allah güzeldir güzeli sever Kibir hakkı küçük görmek ve başı gözü ile insanlarla alay etmektir"⁷⁵⁷ buyurdu.

Yine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kalbinde hardal tanesi kadar iman olan hiç bir kimse cehenneme girmez; kalbinde hardal tanesi kadar tekebbür bulunan hiç bir kimse de cennete giremez"⁷⁵⁸

Buradan da anlaşılacağı gibi kibir haram olan kötü huylardan birisidir. Hadisteki ifade, kibirli insanın cennete giremeyeceğini anlatmaktadır. Ancak buradaki kibir, Allah'a ve Peygamber'e karşı olan kibirdir. Ahlâkî bir özellik olarak kibir, başkalarını küçük görmek ve onlarla alay etmek anlamıyla düşünülürse, bu özellik, insanı dinden çıkararak bir özellik değildir. Ancak haramdır, insanı dinden çıkarabilecek fiiller işlenmesine sebep olabilir. Ayrıca cennete girmeyi hak eden insanların kalplerindeki insanlara karşı olan kibri, Allah Teâlâ temizleyeceğini ifade etmektedir. Nitekim bir âyet-i kerime'de Allah: "Biz onların kalblerindeki kin ve hasedi çıkaracağız"⁷⁵⁹ buyurarak, cennete giren insanların kalbinden dünyadaki ahlâkî kusurlarının temizleneceğini ifade etmektedir.

Bir başka kibir şekli olan hakka karşı büyüklenmek ise, kâfirlikle bir kabul edilmiş ve lanetlenmiştir. Hz. Peygamber, kibirlilerin cehenneme gireceğini şöyle anlatmıştır: "Cennet ile cehennem münakaşa ettiler. Cehennem şöyle dedi: "Bana zâlimlerle kibirliler girecek" Cennet onu şöyle cevapladı. "Bana zayıflarla yoksullar girecek" Bunun üzerine Allah, berikine "Sen benim azabımsın seninle dilediğime azab ederim" buyurdu. Ötekine

⁷⁵⁵ el-Müddessir 74/23-24

⁷⁵⁶ Sâd 38/75

⁷⁵⁷ Müslim, "İman" 47

⁷⁵⁸ Müslim, "İman" 147,148

⁷⁵⁹ el-Hicr 15/47

de "Sen benim rahmetimsin, Seninle dilediğime rahmet ederim Sizin her biriniz için dolu dolu insanlar var"⁷⁶⁰ buyurdu.⁷⁶¹

"Kibir" ile aynı kökten türeyen "istikbar" kavramının Kur'an'da kullanıldığı ayetlere baktığımızda, "istikbar"ın insanlara tepeden bakma, onları küçük görme gibi kâfirin en tipik özelliklerinden birisini temsil ettiğini görürüz. Örneğin, Semud kavminin istikbarı ve bunun neden olduğu küfür şöyle dile getirilir: "Sonra (Salih'in) kavminin kibirli (istikbâru) önde gelenleri, hakir görülen insanlara dediler ki; "Siz Salih'in Rabbi tarafından gönderilen biri olduğunuzu kesin olarak biliyor musunuz?" Onlar da;"Biz onunla gelene iman ediyoruz" dediler. Ama kibirlenenler (istikbâru) dediler ki: "Biz ise sizin iman ettiğiniz şeye iman etmiyoruz"⁷⁶²

Aşağıdaki örnekler de kâfirlerin istikbârını ve bunun sonuçlarını ortaya koymaktadır: "Ayetlerimizi yalanlayıp onların karşısında istikbâra kapılanlar, işte onlar ateş halkıdır"⁷⁶³

"Meleklerle"Âdem'e secde edin" dedik de hepsi secde ettiler. İblis hariç. (O) diretti, istikbarda bulundu ve kâfirlerden oldu"⁷⁶⁴

"Firavun'a ve adamlarına; onlar istikbarda bulundular ve böbürlenmiş bir topluluk oldular."⁷⁶⁵

Kur'an'da istikbârın çeşitli tezahürleri, onunla anlamdaş ya da onun anlamını açan başka kelimeler de vardır. Bunlardan birisi "beğâ" kelimesidir. "Beğâ", başkalarına karşı aşırı kibir yüzünden haksız ve hukuk dışı davranışlarda bulunmak, zulüm yapmaktır. "Eğer Allah kullarına rızık bol bol verseydi; mutlaka yeryüzünde azarlardı (beğav)"⁷⁶⁶ ayetindeki "beğav" ifadesi, müfessirlere göre böbürlenme, küstahlıkla bozgunculuk yapma, anlamına gelmektedir.⁷⁶⁷

Diğer bir örnek de şu ayettir: "Karun, Musa'nın kavmindendi de, onlara karşı azgınlık etmişti (beğada bulunmuştu). Çünkü biz kendisine öyle hazineler vermiştik ki,

⁷⁶⁰ Müslim, "Cenne" 34, 35

⁷⁶¹ Tekeşin, Zübeyr "Kibir", ŞAİA, IV, 139

⁷⁶² el-A'raf 7/75-76

⁷⁶³ el-A'raf 7/36

⁷⁶⁴ el-Bakara 2/34

⁷⁶⁵ el-Mü'minün 23/46

⁷⁶⁶ eş-Şûra 42/27

⁷⁶⁷ Zemahşeri, Keşşâf, IV, 217; İbn Kesir, Tefsir, IV/115

anahtarlarını güçlü kuvvetli bir topluluk zor taşırdı. Kavmi ona demişti ki: şımarma-böbürlenme! Allah şımarıp-böbürleneni sevmez.”⁷⁶⁸

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, kibir, gurur, kendini beğenme ve dünya nimetlerini ebedi zannedip onlarla övünme, Allah'ın hoşlanmadığı, bir davranıştır. İnsanları böyle yanlış bir davranışa iten sebeplerden birisi, mal ve mülk sahibi olup, onların hiç ellerinden gitmeyeceğini düşünmeleridir. Dünyada istediği her şeye ulaşan insan, genellikle azgınlaşmakta, başkalarına karşı gurur ve kibirli bir davranış sergilemekte, daha da kötüsü, Allah'a karşı kibirlenerek küfre girmektedir. İnsanı Allah'tan uzaklaştıran kibir, insanı aşırılığa sürükleyen ve vasat olmasını engelleyen bir davranıştır. Dolayısıyla Müslüman kibirli değil, her zaman mütevazî bir kişilik sergilemelidir.

4.5. Öfke

Arapça “غضب” kökünden türeyen “gadap” Türkçe’ye öfke, şiddetli kızgınlık duygusu, hiddet ve hışım olarak çevrilmektedir. Öfke, nefsin hoşça gitmeyen bir şey karşısında intikam arzusuyla heyecanlanması; infiale kapılma, düşmanlık ve saldırıya meyleden saldırganlık hâli, olarak tanımlanmıştır.⁷⁶⁹

İnsanda varolan gazap kuvvetinin ifrat derecesi olan öfke, bir âfettir ve ahlâkî bir eksikliktir. Öfke anında insan doğru düşünemez. Normal davranışlarda bulunamaz. Öfkeli olarak yapılan işler hep sonradan pişmanlık duyulan işlerdir. Bir anlık öfke ile cinayet işleyenlere sık sık rastlanır. İnsan, iradesini kullanarak öfkesini yenmeye, kendisini öfkelendirenleri bağışlamaya çalışmalıdır. Çünkü Allah:

Onlar, büyük günahlardan ve hayasızlıktan kaçınırlar; kızdıkları zaman da kusurları bağışlarlar.”⁷⁷⁰ buyurmuştur.

Öfke anında Allah'a sığınmak ve öfkenin geçmesini istemek gerekir. Öfkeli birisini gören Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Ben bir kelime biliyorum ki, eğer şu adam o kelimeyi söylese muhakkak öfkesi geçer. O kelime: Eûzü billahi mineş-şeytânirracîm", sözüdür”⁷⁷¹

⁷⁶⁸ el-Kasas 28/76

⁷⁶⁹ Köten, Akif, “Öfke”, *ŞAİA*, VI,301

⁷⁷⁰ eş-Şûra 42/37

⁷⁷¹ Müslim, “Birr ve Sıla” 109

Öfke durumunda bunun nasıl giderileceği hakkında da şöyle buyurur: "*Biriniz öfkelenildiğinde abdest alsın. Ayakta ise otursun, öfkesi yine gitmezse uzansın*"⁷⁷²

Kur'ân-ı Kerim, takvâ sahibi olan mü'minlerin öfkelerini yuttuklarını ve affedici olduklarını vurgular.⁷⁷³ Öfkesini yutkunmayan insanların nasıl kötülükler işledikleri, bir hiç yüzünden nasıl birçok cinayet işlendiği ve kötülükten sonra öfkesi geçenlerin nasıl pişman oldukları her zaman görülmektedir. Bir atasözünde: "Öfkeyle kalkan zararlar oturur" denilir. Haklı bir dâvâda bile olsa gazabı yenip karşı tarafı affetmek, büyük bir meziyettir. Mü'minlerin örnek alması gereken Rasûlullah (s.a.v.)'ın ahlâkı böyle idi.

Aşırı kızgınlık, akıl için öyle bir âfetidir ki, en iyi insanı bile mecnun haline getirip hunhar bir canavara dönüştürebilir.

Kur'an'da her şeye rağmen, öfke sonucu işlenen bir günahahtan sonra, mü'minin hatasından dönmesi, tevbe etmesi emredilmekte; Allah'ın tevbe edenleri affedeceği bildirilmektedir.⁷⁷⁴

Kötülük, en güzel haslet ne ise onunla önlenmelidir. Meselâ gazaba sabır, kötülüğe af ile karşılık verilmelidir. Bir kötülüğün aynen benzeriyle mukabele edilerek önlenmesi değil; en güzel şekilde, olgun mü'mine yakışacak tarzda önlenmesini Kur'an tavsiye eder. Meselâ, öfkeye karşı sabır, câhilce davranışa, bilgisizliğe yumuşaklık, kötülüğe af ile karşılık, kötülüğün önlenmesi için tavsiye edilir. "*İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur.*"⁷⁷⁵

Peygamberimiz (s.a.v.) 'in tutum ve davranışlarında aşırılığa yol açmasa da özellikle, dinin yasakladığı konulardaki ahlâkî ve sosyal yanlışlık ve haksızlıklar karşısında, yani din gayretinden dolayı, gerekli hallerde, sadece Allah için öfkelenildiği ve bu durumun, yüzünün kızarması gibi fizyolojik belirtilerden anlaşıldığı ifade edilir.⁷⁷⁶

Kur'ân-ı Kerim'de bazı peygamberlerin de Allah için öfkelenildiği belirtilir. Meselâ, Hz. Mûsâ'nın, kendisi Tur'da iken, kavminin altından buzağı heykeli yapıp bu puta tapmalarından dolayı gazaplandığını, hatta kızgınlığından Tevrat levhalarını yere attığını ve kardeşi Hârûn'un başını ve sakalını çekip asıldığını Kur'an haber vermektedir.⁷⁷⁷ Yine,

⁷⁷² Ebû Dâvûd, "Edeb" 11

⁷⁷³ Âl-i İmran 3/134

⁷⁷⁴ Âl-i İmran 3/135

⁷⁷⁵ Fussilet 41/34

⁷⁷⁶ Buhârî, "İlim" 28, "Edeb" 75 v.dğr.

⁷⁷⁷ el-A'râf 7/150

bu olay üzerine kavmine çok öfkeli ve üzgün bir şekilde döndüğünü ve onlara kızarak nasihat ettiğini, bunun Allah'ın gazabını, dünyada da alçaklığı istemek olduğunu açıkladığını, Kur'an bize bildirmektedir.⁷⁷⁸ Demek ki, öfke yasağı mutlak bir yasak değildir; bu fitrî özelliğın kullanılması gereken durumlar vardır.

Bazı hadislerde, gazap duygusunun yok edilmesinden ziyade, bu duygunun etkisiyle yanlış hüküm veya karar verilmesinden kaçınılması gerektiği üzerinde durulur. *“Yiğit o kimsedir ki, öfkelendiği sırada kendine hâkim olur.”*⁷⁷⁹

*“Hâkim öfkeliyken taraflar arasında kesinlikle hüküm vermemelidir.”*⁷⁸⁰ mealindeki hadisler bunu ifâde eder.

Birgün Peygamberimiz (s.a.v.): *“Siz, aranızda kimi pehlivan sayarsınız?”* diye sordu. Ashâb: *“Adamların yenmeye muvaffak olamadığı kimseyi!”* dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *“Hayır, gerçek pehlivan, gazaplandığı zaman nefesine hâkim olabilen kimsedir.”*⁷⁸¹

İslâm ahlâkıyla ilgili eserlerde, öfke duygusunu ortadan kaldırmak yerine; öfkeli halde iken yanlışlık yapmaktan sakınmanın gerekliliği üzerinde durulmuştur. Buna göre, öfke sırasında kalp atışının hızlanması ile kanın damarları ve beyni zorlaması, aklın normal görev yapmasını önler; yanlış ve zararlı işler yapılmasına yol açar. Bu sebeple, *“öfke, muvakkat (sürelı) bir deliliktir”* denilmiştir. Öfke halindeyken sağlıklı düşünmenin mümkün olmadığı, bu durumdaki kişiyle bir deli arasında fazla fark bulunmadığı ifade edilir. Hüküm, karar ve ceza verme durumundaki kişilerin öfkelenmeden, soğukkanlı olarak bu eylemlerini yerine getirdiklerinden emin olmaları için, suçluyu hemen cezalandırma yoluna gitmeyip bir süre beklenilmesi veya suçluyu gözaltında tutmanın yerinde olacağı ve uygulamanın da bu şekilde sürdürüldüğü ahlâk ve hukuk kitaplarında belirtilir. Adâletin tam olarak yerine getirilmesi için, hem öfke ve kibir gibi haksızlığa yol açabilecek duyguların etkisinden sıyrılmanın, hem de âcizlik ve aldırmaçlık şeklindeki tutumlardan uzak durmanın gerekliliği de İslâm âlimlerince vurgulanmıştır.

Her fitrî duygu gibi, öfkenin de hedefi, İslâm'ın gösterdiği istikamette olmalıdır. Yine tüm duygular gibi ölçülü, dengeli olmalı, ifrat ve tefritten uzaklaşılmalıdır. Yersiz öfke veya haddi aşan ifrat noktasındaki gazap yerilmiştir. Öfke, fitrî bir duygu olduğundan,

⁷⁷⁸ Tâhâ 20/86

⁷⁷⁹ Buhârî, “Edeb” 76,102; Müslim, “Birr” 107

⁷⁸⁰ Buhârî, “Ahkâm” 13; Müslim, “Akdiye” 16

⁷⁸¹ Müslim, “Birr” 106

hiç öfkelenmeyen kimse, dininin ve şahsının onurunu koruyacak ve düşmanlara tepki gösterecek cihadı gerçekleştiremez. İlimli bir öfke duygusu, fazilet sayılır ve “şecaat” veya “hamiyet” diye adlandırılır. İnsanın onurunu, haklarını ve değerlerini korumak için hamiyet ve şecaat sahibi olması gereklidir. Gazap gücünün ifratına saldırganlık, tefritine de korkaklık denilir.⁷⁸²

Öfke olayı, insanın içinde ve dışında değişmeyi beraberinde getirir. İç organlarının çalışması daha çok olumsuz şekilde bundan etkilendiği gibi; rengin değişmesi ve organlardaki titreme gibi dışa da etki eder. Öfkenin diğer bir sonucu da, davranışların tertipsiz olarak ortaya çıkması ve doğal mîzâcın değişmesidir. İçteki değişme, dışta görülen olumsuzluklardan daha fazladır. Öfke, kalpte kin ve hased meydana getirir ve çok çeşitli kötülükleri içe yerleştirir. Dıştaki değişme de, aslında içteki değişimin neticesi ve meyvesidir.

Öfkenin dildeki etkisine gelince; akli başında bir kimsenin söylemekten hayâ edeceği, öfkesi geçince pişman olacağı kötü, kaba ve çirkin sözlerin söylenmesi çoğunlukla ortaya çıkar. Öfkenin insan davranışlarındaki eseri ise, kaba kuvvet kullanma, dövme, hatta yaralama ve öldürme gibi nâhoş olaylardır.

Bu tür zararları düşünen kimse, Peygamberimiz’in “*öfkelenme!*” diye tavsiyesinin nice hikmetlere şâmil olduğunu anlar. Tabii, öfkenin bütün bu zararları, insanın ifrat veya tefrit düzeyinde olan öfkesinin sonucudur. Bu yüzden fitri olan öfkemizi gerektiği şekilde kontrol etmek, ve olumsuz sonuçlar doğuracak tepkilerden kaçınmak gerekmektedir. Fakat öfkemizi ortaya koymamız gerektiği zamanlarda meşru sınırları aşmadan tepki vermeliyiz. Çünkü vasat ümmeti oluşturacak olan kişilerin, öfkelerini kontrol edebilen fertler olması gerekmektedir.

4.6. İsrâf

Çalışmamızın önceki bölümünde “vasat toplum”un özelliklerinden bahsederken, israfi geniş olarak değerlendirmiştik. Burada vasat olmayı engelleyen bir davranış olarak kısaca inceleyeceğiz.

‘İsrâf’ kelime anlamı olarak; herhangi bir işte normal olan sınırı aşmak, aşırı olmak demektir. Ayrıca, ihtiyaçtan fazla tüketmek, gereksiz yere harcama yapmak, savurganlık yapmak gibi anlamlara da gelmektedir. Her türlü haddi aşmak, insanın ve onun içinde

yaşadığı toplumun dengesini bozar, onları huzursuzluğa götürür. İster harcamalarda aşırılık olsun, isterse davranışlarda aşırılık olsun sonuç aynıdır.

Kur'ân-ı Kerim, aşırıya kaçan, harcamalarında ve davranışlarında dengeyi kaçıran kimselerin yaptıklarını hoş görmemektedir. İsrâf, sapmaların, bozulmaların, haksızlıkların, bozgunun kaynaklarından biri olarak gösterilmektedir.

İnsana emânet olarak verilen malı saçıp-savurmak, gerekli yerlere harcamamak, insanlar arasındaki ekonomik dengeyi bozar, kişiler arasındaki kıskançlığı artırır. Cimrilik ise yardım düşüncesini öldürdüğü gibi, ihtiyaç sahiplerine ulaşmayı engeller. İnfak ve sadaka ahlâkını köreltir.

Mülk aslında Allah'a aittir. İnsana emanet olarak geçici bir süre için verilir. Malı ve geçimlikleri helâl yoldan kazanıp helâl yola harcayanlar, Allah yolunda infak edip hak sahiplerinin haklarını verenler, saçıp savurmayanlar mal konusundaki imtihanı kazanırlar. Kur'an'da Allah buyuruyor ki: *“Akrabaya hakkını ver, yoksula ve yolda kalmışa da. Bezr ederek saçıp-savurma. Çünkü saçıp-savuranlar şeytanın kardeşleri olmuşlardır. Şeytan ise Rabbine karşı nankördür.”*⁷⁸³

İslâm'ın yasak ettiği her türlü harcama, -içki, kumar, uyuşturucu maddeler gibi- kişiye ve topluma hiçbir yararı olmayan ve insanı başkalarına muhtaç hale getirecek kadar ölçsüz yapılan bağış ve harcamalar israf sayılmıştır. Yalnız israf kavramını daha geniş tutmak ve maddî-manevî her türlü servet ve imkânın boşu boşuna harcanmasını israf olarak değerlendirmek mümkündür.

Sağlık, Allah'ın bize bir lütfü, bir nimetidir. Zaman yine bir nimettir. Sağlığımıza dikkat etmemek, zamanımızı boşa harcamak israftır ve bunun hesabı bizden sorulacaktır. Gereksiz olarak musluktan akıtılan su, yakılan elektrik israftır. Bütün bunlar, ümmete ait olan nimetlerin boşa harcanmasıdır.⁷⁸⁴

İslâm insan hayatına her konuda bir denge getirmiş, inançta, amellerde, ahlâkta, mal kazanma ve harcamada, duygularda, nefret ve sevmeye hep orta yolu tavsiye etmiştir. Ne aşırılık, ne de tembellik veya gevşeklik; ne ifrat, ne de tefrit. İslâm ümmeti, vasat bir ümmettir. Yani orta yolu izleyen, dengeli ve hayır yolları üzerinde olan bir ümmettir. Bu ümmetin mal konusundaki tutumu da dengelidir, harcamaları da ölçülüdür. İsrâf ise, vasat olmayı engelleyen bir aşırılıktır.

⁷⁸³ el-İsrâ 17/26-27

⁷⁸⁴ Şener, Sami, “İsrâf”, *ŞAİA*, IV,155

Aslında insanın vasat olmasına engel olan unsurlar, sadece yukarıda saydığımız unsurlar değildir. Bu saydıklarımız ilk bakışta görebildiğimiz önemli yanlışlardır. Şeytan insana düşman olduğu için, onu yanlışla düşürecek bir çok tuzaklar kurmakta, ve bu tuzaklara düşen insan da aşırılıklara kaçarak vasatlıktan uzaklaşmaktadır.

SONUÇ

İçinde yaşadığımız dünyaya ve kainata baktığımız zaman, Allah'ın her şeyi bir düzen ve denge içinde yarattığını fark ederiz. Her şeyi yerli yerince yaratan Allah, biz insanlardan da bu dengeyi korumamızı ve bu dengeyi bozacak aşırı davranışlardan kaçınarak vasat olmamızı istemektedir.

Kur'an-ı Kerîm'i incelediğimizde, tarih boyunca insanların ve dolayısıyla toplumların bir çok konuda aşırılıklara yöneldiklerini ve bunun sonucunda bunlardan bazılarının Allah tarafından bu dünyada iken cezalandırıldığını, bazılarının cezasının ise âhiret âlemine ertelenmiş olduğunu görmekteyiz.

Çalışmamızda “Vasat” kelimesini lügat açısından incelerken, ilk dönemlerde yazılan klasik lügatlerin yanında, günümüzde kullanılan lügatleri de inceledik ve sonuç olarak aralarında çok büyük bir anlam farkı olmadığını gördük. Dini bir terim olarak “vasat”, ifrat ve tefritten uzak, aşırılığı içinde barındırmayan, dengeli, ölçülü anlamlarında kullanılmaktadır. Günümüz Türkçe Sözlüklerinde ise, “vasat” ne çok iyi ne de çok kötü, orta halli, anlamında ifade edilmektedir. Biz bu çalışmamızda “vasat” kelimesini, Kur’ani bir terim olarak değerlendiriyoruz. Kur’an’daki kullanımıyla “vasat ümmet” ifadesi ise, dengeli, ölçülü, ifrat ve tefritten uzak olan ideal bir toplum modeli anlamına gelmektedir.

Kur’an’da toplum ve topluluk ifade eden kelimeleri incelediğimizde, ümmet kelimesiyle yakın anlam ifade eden, mele’, kavim ve millet gibi kelimeleri görürüz. Bunların hepsi de Allah’a inanan toplum veya guruplar için kullanılırken, Allah’a inanmayan guruplar için de kullanılmaktadır. Kur’an’ın genel bütünlüğü içinde baktığımızda ise, ümmet kelimesinin Allah’a ve O’nun peygamberlerine inanan insan topluluğu anlamında kullanıldığını, Bakara Sûresi 143. ayetinde ise, her konuda insanlığa örnek ve önder olacak olan, Hz. Muhammed’in ümmeti anlamında değerlendirildiğini görürüz. Bu ayetin tefsirini yapan müfessirler, ayette ifade edilen “vasat ümmet” i *her yönüyle örnek ahlâka sahip, ifrat ve tefritten uzak, insanları iyiliğe çağıran, kötülükten uzaklaştırmak için gayret eden, Müslüman bir toplum* olarak yorumlamışlardır.

Her yönüyle örnek ahlâka sahip, ifrat ve tefritten uzak, dengeli bir insanın, öncelikle inanç esasları yönünden dengeli olması gerekir. Hristiyan ve Yahudilerin Allah, melekler, peygamberler ve kader gibi konulardaki aşırı ve yanlış temeller üzerine oturmuş olan inançlarının yanı sıra, Müslüman toplum içerisinde cehaletten ve bazen de iyi niyetten

kaynaklanan aşırı ve yanlış inançların var olduğunu görmekteyiz. Burada bizi üzen taraf, daha çok Müslüman toplum içerisinde bu tür yanlış inanç ve anlayışların var olmasıdır. Bunu için çalışmamızda, özellikle bazı tarikat çevrelerinin sohbet halkalarında okuyup ellerinden düşürmedikleri bazı kitaplardan alıntılar yaparak, iyi niyetle de olsa insanların ne tür aşırılıklara yöneldiğini ortaya koyduk. Bu tür aşırılıkların kitaplara alınarak okunması ve okutulmasının sebebinin öncelikle, tarikat ahlâkı gereği, şeyhlere olan samimi bağlılık olduğunu düşünüyoruz. Samimi bir şekilde şeyhine bağlı olan bir mürid, tabii ki şeyhini eleştirmekten çekinemez ve eleştirip sorgulayamadığı için de bu eserler nesilden nesile aktarılacaktır. Hz. Muhammed hakkındaki aşırılıkların ise, O'na olan bağlılık ve sevgiden dolayı olduğuna inanıyoruz.

İnancında sağlam ve dengeli olan insan, aynı zamanda ibadetlerinde de ölçülü ve vasat olmalıdır. Hz. Muhammed döneminde bir grup sahabenin Peygamberimize gelerek, dünyadan ve nimetlerinden uzaklaşıp, bundan sonra hep Allah'a ibadetle vakit geçireceklerini söylediklerinde, Peygamberimizin onları bu tür bir davranıştan men ettiğini bilmelerine rağmen, günümüzde bir kısım insanların iyi niyetle de olsa ibadetlerinde bu tür aşırılıklara yöneldiklerini görüyoruz. Biz de bu tür aşırılıklardan örnekler vererek, doğru olan ibadet anlayışı ortaya koyduk.

Kuran'da Allah, insandan her konuda vasat olmasını, yani dengeli, tutarlı ahlâklı bir kişilik sergilemesini istemektedir. Vasat insanların oluşturduğu toplum, adaletin, emniyetin, sevginin, hoşgörünün, yardımlaşma ve dayanışmanın olduğu bir toplumdur. Bu toplumda yalan ve hilelerle insanları aldatmak, birbirlerinin inanç ve düşüncelerine karşı saygısızlık yapmak yoktur. Bu toplumda israf haram kabul edildiği için, kaynaklar dengeli bir şekilde kullanılır ve dolayısıyla ekonomik ve siyasi olarak güçlü bir yapı oluşur. Aynı zamanda infak ve yardımlaşma bu toplumun vazgeçilmezlerinden olduğu için, sosyal adalet en güzel şekilde sağlanır.

Tek başına zekât bile bir toplumun ekonomik açıdan refah seviyesini yükselterek, bir çok suçun oluşmasına engel olur. Günümüzde insanları hırsızlık, kapkaç ve teröre yönelten sebeplerin başında, ekonomik sebeplerin geldiğini görmekteyiz. Ekonomisi iyi olan insanın başkalarının malında gözü olmaz ve insanlara kıskançlık duygularıyla yaklaşmaz. Toplumda huzurun ve barışın sağlanması, çoğunlukla toplumun refah seviyesiyle doğru orantılıdır. Bu yüzden Allah, zengin insanları zekat ve sadaka ile mükellef kılmıştır.

Örnek İslam toplumu açısından baktığımızda ilk İslam toplumun görmekteyiz. “Asr-ı Saadet” olarak tanımlanan ve tarihte benzeri görülmemiş bir kardeşliğin hakim olduğu ilk İslâm toplumunun oluşum sürecini incelediğimizde, Peygamberimiz 'in bu örnek toplumu,

Allah'ın gönderdiği vahiyle ve bu vahyi kendi benliğinde uygulayarak oluşturduğunu görürüz. Bu örnek toplumun vahiyle ve Peygamberimiz (s.a.v.)'le tanışmadan önceki durumlarının ne kadar ahlâksızlık ve insanlık dışı davranışlarla dolu olduğunu hepimiz biliriz. Bu toplumun şirkten tevhide, adaletsizlikten adaletiyle dünyaya örnek olan bir topluma dönüşmesi, medeniyetsizlikten uzaklaşıp medeniyete ulaşması, Allah'ın ve O'nun insanlığa örnek olan elçisinin koymuş olduğu ilkeler sayesinde. Bu ilkeler, evrensel ahlâk ilkeleri olarak kabul edilen ve İslâm'ın emir ve yasaklarıyla sağlamlaşan, insanı dengeli ve vasat yapan ilkelerdir.

İslam'ın kazandırdığı temel ahlâk esaslarına dayalı, örnek bir İslam toplumunu oluşturmak için modelimiz ortada durmaktadır. Bu modele uygun olan “vasat ümmet” i oluşturmak için, önce birey olarak vasat olmak ve daha sonra gerek davranışlarımızla ve gerekse sözlerimizle diğer insanların bu vasatlığa ulaşmasına katkıda bulunmak gerekmektedir. Eğer böyle yapar ve bizim dışımızdaki Müslümanları da kardeşlik duygularıyla ve ümmet olma bilinciyle kucaklarsak, o zaman Allah'ın bizden istediği vasat ümmeti oluşturmuş oluruz. Ancak Hz. Adem'den bu yana, insanoğlunu Allah'ın dininden uzaklaştırmak ve onların birlik içerisinde bir ümmet olarak yaşamalarına engel olmak için elinden gelen çabayı sarf eden şeytanın varlığını da göz ardı etmemek, bu tuzaklara karşı da uyanık olmak gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULBÂKÎ**, Muhammed Fuâd (1968), *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'an-i'l-Kerim*, İstanbul,1986
- ABDURRAHMAN**, Ebû Abdullah Muhammed b. Kara Davut, *Delâil-i Hayrat Şerhi* (tr.Abdulkadir Akçiçek) Rahmet, İstanbul,1976
- ACLÛNÎ**, İsmail b. Muhammed (1162/1748), *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbas*, Beyrut,1352/1931
- AHFEŞ** el-Evsat, Saîd b. Mes'ade el-Belhi el- Mec'âşi (177 / 793), *Kitabu Meâni'l-Kur'an* (nşr. Abdu'l-Emir Muhammed Emin el-Verd), Beyrut,1995
- AKYÜZ**, Vecdi, *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*, Kitabevi, İstanbul,1998
- el -ÂLÛSÎ**, Ebu's-Sena Şihabuddin Mahmud el-Bağdadi (1270/1854), *Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'il-Mesani*, Beyrut 1985.
- ARPAGUŞ**, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca, İstanbul, 2001
- ÂŞIK**, Nevzat, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutumu*, Tibyan, İzmir, 2003
- ATEŞ**, Süleyman, *Yeni İslam İlmihali*, İstanbul, 1986
- Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar, İstanbul, 1988
- AYDEMİR**, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyat*, DİB., Ankara ts.
- AYDIN**, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, Pınar, İstanbul,1991
- BAKERİM**, Ba Abdullah Muhammed, *Vasatiyyetü Ehl-i'Sünne Beyne'l-Firak*, Mektebetü Melik Fahd, Riyad,1994
- BAMMAT**, Haydar, *İslam'ın Çehresi*, (tr.Osman Fehmi Giritli), İstanbul,1975
- BAYKAN**, Sezer, *Toplum Farklılaşması Ve Din Olayı*, İÜEF., İstanbul,1981
- BAYRAKLI**, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul, 2001
- BAYRAKTAR**, Mehmet *İslam ve Ekoloji*, DİB.,Ankara,1992
- el-BEHİY**, Muhammed, *Kur'ani Kavramlar* (tr. Ali Turgut), Yöneliş, İstanbul,1995
- el-BEYDÂVÎ**, Kadı Nasruddin (685/1286), *Envar'ut-Tenzil, Haşiyetü Şeyhzade*, İhlas Vakfı, İstanbul,1994
- BİLGİSEVEN**, Amiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, Filiz, İstanbul,1989
- el-BİKAİ**, Burhaneddin Ebu'l Hasan İbrahim b. Ömer (882/1480), *Nazmud-Dürer fi Tenasübil – Ayâti ves-Süver*, Dekkan, Hindistan,1978

- el-BUHÂRÎ**, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/879), *el- Camiu's-Sahih*, Çağrı, İstanbul, 1992
- BULAÇ**, Ali, *Çağdaş Kavramlar ve Düzenler*, Beyan, İstanbul,1987
- CEBECİ**, Lütfullah, *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme*, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Ankara, 1987,Sayı,3
- el-CEVHERÎ**, İsmail Hammad (393/1002), *es-Sihâh* (nşr. Abdulğafûr Atar), Kahire,1956
- el-CÛRCÂNÎ**, Seyyid Şerif, *Kitabu't-Ta'rifât*, ts.
- ÇETİN**, Mustafa, *Kur'an-ı Kerîm'e Göre Ölçü ve Denge*, Zemzem, İstanbul 2000
- DERVEZE**, M. İzzet, *et-Tefsiru'l-Hadis* (I-VII), (tr.Vahdettin İnce, M. Altunkaya) Ekin, İstanbul,1998
- ed-DİHLEVÎ**, Şâh Velîyullah (1176/1763), *Hüccetullâhi'l-Bâliğa* (tr.Mehmet Erdoğan) Ankara, 2003
- DOĞAN**, Metin, *Kur'an, Peygamber ve Toplum*, Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler, Yediveren, Konya, 2003
- DÖNMEZER**, Sulhi, *Sosyoloji*, Savaş, Ankara,1984
- DRAZ**, M. Abdullah (1958), *Kur'an Ahlâkı* (tr. E. Yüksel, Ü. Günay), İstanbul,1993
- DÜZENLİ**, Yaşar, *Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, İfay, İstanbul, 2000
- EBU'S-SUÛD**, Muhammed b.Muhammed b.Mustafa el- İskilibi (982/1574), *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'anı'l- Kerim*, Mısır, ts.
- el-CEVZÎ**, Ebu'l-ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1200), *Za'du'l-Mesir fi İlmit-tefsir*, Beyrut, 1964
- el-ELBÂNÎ**, Muhammed Nasruddin, *Silsiletü'l- ehâdîsi'z-Zaîfe ve'l-Mezû'a*, (I-V),Riyad, 1988
- el-BÛTÎ**, Ramazan, *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet* (tr.Resul Tosun), Risale, İstanbul,1987
- EMİN**, Ahmed, *Kitabu'l-Ahlâk*, Beyrut, 1974
- ER**, İzzet, *Sosyalleşme Sosyal Gelişme ve İslâm*, Furkan, Bursa 1988
- ESED** , Muhammed (1992), *Kur'an Mesajı*, (tr. Cahit Koçak, A. Ertürk), İstanbul,1999
- (Leopold Wels)*Yolların Ayrılış Noktasında İslâm*, (tr. Arapça'ya: Ö. Ferruh, Arapça'dan: Hayrettin Karaman), İstanbul,1965
- el-EZHERÎ**, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed (370 / 980),*Tezhibu'l-luğa* (nşr. Ahmed Abdulhalim) Kahire ts.
- FARFUR**, Muhammed Abdullatif, *el-Vasatiyye Fi'l-İslâm*, Beyrut,1993
- FAZLUR RAHMAN**, *Ana Konularıyla Kur'an* (tr. Alpaslan Açıkgenç), Ankara Okulu Ankara,1996

- el-FERÂHÎDÎ**, Halil bin Ahmed(170 / 786), *Kitabu'l-'Ayn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrahim es-Samirâi) Beyrut,1988
- el-FİRUZÂBÂDÎ**, Mecduddin Muhammed b.Yakub (817 / 1414), *el-Kamûsu 'l-Muhit*, Mısır, ts.
- FREYER**, Hans, *Din Sosyolojisi*,(tr.Turgut Kalpsüz) Ankara,1964
- GARAUDY**, Roger, *İslâm'ın Va'dettikleri*(tr. Nezh Uzel), Pınar yay.,İstanbul ts.
- el-GAZZÂLÎ**, Ebû Hâmid Muhammed(505/1111), *İhyâ'u Ulûmi'd-Din*(tr. Ahmet Serdaroğlu),(I-VI),Bedir Yay. İstanbul,1974
- el-GEYLÂNÎ**, Abdulkadir, *Gunyetü't-Tâlibin İlim ve Esrar Hazinesi* (tr.A.Fârûk Meyân),I-II, Bereket, İstanbul 1974
- GÖLCÜK**, Şeraftin, Süleyman Toprak, *Kelâm*, Selçuk Ün. İlahiyat Fak., Konya,1988
- GÜNAY**, Ünver, *Din Sosyolojisi Dersleri*,Erciyes Ün.Yay. Kayseri, 1993
- GÜNER**, Adil, *Eko Sistemlerin Dinamizmi ve Denge*, Bilim ve Teknik, Mayıs,1994, Sayı :318
- GÜRBÜZ**, Faruk, *Kur'an'da Denge Kavramı*,(Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995
- HADDÛRÎ**, Macit, *İsalam'da Adalet Kavramı* (tr.Selahattin Ayaz),Yöneliş, İstanbul,1991
- HAKKI**, Erzurum'lu İbrahim (1780), *Mârifetnâme* (nşr.M.Faruk Meyan) Bedir, İstanbul,1997
- HAMİDULLAH**, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş* (tr.İ.Süreyya Sırma), İstanbul,1981
- İslâm Peygamberi* (tr.Salih Tuğ),İrfan, İstanbul,1991
- HAVVA**, Said, *İslâm* (tr. Said Şimşek), Arısan, Ankara, ts.
- HÖKELEKLİ**, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV., Ankara,1993
- el-ISFAHÂNÎ**, Râgıb (502/1108), *Müfredâtü elfâzi'l- Kur'an* (nşr. Safvan Adnan Davudi), Daru'l-kalem, Dimeşk, 1997
- İŞİK**, Emin, *Kureyş Suresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi*, Marmara Ün. İ. F.Dergisi, İstanbul,1985
- ITFEYYİŞ**, Muhammed b. Yusuf, *Teysiru't Tefsir Lil-Kur'an'il-Kerim*, Umman,1987
- İBN ABBÂD**, İsmail, *el-Muhit Fi'l-Luğa* (nşr. Muhammed Hasan Âl-i Yasin) Beyrut,1994
- İBN AŞÛR**, Muhammed Tahir, *et-Tahrîr vet-Tenvir*, Dâru Tunusiyye, ts.
- İBN FÂRİS** b. Zekeriyya (395/1004), *Mu'cemu Mekâyisu'l-luğa* (nşr. Abdusselâm Muhammed Harun), Beyrut, 1972
- İBN KESÎR**, İsmail b. Ebu'l-Fida (774/1372), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Beyrut,1969

- İBN MANZÛR**, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem (711/1311), *Lisanu'l-'Arab*, Beyrut, ts.
- İBNÜ'L-CEVZÎ**, Abdurrahman b. Ali (597/1200), *Kitabu'l-Mevzû'ât* (nşr. Ali Boyacılar) I-IV, Riyad, 1997
- İSLAMOĞLU**, Mustafa, *Üç Muhammed*, Denge, İstanbul, 2001
- İZUTSU**, Toshihiko, *Kur'an'da Allah Ve İnsan*, (tr. Selahaddin Ayaz), Ankara, 1975
- KANDEMİR**, M.Yaşar, *Mevzu Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara, 1987
- el-KÂSİMÎ**, Cemaleddin Muhammed (1914), *Mehasinut-Te'vil*, (nşr.M. Fuad Abdalbaki), Beyrut, 1978
- KESKİN**, Hasan, *Kur'an'da Ümmet Kavramı*, Rağbet, İstanbul 2003
- KILIÇ**, Sadık, *Tabiattaki Metafizik ve Guenon'un Doğu Metafiziği*, Ankara 1995
- KIZILIRMAK**, Sait, *Emr-i Bi'l-ma'rûf Nehy-i ani'l-Münker*, ŞAİA.
- el-KİLÂNÎ**, M.Arslan, *Ulustan Ümmete* (tr.Murat Serdaroglu), Pınar, İstanbul, 1994
- KİTAB-I MUKADDES**, *Eski Ahid*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1985
- KÖTEN**, Akif, “*Öfke*”, ŞAİA.
- KURTER**, Acun, *Jeomorfoloji Tatbikatı*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1986
- el-KURTÛBÎ**, Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmet (671 / 1273), *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, Beyrut, 1987
- KUTUB**, Muhammed, *İslâm'da Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi*, (tr.Ali Özek), Hisar, İstanbul, 1971
- İslâm'ın Etrafindaki Şüpheler* (tr.Ali Özek), Tuğra, İstanbul ts.
- KUTUB**, Seyyid (1966), *İslam'da Sosyal Adalet* (tr.M. Beşir Eryarsoy), Şûra, İstanbul ts.
- Fi Zilâli'l-Kur'an* (tr.M.E.Saraç, İ.Hakkı Şengüler, B.Karlığa), Hikmet, İstanbul, 1984
- MALİK** b. Enes (179/795), *Muvatta'* (nşr. M.Fuad Abdalbaki) Beyrut, 1985 (I-II)
- el-MERÂĞÎ**, A. Mustafa (1944), *Tefsirü'l Meraği*, Beyrut, 1974
- el-MEVDÛDÎ**, Ebu'l A'lâ (1979), *Tefhimu'l Kur'an*, (tr. Heyet), İnsan, İstanbul 1986
- Modern Çağda İslâmî Meseleler* (tr. Yusuf Işıcık), Tekin, Konya, 1985
- el-MEYDÂNÎ**, Abdurrahman Hasan Habenneke, *Tek Bir Rabbani Ümmet* (tr. Sait Aykut), Şule, İstanbul 1992
- MÜFTÜOĞLU**, Atasoy, *Ümmet Bilinci*, Denge, İstanbul, 1998
- MÜSLİM**, Ebû'l-Hüseyin Müslim b.el-Haccac el-Kuşeyrî (261/874), *es-Sahih* (nşr.M.Fuad Abdalbaki), İstanbul, 1981
- NÂSİR** b. Süleyman, *el-Vasatıyye fi dav'il-Kur'ani'l-Kerim*, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1413
- en-NASR**, Seyyid Hüseyin, *İslam İdealler ve Gerçekler*, (tr. Ahmet Özel), İstanbul, 1996

- NURSİ**, Said, *İşaratü'l-İ'caz* (nşr. Abdulmecit Nursi), Zehra, İstanbul, 1999
- ÖZEK**, Ali H. Karaman, A. Turgut, M. Çağırıcı, İ. Kafi Dönmez, S. Gümüş, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Tercümesi*, Medine 1987
- ÖZTÜRK**, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Kitabiyat, Ankara, 2003
- ÖZTÜRK**, Yaşar Nuri, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Yeni Boyut, İstanbul, 1991
- PAZARBAŞI**, Erdoğan *Kur'an ve Medeniyet*, İstanbul, 1996
- er-RÂZÎ**, Fahrüddin, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (606/1209), *Mefâtihu'l-ğayb*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Tahran, ts.
- es-SABÛNÎ**, Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefâsir*, İstanbul, 1987
- es-SABÛNÎ**, Nureddin (580/1184), *Maturidiyye Akaidi* (tr. Bekir Topalolu), DİB. Ankara, 1982
- SAÇINTI**, Ahmet, *Kur'an'da İdeal Toplum* (Yüksek Lisans), Uludağ Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2001
- es-SEMERKANDÎ**, Ebû'l-Leys, *Tenbihü'l-Gâfilin* (tr. A. Kadir Akçiçek), İstanbul, 1977
- SÜLÜN**, Murat, Çelik Ömer, *Türkiye Kur'an Makaleleri Bibliyografyası*, İfav, İstanbul, 1999
- ŞERİATÎ**, Ali, *İslâm Sosyolojisi* (tr. Kenan Sökmen), Birleşik, İstanbul, 1993
- SEYYİD** Abdullatif, *Kur'an'ın Zihni İnşası* (tr. M. Kürşat Atalar), İstanbul, 1995
- SEZEN**, Yumni, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul, 2004
- SIRMA**, İhsan Süreyya, *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad*, İstanbul, 1991
- SUYÛTÎ**, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (911/1505), *el-Câmiu's-Sağir*, Kahire, 1954
-ed-Dürriül Mensur fi Tefsiri'l-Me'sur, Beyrut, 1983
- ŞAMİL** İslam Ansiklopedisi, Şamil yay. İstanbul, 1999
- ŞÂTİBÎ**, Ebû İshak (790/1388), *el-Muvafakât* (tr. Mehmet Erdoğan), İstanbul, 1999
- ŞEVKÂNÎ**, Muhammed b. Ali (1250/1834), *el-Fevâidu'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a* (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Beyrut, 1407/1987
- ŞİMŞEK**, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan, İstanbul, 1999
- et-TABATABÂÎ**, Muhammed Hüseyin, *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut, 1997
- et-TABERÎ**, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (310/922), *Camiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an* (nşr. Mahmud Muhammed Şakir), (I-XXX) Kahire, 1969
- et-TABRESÎ**, Ebû Ali el-Fadl b. Hasan (548/1153), *Mecmau'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut, 1995
- TELLİOĞLU**, Ömer, *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, Mele' md.
- TOPALOĞLU**, Bekir *Kelâm İlmi*, Damla, İstanbul, 1985
- UĞUR**, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı, İstanbul, 1980

- ULUTÜRK**, Veli, *Kur'an'a Göre Zulüm Kavramı*, İstişare, Kayseri, 1990
- el-UMERİ**, Ekrem Ziya, *Medine Toplumunu* (tr.Nurettin Yıldız), Risale, İstanbul,1988
- UYAR**, Gülgün, *Hz. Muhammed'in Risalet Öncesi Hayatına Dair Bazı Rivayet Farklılıklarının Tespiti* (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul,1993
- ÜLKEN**, Hilmi Ziya, “İptidailerde İctimai Bünye ve Din”, *Sosyoloji Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay. İstanbul,1959, 13–14.sayı.
- VEHBİ**, Konyalı Mehmet, *Hülasetü'l-Beyan fi Tefsiri'l Kur'an*, Üçdal, İstanbul,1983
- WATT**, W. Montgomery, *Hz.Muhammed Mekke'de*,(tr. Rami Ayas, A. Yüksel), AÜİFY. Ankara1986
- YAZICIOĞLU** Ahmet Bican, *Envâru'l-Âşikîn* (tr.Mahmut Serdaroğlu, A.Lutfi Aydın),Çelik, İstanbul, 2003
- YAZICIZÂDE**, Muhammed Bican, *Kitab-ı Muhammediyye fi Kemâlâtı Ahmediyye* (nşr. Mustafa Şükrü, Erzurumlu Mustafa Necip) Baskı yeri yok,1278h.
- YAZIR**, Elmalılı Hamdi (1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser, İstanbul 1979 (I-X)
- YILDIRIM**, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu, İstanbul, 1991
- YILDIRIM**, Enbiya, *Hadis Problemleri*, İstanbul,1996
- ez-ZÂVÎ**, Tahir Ahmed, *Tertibu Kâmusu'l-Muhit*, Libya, 1973
- ez-ZEBÎDÎ**, Muhibuddin Ebi Feyz Muhammed Murtaza (1205/1790), *Tâcü'l-'arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut,1995
- ez-ZEBÎDÎ**, Zeynüddin Ahmed b.Ahmed b.Abdullatif (889/1464) (*Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecr'd-i Sarîh* (tr.Kamil Miras), DİB., Ankara,1981(I-XIII)
- ez-ZEMAHŞERÎ**, Cârullah Mahmut b. Ömer b. Muhammed (538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*,(I-IV) Beyrut,1995
- ez-ZERKEŞÎ**, Bedruddin (794/1392), *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut ts.